

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 491.550-3:491.437 (81.2 (2У+Т))

ҚУРБОНОВ СОДИҚ ҲАМРОҚУЛОВИЧ

**ТАҲҚИҚИ МУҚОИСАВИИ КАЛИМАҲОИ ХОСИ ШЕВА ДАР
ЛАҲҶАҲОИ ТОҶИКИИ ҲАВЗАИ СУРХОНДАРЁИ ҶУМҲУРИИ
ЎЗБЕКИСТОН ВА ШЕВАИ ҶАНУБИИ ЗАБОНИ ТОҶИКӢ**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илми
филология аз рӯи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

ДУШАНБЕ – 2023

Диссертатсия дар кафедраи таърихи забон ва типологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон иҷро гардидааст.

Мушовири илмӣ: **Раҳматуллозода С.Р** – доктори илми филология, профессор, узви вобастаи АМИ ҚТ, муовини раиси Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати ҚТ.

Муқарризони расмӣ: **Ҳасанзода Абдучамол Ашраф** – доктори илми филология, профессори кафедраи забони тоҷикии МДТ «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Ғафуров»;

Нозимов Абдулҳамид Абдуалимович – доктори илми филология, профессор, мудири кафедраи забонҳо ва фанҳои гуманитарии филиали Донишгоҳи миллии таҳқиқотӣ-технологии «МИСиС» дар шаҳри Душанбе;

Низомова Санобар Фахриевна – доктори илми филология, мудири кафедраи забони тоҷикии Донишгоҳи давлатии тиббии ба номи Абӯалӣ ибни Сино .

Муассисаи пешбар: **Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни.**

Ҳимояи диссертатсия «28» марти соли 2024, соати 13:00 дар ҷаласаи Шурои диссертатсионии 6Д.ҚОА-021-и назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, кӯчаи Буни Ҳисорак, толори Шурои диссертатсионии факултети филология) баргузор мегардад.

Бо мазмуни диссертатсия дар сомонаи китобхонаи марказии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17): [www. tnu. Tj](http://www.tnu.tj) метавон шинос шуд.

Автореферат «___» _____ соли 2024 тавзеъ шудааст.

Котиби илмии Шурои диссертатсионӣ, доктори илми филология, профессор

Мирзоева М.М.

ИХТИСОРАҲО:

- ЛМКХШ – Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева
ОР – Осори Рӯдакӣ
ФГҶЗТ – Фарҳанги ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ
ФМШФ – Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ
ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ
ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ
ҚҮ – Ҷумҳурии Ўзбекистон
ЭС – Энциклопедический словарь

МУҚАДДИМА

Диссертатсия ба таҳқиқи калимаҳои хоси шева дар асоси лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон ва шеваи ҷануби забони тоҷикӣ бахшида шудааст.

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Лаҳҷа як шоҳаи забони миллат мебошад. Дар лаҳҷаҳо шаклу қолибҳои таърихӣ забон маҳфуз монда, дар навбати худ навғониҳо низ арзи ҳастӣ менамоянд, аз ин рӯ таҳқиқи лаҳҷаҳо дар муқоисаи байниҳамдигарӣ ва ҳамчунин, бо забони адабӣ, аҳаммияти муҳимми илмӣ дошта, маҳз дар ҳамин замина имкони нишондодани раванди ташаккули таърихӣ забон ба вуҷуд меояд.

Бо вуҷуди он ки лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ нисбат ба дигар бахшҳои забонӣ мукамал омӯхта шудаанд, дар ин самт масъалаҳои мубраму баҳсталаб зиёд ба назар мерасанд. Аз таҳқиқи асарҳои мансуб ба таркиби луғавии лаҳҷаҳои тоҷикӣ бармеояд, ки калимаҳои хоси шева чун қабати махсус то ба имрӯз мавриди омӯзиши мукамал қарор нагирифтаанд. Мавзуи калимаҳои хоси шева дар забоншиносии тоҷик нав набошад ҳам, хусусиятҳои забонӣ ва баррасии меъёрҳои илмӣ ин қабати луғавӣ то солҳои наздик аз назари олимони дур монда, маҳз ҳамин омил боиси дар алоҳидагӣ таҳқиқ нагардидани онҳо дар асарҳои ба омӯзиши ин ё он хусусияти луғавии лаҳҷаҳои тоҷикӣ бахшидашуда гардидааст. Калимаҳои хоси шева бо аломатҳои мушаххас аз лексикаи забони меъёрӣ ва умумихалқӣ фарқ дошта, омилҳои зиёди забонӣ мавҷуданд, ки заминаи гузариши онҳоро ба қатори калимаҳои хоси шева фароҳам меоранд. Дар рисолаи илмӣ маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва ғӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ ҳамчун асоси таҳқиқ қарор гирифт. Дар асоси мисолҳои мавҷуда муқоисаи гурӯҳи лаҳҷаҳо дар доираи шеваҳои алоҳида, лаҳҷаҳои гурӯҳҳои бо ҳам наздик ва дар мавридаш муқоисаи онҳо бо забони адабиву шеваҳои дигари забони тоҷикӣ сурат гирифт. Маҳз дар ҳамин замина шинохти меъёрҳои забонии калимаҳои хоси шева, роҳҳои ташаккули онҳо, дараҷаи қорбаст, таснифоти мавзӯӣ ва дигар хусусиятҳои забонии онҳоро метавон баррасӣ намуд.

Забоншиносии тоҷик дар таснифоти воҳидҳои забонӣ бештар ба забоншиносии рус таъя намуда, дар бахши луғатшиносӣ ва гурӯҳбандии қабатҳои луғавӣ низ ин нуктаро бараъло мушоҳида менамоем. Бояд қайд намуд, ки дар адабиёти илмӣ калимаҳои хоси шева бо истилоҳҳои гуногун: *калимаҳои лаҳҷавӣ // шевагӣ // хоси шева, диалектизмҳо, лексикаи шевагӣ, лексикаи сирф шевагӣ* ва ғ. ифода шудаанд. Вобаста ба мавқеи истифода ва вазифаи забонии ин қабати лексикӣ дар ифодаи ин истилоҳ духӯрагӣ ва ё ба таври дигар, ихтилофи назар ба миён меояд.

Мафҳуми калимаҳои хоси шева дар лаҳҷашиносӣ ва услубшиносӣ тафовут дорад. Дар услубшиносӣ зери мафҳуми диалектизмҳои лексикӣ таҳқиқи унсурҳои шевагӣ (диалектизмҳо) дар осори ин ё он адиб фаҳмида мешавад, вале дар лаҳҷашиносӣ ин истилоҳ калимаҳои хоси шеваро ифода менамояд.

Омӯзиши калимаҳои хоси шева дар асоси муқоисаи гурӯҳи лаҳҷаҳои бо ҳам наздик, зергурӯҳҳо, шеваҳои тоҷикӣ, забони адабӣ, инчунин баррасии корбасти ин навъи калимаҳо дар осори ниёгон, асарҳои адибони муосир барои таснифи диалектизмҳои лексикӣ, бозгӯии ҷанбаҳои ташаккули он замина фароҳам меорад, ки ин мубрамии мавзӯи таҳқиқоти собит менамояд.

Муайян намудани меъёри забонии калимаҳои хоси шева, ҳудуди интишори онҳо, шаклгириҳои забонӣ ва ифодаи маъноии онҳо дар забоншиносии тоҷик таҳқиқталаб ба назар мерасад. Барои муайян сохтани хусусиятҳои калимаҳои хоси шева маводи фаровони лаҳҷаҳои минтақаҳои муайян дар доираи як система ва микросистемаҳо имкон фароҳам меоварад. Гирдоварии маводи лаҳҷаҳо, баррасии ифодаи маъноӣ, тобишҳои услубии ин қабати лексикӣ, ҳудуди интишори калимаҳои хоси шева ва муқоисаи хусусиятҳои забонии онҳо дар доираи зергурӯҳҳо вақти муайяно талаб мекунад. Калимаҳои хоси шева нисбат ба лексикаи умумихалқӣ устувор буда, калимаҳо ба осонӣ вориди ин қабати луғавӣ намешаванд. Ин далели илмӣ собит менамояд, ки маводи як гӯйиш барои анҷоми таҳқиқоти илмӣ нокифоя буда, дар доираи васеи корбасти онҳоро баррасӣ намудан ба манфиати кор аст. Барои баррасии хусусиятҳои забонии калимаҳои хоси шева маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва гӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ заминаи илмӣ фароҳам оварда, ба такмили қисмати назариявии мафҳуми калимаҳои хоси шева мусоидат менамояд, ки ин тарзи таҳқиқ ба бисёр масъалаҳои мубрами соҳаи лаҳҷашиносӣ равшанӣ меандозад.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Аз таҳқиқи асарҳои мансуб ба лаҳҷашиносии тоҷик бармеояд, ки муҳаққиқон дар қорҳои илмии худ ба омӯзиши калимаҳои хоси шева ва шинохти меъёрҳои забонии он камтар таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Забоншиносони рус В.А.Калинин, Н.М.Шанский, Ф.П.Филин ва дигарон дар такмили ҷиҳати назариявии ин истилоҳ саҳм гузоштаанд. Андешаи забоншинос Ф.П.Филин дар бораи он ки калимаҳои хоси шева ҳудуди муайяни корбасти дошта, дар навбати худ, онҳо дар лаҳҷаҳои дигар истеъмол намешаванд, то андозае баҳсталаб ба назар мерасад, ки ҳудуди интишори калима дар лаҳҷашиносӣ хусусияти меъёриро дар бозгӯии бисёр мафҳумҳои забоншиносӣ касб менамояд, аммо дар баррасии калимаҳои хоси шева танҳо ба ин нуктаи илмӣ таъна намудан баҳсталаб мебошад. Омӯзиши раванди аз доираи забони адабӣ берун шудани як қатор калимаҳо ва дар лаҳҷаҳои алоҳида ба маъниҳои нав соҳиб шудан, вобаста ба шаклҳои корбасти тобишҳои нави маъноӣ пайдо кардани онҳо, дар заминаи тағйироти ҷиддии савтӣ ва сарфиву наҳвӣ аз қатори калимаҳои умумихалқӣ баромадани калимаҳои хоси шева аз масъалаҳои асосӣ ва муҳим ба ҳисоб мераванд. Ин нуктаҳои муҳимро ҳангоми таҳқиқи калимаҳои хоси шева баръало мушоҳида менамоем. Воқеан, калимаҳои хоси шева барои фарқияти шевае аз шеваҳои дигар ва ё забони адабӣ замина гардида, дар баробари ин ҳангоми таҳқиқи ин қабати луғавӣ ба тафовутҳои шакливу тобишҳои нозуки маъноиро касб намудани калимаҳои хоси шева дар доираи лаҳҷаҳои алоҳида низ эътибори махсус бояд дод.

Аз таҳқиқи ҳамаҷонибаи ҷанбаҳои амалӣ ва назариявии калимаҳои хоси шева дар забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ метавон гуфт, ки мафҳуми калимаҳои хоси шева дар доираи маҳдуд бозгӯӣ шуда, ба назар нагирифтани ҷанбаҳои ташаккули ин қабати луғавӣ, дар асоси тағйиротҳои ҷиддии савтӣ, сарфӣ ва наҳвӣ аз доираи луғати умумихалқӣ берун шудани онҳо, вобаста ба табиати забони зиндаи халқ дар қолибҳои гуногуни забонӣ омадани калимаҳои забони меъёрӣ духӯрагиро дар таҳқиқу бозгӯии калимаҳои хоси шева ба миён овардааст.

Дар забоншиносии рус, ки дар шинохти меъёрҳои забонӣ забони тоҷикӣ аз он таъсири зиёд бардоштааст, ин мафҳум гуногун маънидод гардида, дар шинохти ин қабати луғавӣ омилҳои муҳимми забонӣ зикр наёфтаанд. Ташаккули овозӣ ва сарфии ин қабати луғавӣ, инчунин ҳудуди интишори онҳо диққати забоншиносон А.В. Калинин, Н.М. Шанский, Ф.П. Филин ва дигаронро барвақт ба худ ҷалб намуда буд, ки ин тарзи таҳқиқ амалан дуруст мебошад. Масъалаи муайян кардани ҳудуди интишори калима дар лаҳҷаҳо мураккаб буда, дар доираи лаҳҷаҳои ба ҳам наздик, инчунин, гӯйишҳои забони тоҷикӣ калимаҳои хоси шева дар шаклгирӣ ва ифодаҳои маъноӣ фарқиятро ба вучуд меоранд, ки ин омили муҳимро дар шинохти меъёрҳои калимаҳои хоси шева наметавон сарфи назар кард.

Дар забоншиносии рус ба масъалаи таҳқиқи калимаҳои хоси шева забоншиносони хориҷӣ В.Н. Прохорова, Ф.П. Филин, А.В. Калинин, Н.М. Шанский, М.Х. Партенадзе, Л.И. Баранников, Ф.П. Сороколетов, Г.Н. Князкова, Л.И. Белова, О.Г. Перохова, О.А. Нечаева, Е.Н. Этерлей, В.А. Филатов, Г.Я. Сими́на, А. Чагина ва дигарон дахл намудаанд.

Омӯзиши бахши лексикии лаҳҷаҳои тоҷикӣ, бахусус калимаҳои хоси шева, нисбат ба дигар қисматҳои забонӣ то андозае номукамал ба назар мерасад. Ин масъала аз солҳои 70-уми асри гузашта мавриди таваҷҷуҳи олимони тоҷик қарор гирифтааст, ки дар муқаддимаи китоби Ғ. Ҷӯраев ва М. Маҳмудов «Луғати шеваҳои ҷанубӣ» (макети ҳарфи «д»), инчунин рисолаи Т. Мақсудов калимаи хоси шева ба таври мухтасар шарҳи илмӣ ёфтаанд. Бояд қайд намоем, ки профессор Ғ. Ҷӯраев бори аввал ба ин масъалаи муҳим дахл намуда, аломатҳои асосии калимаҳои хоси шева, заминаҳои пайдоиш ва доираи густариши ин қабил калимаҳоро мавриди таҳқиқи мукамал қарор додааст.

Забоншиносони тоҷик Ғ. Ҷӯраев, Р. Ғаффоров, Ш. Исмоилов, А. Ҳасанов, Т. Мақсудов, Ҷ. Мурватов, М. Маҳмудов, С. Раҳматуллозода, С. Атобуллоев, Р. Бердиев, О.Ҷ. Ҷалолов, Ҷ. Раҳматуллоев, К. Саидова, К. Тоҳирова ва дигарон дар асару мақолаҳои худ ба ин мавзӯ дахл намуда, оид ба роҳҳои ташаккули калимаҳои хоси шева андешаронӣ намудаанд.

Бояд қайд намоем, ки омӯзиши диалектизмҳои лексикӣ дар асоси осори шоирону нависандагон дар даврони шуравӣ ба ҳукми анъана даромада буд. Дар ин самт муҳаққиқони рус Л.И. Скворсов, Е.П. Артеменко, И.А. Оссоветский, О.С. Ахманова, Т.С. Коготкова, Н.В. Абабурко ва дигарон таҳқиқоти арзишманд анҷом додаанд. Ин равия дар забоншиносии тоҷик низ шуруъ аз солҳои 50-уми садаи гузашта вусъат пайдо карда буд. Корҳои илмии

забоншиносон Х. Хусейнов, Р. Гаффоров, Ш. Раҳимова, ки хусусиятҳои забонии диалектизмҳои лексикиро дар асоси осори нависандагони алоҳида бозгӯӣ намудаанд, аҳаммияти муҳимро дар баррасии мавзуи мазкур касб менамояд.

Забоншиносони рус В.С. Расторгуева, М.С. Андреев, И.И. Зарубин, В.А. Лившиц, Р.Л. Неменова, И.М. Оранский, А.З. Розенфелд, А.А. Семёнов, Л.В. Успенская ва дигарон низ то андозае ба омӯзиши қисмати лексикии лаҳҷаҳои тоҷикӣ дахл кардаанд, оид ба калимаҳои хоси шева ва доираи истифодаи онҳо дар ин ё он лаҳҷаи тоҷикӣ ба таври мухтасар андешаронӣ намудаанд. Дар даҳсолаи охир таҳқиқи хусусиятҳои луғавии ғӯйишҳои тоҷикӣ дар осори илмии муҳаққиқон Н. Гадоев, Р. Сангинов, З. Замонов, М. Каримова, И. Сулаймонов ва дигарон чараёни нав пайдо карда, асарҳои мукаммали илмӣ дар лаҳҷашиносии тоҷик рӯйи кор омаданд.

Омӯзиши мавзуии луғати ғӯйишҳои алоҳида дар таҳқиқоти В. Қосимов, З. Зайниддинова, Н. Шарофов, Ҳ. Бурҳонова, Ҷ. Мурватов, Р. Маъруфов ба назар расида, истилоҳоти соҳавиро бар асоси маводи ғӯйишҳои тоҷикӣ забоншиносон С. Раҳматуллозода, Ф. Зикриёев, Р. Сангинова, С. Ёзбеков, Ҷ. Саидов, Г. Шарифова, С. Юсупова ва дигарон баррасӣ кардаанд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои дар рисола таҳқиқшаванда бо барномаҳои таълимии забоншиносӣ, аз ҷумла таърихи забон ва шевашиносӣ, инчунин мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ, робитаи зич дошта, натиҷа ва хулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва тақмили барномаҳои таълимии соҳавӣ мавқеи муҳимро касб менамоянд. Мавзуи рисолаи илмӣ дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи таърихи забон ва типологияи факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади таҳқиқоти илмӣ аз омӯзиши хусусиятҳои забонии калимаҳои хоси шева дар асоси маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ёзбекистон ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, баррасии масоили назариявии он дар забоншиносии муосир, нишондоди ҷанбаҳои ташаккули калимаҳои хоси шева ва таснифоти мавзуии ин қабати луғавӣ иборат мебошад. Дар забоншиносии тоҷик масъалаи назариявии таснифоти қабатҳои луғавии лаҳҷаҳои тоҷик таҳқиқталаб буда, мақсади таҳқиқ муайян кардани меъёрҳои забонии калимаҳои хоси шева ва роҳҳои ташаккули онҳо дар таркиби луғавии ғӯйишҳои тоҷикӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Барои ноил шудан ба ин мақсад зарурати иҷрои вазифаҳои зерин пеш меояд:

1. Баррасӣ намудани масъалаҳои назариявии калимаҳои хоси шева дар забоншиносии тоҷик, арзёбии дараҷаи таҳқиқи он, муайян намудани хусусиятҳои забонии калимаҳои хоси шева ва ғ.

2. Омӯзиши чанбаҳои лингвистиву ғайрилингвистии ташаккули калимаҳои хоси шева;

3. Баррасӣ намудани хусусиятҳои таърихии ин қабати лексикӣ, нишон додани омилҳои асосии маҳфуз мондани калимаҳои хоси шева дар лаҳҷаҳо, таснифи тағйироти шаклӣ ва маъноии онҳо дар гӯйишҳо;

4. Вобаста ба урфу одати мардуми маҳалҳои гуногун ташаккул ёфтани калимаҳои хоси шеваро илман баён намудан. Таҳқиқи хусусиятҳои этнографӣ дар доираи калимаҳои хоси шева;

5. Таҳқиқи хусусиятҳои савтиву сарфӣ ва наҳвии калимаҳои хоси шева вобаста ба ҳудуди интишор (изоглосса);

6. Дар лаҳҷаҳо бо роҳи калимасозӣ ташаккул ёфтани ин қабати лексикиро баррасӣ намудан. Нишон додани мавқеъ ва нақши воситаҳои калимасоз дар ташаккули калимаҳои хоси шева. Дар ин замина таснифи сохти морфологӣ ва ифодаи маъноии калимаҳои хоси шева;

7. Омӯзиши қабатҳои луғавии калимаҳои хоси шева. Баррасии мавқеи калимаҳои худӣ (суғдӣ, паҳлавӣ ва ғ.) ва иқтибосӣ (арабӣ, туркӣ ва русиву байналхалқӣ) дар ин қабати лексикӣ.

Таснифоти мавзуии калимаҳои хоси шева дар ду зергурӯҳ: **лексикаи ашёӣ** (предметӣ): калимаҳои шеваи ифодакунандаи мафҳумҳои ҳешутаборӣ; мафҳумҳои марбут ба хона ва ҳавлӣ; калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи хӯрокворӣ; асбобҳои зебу зиннати инсон ва ҳунари гулдӯзӣ; номҳои ҳайвонот, паранда ва ҳашарот; номҳои растаниву гиёҳ ва дарахту буттаҳо; узвҳои бадан ва бемориҳо; чашну маросим ва ҳунарҳои мардумӣ) ва **лексикаи ғайриашёӣ** (ғайрипредметӣ): калимаҳои мансуб ба феъл, сифат ва зарф.

Объекти таҳқиқ. Объекти таҳқиқикори диссертатсиониро лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳавзаи Сурхондарёи ҚУ ва гӯйишҳои чанубии забони тоҷикӣ ташкил медиҳанд.

Предмети таҳқиқ. Таҳқиқи масоили марбут ба калимаҳои хоси шева ва роҳҳои ташаккули онҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон ва шеваи чанубии забони тоҷикӣ мавзуи баҳси диссертатсия ба шумор меравад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асосҳои назариявӣ ва методологии рисоларо дастовардҳои забоншиносони хоричӣ В.А. Калинин, Н.М. Шанский, Ф.П. Филин, В.Н. Прохорова, М.Х. Партенадзе, Л.И. Баранников, Ф.П. Сороколетов, Г.Н. Князкова, Л.И. Белова, О.Г. Перохова, О.А. Нечаева, Е.Н. Этерлей, В.А. Филатов, Г.Я. Сими́на, А. Чагина, инчунин забоншиносони тоҷик Ғ. Қўраев, Р. Ғаффоров, Ш. Исмоилов, А. Ҳасанов, Т. Мақсудов, Қ. Мурватов, М. Маҳмудов, С. Раҳматуллозода, С. Атобуллоев, Р. Бердиев, О.Қ. Қалолов, Қ. Раҳматуллоев, К. Саидова, К. Тоҳирова, В. Қосимов, Ф. Зикриёев, З. Зайниддинова, Н. Шарофов, Ҳ.Бурҳонова, Қ. Мурватов, Р. Маъруфов, С. Ўзбеков, Н. Гадоев, Р. Сангинов, З. Замонов, М. Каримова, А. Нозимов, И. Сулаймонов, Қ. Саидов, Г. Шарифова, С. Юсупова ва дигарон оид ба масъалаҳои назариявии мафҳуми калимаҳои хоси шева, роҳҳои ташаккули онҳо, таснифоти мавзуии ин қабати луғавӣ ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар чараёни таҳқиқоти илмӣ барои баррасии хусусиятҳои забонии калимаҳои хоси шева, асосан, аз методҳои тасвири лингвистӣ, синхрониву диахронӣ, таҷзиявӣ, таҳлил ва тафсири луғавию сохторӣ, инчунин омӯри истифода бурда шудааст.

Сарчашмаҳои таҳқиқро мисолҳои дар давоми солҳои 1996 – 2019 ҷамъовардаи муаллиф, ки ба лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва ғӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ мансубанд, ташкил медиҳанд. Маводи ғирдовардаи мо зиёда аз 1000 саҳифаи ҷопи компютерӣ буда, он шомили матнҳои гуногун аст. Аз ин мавод наздик ба 5000 калимаи хоси шева ғирдоварӣ шуда, мавод қисман сабти магнитофонӣ шуда, ҷандин афсона, манзума ва ривоятҳои халқии гуногунмавзӯро дар бар мегирад. Қисми дигари ҷумлаҳо ҳангоми суҳбат, асосан, бо шахсони куҳансол, навишта шуд.

Навгони илмӣ таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки бори аввал дар забоншиносии тоҷик калимаҳои хоси шева чун қабати махсуси лексикӣ дар асоси маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи ҚҶ ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати назариявӣ ба таври мукамал мавриди таҳқиқ қарор мегирад. Дар диссертатсия ба таври дақиқ ҷанбаҳои ташаккули ин қабати лексикӣ баррасӣ шуда, дар асоси омилҳои таърихӣ, этнографӣ, ареалӣ ё ҷуғрофӣ тағйирот ва таҳаввулоти калимаҳои хоси шева илман арзёбӣ гардида, тағйироти шаклӣ ва маъноии калимаҳои хоси шева бо дарназардошти омилҳои забонӣ ва доираи васеъро фаро гирифтани ғӯйишҳои мавриди таҳқиқ, инчунин урфу одати маҳалҳои гуногуни тоҷикнишин ба таври дақиқ таҳқиқ шуд. Ҳамчунин, заминаҳои маҳфуз мондани унсурҳои таърихӣ забон дар лаҳҷаҳо бар асоси муқоисаи онҳо бо осори шоирону нависандагон бо мисолҳои фаровон арзёбӣ гардид. Заминаҳои лингвистии ташаккули ин қабати лексикӣ (бо роҳҳои калимасозӣ ва иқтибос) ба таври васеъ мавриди омӯзиш қарор гирифта, бори аввал шаклгириҳои морфологӣ ин навъи калимаҳо тавассути унсурҳои калимасоз ва ҷузъҳои сирф луғати шевагӣ бозгӯй шуд. Таснифоти мавзуии ин қабати лексикӣ низ дар забоншиносии муосир бо чараёни нав сурат гирифта, ҷунин тарзи баррасии ин гурӯҳҳои луғавӣ ба бисёр масъалаҳои баҳсталаби илми забоншиносӣ равшанӣ меандозад.

Ба ҳимоя нуқоти зерин пешниҳод мешавад:

1. Таҳқиқи масоили назариявии калимаҳои хоси шева ва ҳулосагирӣ аз андешаҳои муҳаққиқони ватанӣ ва хориҷӣ оид ба низоми забонии ин қабати лексикӣ аҳамияти калони илмӣ дошта, баррасии ин гурӯҳи калимаҳо дар доираи луғати лаҳҷаҳои тоҷикӣ, қорбасти онҳо дар асоси муқоисаи гурӯҳи лаҳҷаҳои бо ҳам наздик, зергурӯҳҳо ва, умуман, шеваҳои тоҷикӣ ба бисёр масъалаҳои баҳсталаби мавзуи мазкур равшанӣ меандозад.

2. Дар забоншиносии тоҷик ҳангоми омӯзиши луғати шеваҳо калимаҳои хоси шева камтар мавриди тавачҷуҳ қарор гирифта, меъёрҳои шинохти онҳо баҳсталаб ба назар мерасад. Бо дарназардошти ин, дар диссертатсия қоидаҳои мушаххас оид ба шинохти ин мафҳуми илмӣ, муайян намудани хусусиятҳои забонии онҳо пешниҳод гардид. Дар ин замина метавон қайд намуд, ки

шинохти меъёрҳои забони калимаҳои хоси шева барои муайян намудани раванди таърихӣ забон ва навгониҳои он замина фароҳам меорад.

3. Дар синохти меъёри забони лексикаи шевагӣ олимони андешаи ягона надоранд. Мутобиқи ифодаҳои маъноӣ, калимасозӣ дар ин қабати луғавӣ, омилҳои лингвистӣ ғайрилингвистӣ, фарқият ва умумияти онҳо дар низоми гурӯҳи лаҳҷаҳои бо ҳам наздик, зергурӯҳҳо ва дар мачмуъ шеваҳои тоҷикӣ ба таври васеъ аз ҷиҳати назариявӣ баррасӣ шуда, барои синохти меъёрҳои забони ин қабати лексикӣ як қатор пешниҳод оварда мешаванд.

4. Ба таври мукамал хусусиятҳои луғавии калимаҳои хоси шева дар асоси маводи лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳавзаи Сурхондарёи ҚУ ва шеваи чанубии забони тоҷикӣ баррасӣ шуда, ҳудуди интишори калимаҳои хоси шева, ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор шудани онҳо дар ғӯйишҳои таҳқиқшаванда, инчунин дар гурӯҳ ва зергурӯҳҳои алоҳидаи ғӯйишҳо мавриди омӯзиш қарор дода шуд.

5. Дар забоншиносии тоҷик ҳангоми таҳқиқи хусусиятҳои лексикӣ лаҳҷаҳои тоҷикӣ нишон додани роҳҳои ташаккули лексикаи шевагӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Аз омӯзиши масъалаи мазкур бармеояд, ки **ОМИЛҲОИ ҒАЙРИЛИНГВИСТӢ**: хусусиятҳои таърихӣ маҳфуз мондани асолати забон, урфу одати мардумон дар маҳалҳои алоҳида, муҳити ҷуғрофӣ; **ОМИЛҲОИ ЛИНГВИСТӢ** (ташаккули калимаҳои хоси шева бо роҳи калимасозӣ ва иқтибосот) аз омилҳои асосии ташаккули ин қабати нисбатан устувори забон ба шумор мераванд. Дар диссертатсия ба таври васеъ роҳҳои ташаккули калимаҳои хоси шева муайян карда шуда, дар ин замина хусусиятҳои забони онҳо таҳқиқ шудаанд.

6. Омилҳои зиёде боиси ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани вожагон мешаванд, ки калимасозии морфологӣ яке аз роҳҳои асосии ташаккули ин қабати луғавӣ ба шумор меравад. Дар диссертатсия вобаста ба табиати ғӯйишҳо шаклириҳои гуногуни сарфӣ, дараҷаи қорбасти унсурҳои морфологӣ, дар қолиби калимасозии мураккаб омадани калимаҳои хоси шева баён гардида, вобаста ба талаботи нутқ хусусияти инфиродӣ касб намудани онҳо муайян карда шуд. Дар ғӯйишҳои таҳқиқшаванда раванди рехташавии калимаҳои хоси шева ва хусусиятҳои забони онҳо бо мисолҳои фаровон баррасӣ шуд, ки маҳз дар заминаи ин омилҳо пайдоиши навгониҳоро дар ғӯйишҳои тоҷикӣ метавон арзёбӣ намуд.

7. Тағйироти савтии калимаҳо дар ғӯйишҳо боиси духӯрагии маъно мегарданд. Бояд қайд намоем, ки дар зинаи аввали тағйироти савтӣ дарки маъно имконпазир буда, зинаҳои баъдинаи тағйиротҳои савтӣ ба дарки маъноӣ калима халал ворид месозад ва ҳатто соҳибони забон маъноӣ ин навъ калимаҳоро ба осонӣ намефаҳманд. Ин ҳодисаи забонӣ дар лаҳҷашиносии тоҷик ба таҳқиқоти мукамал ниёз дорад. Дар рисолаи илмӣ заминаҳои илмӣ аз қатори калимаҳои умумихалқӣ ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани силсилаи вожаҳо дар заминаи тағйироти чандқаратаи савтӣ оварда мешавад, ки ин усули таҳқиқ дар таснифоти қабатҳои луғавии забон ва ғӯйишҳои он замина фароҳам меорад.

8. Маҳфуз мондани асолати забон ва хусусиятҳои таърихии он аз масъалаҳои мубрами кори илмӣ ба ҳисоб рафта, роҳ ва омилҳои забони ниғаҳдошти шаклҳои таърихӣ дар лаҳҷаҳо ба таври васеъ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Лаҳҷаҳо яке аз манбаҳои муътамади инкишофи забони адабӣ ба шумор мераванд. Айни замон дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ калимаҳои зиёди ба ҳукми архаизм даромада мавҷуданд, ки баъзе аз онҳо ҳуқуқи ба забони адабӣ гузаштан доранд. Махсусан, дар лаҳҷаҳои кӯҳистон маҳфуз мондани онҳо далели аз ҷиҳати лексикӣ камтар омезиш ёфтани лаҳҷаҳои мазкур бо забонҳои дигар, алалхусус забонҳои туркӣ, мебошад. Калимаҳои виреб // врев, тундар (ба маънии раъд), ованг (овашк – ресмоне ё чӯбе, ки мевачотро меовезанд), чаҳидан (ба маънии ба дарахт ё баландӣ чорпоя баромадан), вел (ба маънии андармон, банд), ки дар ашъори шоирони маъруф лексикаи маъмул ба ҳисоб рафта, як қисми таркибии лаҳҷаҳои тоҷикиро ташкил медиҳанд. Омӯзиши дараҷаи истеъмоли онҳо дар лаҳҷаву осори хаттии забони адабӣ ва ифодаи маъноии ин қабил калимаҳо дар муайянсозии раванди таърихии забон ва шеваҳои он замина фароҳам меорад.

9. Дар забоншиносии хоричӣ ва ватанӣ низ дар таснифоти мавзуии лексикаи шевагӣ гуногунандешӣ ба назар мерасад. Таснифоти ин қабати лексикӣ ба ду гурӯҳ мувофиқи матлаб мебошад: **ашёӣ** – калимаҳои шеваи ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ; мафҳумҳои марбут ба хона ва ҳавлӣ; калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи хӯрокворӣ; асбобҳои зебу зиннати инсон ва ҳунари гулдӯзӣ; номҳои ҳайвонот, паранда ва ҳашарот; номҳои растаниву гиёҳ ва дарахту буттаҳо; узвҳои бадан ва бемориҳо; **ғайриашёӣ**: ифодаи амал, аломатва замон бо лексикаи шевагӣ. Таснифоти мавзуии қабатҳои луғавӣ барои таснифи гӯйишҳо тоҷикӣ, инчунин таҳияи луғатномаҳои мукамал боя мегарданд.

10. Хулосабарории илмӣ аз натиҷаҳои таҳқиқоти диссертатсионӣ, мақолаҳои илмӣ мансуби мавзуи кори илмӣ.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Аҳаммияти назарии таҳқиқ дар он таҷассум меёбад, ки калимаҳои хоси шева дар асоси муқоисаи маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Қӯ ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бори аввал ба таври комплексӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта, натиҷаҳои илмӣ диссертатсия барои пурра гардидани қисмати назариявии ин қабати лексикӣ, бозгӯии ташаккул ва таҳаввули он бо роҳҳои забонӣ ва ғайризабонӣ, инчунин таснифоти дақиқи мавзуии калимаҳои хоси шева заминаи мусоид фароҳам оварда, дар пояи дастовардҳои илмӣ дар кори таҳқиқоти бадастовардашуда ба бисёр масъалаҳои баҳсталаби забоншиносӣ ва шевашиносии тоҷик равшанӣ меандозад.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои онро ҳангоми таълими фанҳои таърихи забон, шевашиносӣ, луғатшиносӣ, масоили марбут ба лексикология, калимасозӣ метавон истифода бурд. Хулосаҳои илмӣ диссертатсиядар таҳия ва таълифи барнома ва китобҳои дарсии таърихи забони тоҷикӣ, луғати шеваҳо, фарҳанги осори шоирон, дарсҳои лексиониву семинарҳои махсуси шевашиносии тоҷик истифода хоҳад шуд.

Мутобиқати мавзуи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Бо дарназардошти он ки дар таҳқиқот калимаҳои хоси шева ва роҳҳои ташаккули онҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон ва ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар муқоиса ба ғӯйишҳои дигар, осори ниёгон ва забони адабии ҳозираи тоҷик сурат гирифтааст, диссертатсия ба шиносномаи илмӣ: ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ комилан мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷи илмӣ дар таҳқиқ. Дар диссертатсия бори нахуст ва ба таври илмӣ дар забоншиносии тоҷик қоидаву меъёрҳо дар шинохти калимаҳои хоси шева ва роҳҳои ташаккули онҳо муайян карда шудааст.

Ба таври илмӣ заминаҳои асосии ба қатори ин қабати луғавии лаҳҷаҳо гузаштани калимаҳои умумихалқӣ муайян гардид. Бори аввал тавассути омилҳои ғайрилингвистӣ: хусусиятҳои таърихии маҳфуз мондани асолати забон, урфу одати мардумон дар маҳалҳои алоҳида, муҳити ҷуғрофӣ; омилҳои лингвистӣ: бо роҳи калимасозӣ ва иқтибосот ташаккул ёфтани калимаҳои хоси шева ифода гардид. Дар асоси ин нуктаҳои муҳим мафҳуми илмии калимаҳои хоси шева ба таври зайл пешниҳод мегардад: *«Калимаҳои хоси шева он гурӯҳи калимаҳо мебошанд, ки вобаста ба табиати лаҳҷаҳо ба тағйироти назарраси савтӣ, сарфӣ, наҳвӣ ва маъноӣ дучор шуда, дар байни лаҳҷаҳо, зергурӯҳи онҳо, инчунин дар миёни шеваҳои дигар ва забони адабӣ фарқият ба миён меоранд».*

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар ҷаласаи васеи кафедраҳои таърихи забон ва типология, забони адабии муосири тоҷикӣ, услубшиносӣ ва таҳрири адабӣ, забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷики Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратҷаласаи № 14, аз 05.05.2023) муҳокима гардида, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Муҳтаво ва натиҷаҳои диссертатсия дар семинару конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ, аз қабали конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ бахшида ба 800-солагии Ҷалолуддини Румӣ (Душанбе, 2007) дар мавзуи «Асолат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ», конференсияи байналмилалӣ бахшида ба 60-солагии Сирочиддинов Д. (Душанбе, 2011) дар мавзуи «Баррасии шаклҳои таърихӣ дар лаҳҷаҳо»; конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ таҳти унвони «Нақш ва аҳамияти эҷодиёти Мир Сайид Али Ҳамадонӣ дар рушди илму адаби форсу тоҷик» (Душанбе, 2014) дар мавзуи «Унсурҳои таърихии сарфӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ»; конференсия илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ (2018) дар мавзуи «Ҷанбаҳои ташаккули лексикаи шевагӣ»; конференсияи байналмилалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами илмҳои филология ва лингводидактика» дар мавзуи «Ифодаи феъл дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ» (Душанбе, 2018); конференсияи ҷумҳуриявии илмию назариявӣ таҳти унвони «Забон ҳастии миллат» (Душанбе, 2018) дар мавзуи «Унсурҳои таърихии наҳвӣ дар лаҳҷаҳо»; конференсияи илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ (2019) дар мавзуи «Ифодаи мафҳумҳои тиббӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ»; конференсия илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ (2019) дар мавзуи «Калимаҳои ифодакунандаи касбу кор дар

лахчаҳои тоҷикӣ»; конференсияи илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ (2020) дар мавзуи «Қолабҳои таърихӣ сарфӣ дар забони халқ»; конференсияи илмию назариявии ҳайати устодону кормандони ДМТ (2020) дар мавзуи «Калимаҳои хоси шева»; конференсияи байналмилалӣ таҳти унвони «Забоншиносии расонаӣ ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо» (Душанбе, 2021) дар мавзуи «Худуди интишори калима дар лаҳҷаҳо»; конференсияи байналмилалӣ таҳти унвони «Рушди забони адабии тоҷик дар замони истиқлол: мушкилот ва дурнамо» (Душанбе, 2022) дар мавзуи «Таснифоти мухтасари калимаҳои хоси шева»; конференсияи байналмилалӣ таҳти унвони «Рушди забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X – XV» (Душанбе, 2022) дар мавзуи «Калимаҳои адабии китобӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ»; конференсияи байналмилалӣ форсигӯёни ҷаҳон (Париж, 2022, иштироки маҷозӣ-онлайнӣ) дар мавзуи «Асолати забон дар ғӯйишҳои форсӣ-тоҷикӣ»; конференсияи байналмилалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои назариявӣ ва амалии забоншиносии типологӣ-муқоисавӣ, забоншиносӣ ва усулҳои нави омӯзиши забонҳои хориҷӣ» (Душанбе, 2023) дар мавзуи «Ифодаи замон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ», дар китоби «Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева», монография, мақолаҳои ҷудогона муаллиф, ки дар маҷмуаву маҷаллаҳои гуногуни илмӣ ба таъб расидаанд, инъикос гардидааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Муҳтавои асосии диссертатсия дар 2 китоб (1 китоби луғатнома ва 1 монография), 41 мақолаи илмӣ, 23-тояш дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҷоп расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, нух зербоб, хулоса, рӯйхати адабиёти истифодашуда ва замима иборат мебошад.

Ҳаҷми умумии рисола 439 саҳифаро ташкил медиҳад.

ҚИСМИ АСОСИИ ТАҲҚИҚ

Дар муқаддима мубрамияти мавзуи таҳқиқотӣ илман асоснок шуда, дараҷаи омӯзиши он баррасӣ, объект, мавзӯ, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, асосҳои назариявӣ, навгонии илмӣ ва нуктаҳои илмӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда, аҳаммияти назарӣ ва амалии диссертатсия муайян карда шуда, ҳамзамон тасвиби натиҷаҳои таҳқиқот ва сохтори диссертатсия баён гардидаанд.

Боби якум «**Масъалаи таҳқиқ ва таснифи калимаҳои хоси шева**» номгузорӣ шуда, он аз чор фасл иборат мебошад:

1.1. Таҳқиқи калимаҳои хоси шева дар забоншиносии хориҷӣ. Дар забоншиносии рус шуруъ аз солҳои 50-уми асри гузашта омӯзиш ва таснифи қабатҳои луғавӣ лаҳҷаҳо диққати олимони зиёдеро ба худ ҷалб намуда буд. Вобаста ба мазмуну муҳтаво таҳқиқи масъалаҳои калимаҳои хоси шеvaro дар асару мақолаҳои олимони рус метавон ба чанд гурӯҳ ҷудо кард:

1. Як гурӯҳи муҳаққиқон ба монанди Л.Н. Ивашкова, О.С. Ижелская, Г.Г. Мелничкено, И.А. Оссоветский, Ф.П. Сороколетов, О.Т. Порохова, Ф.П. Филин, А.В. Калинин, Н.М. Шанский, А.А. Уфимсева, О.А. Нечаева, В.И. Ковал, Е.П. Осипова, Г.К. Калиев, М.Х. Партенадзе, О.А. Радченко, Р.П. Кузмина, Е.Н. Блохина ва дигарон дар асару мақолаҳои илмии худ бевосита масъалаҳои илмиву назариявии калимаҳои хоси шева, мавқеи ин гурӯҳи калимаҳо дар қабатҳои луғавӣ, муқоисаи калимаҳои хоси шева бо муодили адабии худ, дараҷаи қорбасту ифодаи маъноии онҳо дар лаҳҷаҳои гуногунро таҳқиқ намудаанд, ки ҷанбаи илмии ин қорҳо мустақам ба назар мерасад.

Аввалин тафсири ҷолиби илмиро оид ба мафҳуми калимаҳои хоси шева дар луғатҳои энциклопедӣ мушоҳида менамоем: «Калима ва ё ифодаҳои, ба забони умумихалқии адабӣ дахл надошта, мансуби ин ё он шеваи маҳаллӣ мебошанд» [ЭС, т.1, 1953, с. 547].

Баъдан назари муҳаққиқонро дар шинохти ин қабати луғавӣ дигаргуна метавон арзёбӣ намуд. Гуфтаи забоншинос О.И. Блинова дар хусуси меъёрҳои шинохти калимаҳои умумихалқӣ қобили қабул мебошад: «Калимаҳои умумихалқӣ чунин воҳидҳои ба шумор мераванд, ки дар онҳо доираи шохаҳои мухталифи забони миллӣ истеъмом гардида, аз ҳудуди «айни як калима» берун намеоянд»¹.

Сипас, низоми омӯзиши ин қабати лексикӣ дар таҳқиқоти олимони маъруфе чун Ф.П. Филин ба шакли мукамал даромад. Ҳанӯз дар соли 1948 ин олими маъруф ба масъалаи калимаҳои хоси шева ва доираи қорбасти онҳо дахл намуда буд².

Дар ташаккули ин қабати луғавӣ метавон қайд намуд, ки калимаҳо дар лаҳҷа, бо вучуди хусусияти нисбӣ доштани ин таснифот вобаста ба номукамал будани ҷамъоварии маводи лаҳҷаҳои ин ё он забон, ҳудуди интишори муайян доранд. Ҳудуди интишори калимаро Ф.П. Филин дар ташаккули ин қабати луғавии забон асос шумурда, ба андешаи забоншиноси дигар М.М. Шипкова бо гузашти вақт ва таъсири омилҳои берунӣ ва дохилизабонӣ ҳудуди интишори калима васеъ ва ё баръакс, маҳдуд мегардад³.

Дар ҳамон давра гуногунандешии олимонро оид ба ин мафҳум баръало мушоҳида менамоем. Ба андешаи муҳаққиқон Д.Э. Розентал ва М.А. Теленкова ба пуррагӣ наметавон розӣ шуд, ки «Инҳо – калимаҳои хоси шева (Қ.С.), номи маҳаллии ашё ва ё ҳодисаҳои мебошанд, ки дар забони адабӣ муодили дигар доранд»⁴.

Ҷараёни ташаккули лексикаи лаҳҷавӣ дар таҳқиқоти мукамали илмии В.А. Филатов дар доираи қорҳои илмӣ соли 1978 баррасӣ шудааст, ки баъзе

¹ Блинова, О.И. Введение в современную региональную лексикологию / О.И. Блинова. – Томск, 1973. – С. 39.

² Филин, Ф. П. Несколько замечаний о характере лексических диалектизмов / Ф.П. Филин // Вопросы славянского языкознания. – КН.І. – Львов: Издание Львовского государственного университета, 1948. – С. 221-225.

³ Шипкова, М.М. Граница диалектной лексики / М. М. Шипкова // Славянская диалектная лексикография (материалы конференции). Отв. ред. О.Н. Крылова; Ин-т лингв. исслед. РАН, 2014. – С. 167.

⁴ Розенталь, Д.Э, Теленкова, М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М., 1976. – 399 с.

андешаҳои илмии олим то имрӯз арзишманд боқӣ мондаанд¹. Маҳз дар ҳамин солҳо чанбаи пайдоиши диалектизмҳои семантикӣ диққати Г.Я. Симино ба худ ҷалб намуда буд².

Тафсили бештари хулосагириҳои илмии олимони русро дар зербобҳои дигар ба таври васеъ овардаем.

2. Гурӯҳи дигари олимони чун И.И. Оссоветский, В.Н. Прохорова, А.И. Аванесов, Л.И. Баранников, Л. Балаханова, Е.П. Дубровина, А.И. Полейко, Г.Н. Князкова, Л.И. Белова, Л.И. Скворцов, О.С. Ахманова, Т.С. Коготкова, Н.В. Абабурко, О.А. Чагина дар мавриди омӯзиши осори назмиву насрӣ корбаст ва хусусиятҳои забонии диалектизмҳои лексикиро дар асарҳои шоирону нависандагон дар доираи мавзӯи таҳқиқоти худ бозгӯӣ намудаанд.

Ҳанӯз солҳои 50-60-уми садаи XX масъалаи айнияти маъноии калима дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳо дар қорҳои илмии забоншиносон мавзӯи баҳс қарор гирифта, ба андешаи И.И. Оссоветский ҳар як калима дар фонди забони адабӣ ва лаҳҷа ҳодисаи фардӣ ва нотакрор аст³.

Бояд зикр намоем, ки маҳфуз мӯндани унсурҳои таърихии забон дар лаҳҷаҳо, қорбасти унсурҳои умумихалқӣ ва калимаҳои хосаи шева дар забони шоирону нависандагон таснифоти калимаҳои хоси шеvaro мураккаб мегардонад. Ин нуқтаи муҳим дар таҳқиқоти муҳаққиқи рус В.Н. Прохорова то андозае акси худро ёфта, забоншинос ҳангоми баррасии қорбасти калимаҳои шевагӣ дар осори назмии шоирон доираи истифодаи ин қабил калимаҳо ва тобишҳои маъноии онҳоро шарҳу тавзеҳ медиҳад⁴.

Олими рус Ф.П. Сороколетов дар таҳқиқотҳои худ ташаккули калимаҳои хоси шеvaro дар робита ба низоми шаклгириҳои луғавии забони меъёрӣ баррасӣ намудааст. Ин муҳаққиқ ба айнияти маъноии калимаҳо дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои он диққати махсус додааст, ки дар ин замина раванди тағйироти шакливу маъноӣ дар асоси низоми муайян баррасӣ карда мешавад⁵.

Бояд қайд намоем, ки калимаҳои хоси шева дар осори шоирон бо ду сабаб қорбаст мешавад. Сабаби аввал ин аст, ки бо гузашти вақт калимаҳои умумиистеъмолии забони адабӣ бо сабабҳои гуногун аз истеъмом мебароянд ва вобаста ба табиати лаҳҷаҳо дар ин ё он маҳал маҳфуз мемунад. Сабаби дуюм, нависандагон барои инъикоси воқеият ва эҳсоси қаҳрамонии асарҳои худ мақсаднок калимаҳои гуфтугӯиро ба қор мебаранд, онҳо хусусияти услубӣ дошта, қорбурди ин қабил калимаҳо ба интиҳоби фардӣ алоқаманд аст ва барои бозгӯии табиати забонии лексикаи лаҳҷавӣ то андозае замина фароҳам меоранд. Ин хусусияти калимаҳои халқӣ дар забоншиносии русмавқеи устувор дошт.

¹ Филатов, В.А. Процессы ассимиляции диалектной лексики в современном русском языке. Дис... док. филол. наук / В.А. Филатов. – М., 1978. – 199 с.

² Симино, Г. Я. Семантические диалектизмы и условия их образования по материалам пинежского говора / Г.Я. Симино // Диалектная лексика, 1979. – С. 110.

³ Оссоветский, И.А. Словарь говора деревни Деулино Рязанского района Рязанской области / И.А. Оссоветский // Вопросы диалектологии восточнославянских языков. – М., 1964.

⁴ Прохорова, В.Н. Диалектизмы в языке художественных произведений / В.Н. Прохорова. – М.: Изд-во Министерство Просвещения РСФСР, 1957. – С. 3.

⁵ Сороколетов, Ф.П. Диалектная лексика и её отношении к словарному составу общенародного языка. «Слово в русских народных говорах» / Ф.П. Сороколетов. – Л., 1968. – 224 с.

Муҳаққиқ И.А. Оссоветский ҳангоми таҳқиқи калимаҳои шевагӣ дар назми бадеӣ маҳдуд будани доираи истеъмоли калимаҳои хоси шеваро қайд менамояд. Андешаи ӯ «... диалектизм категорияи мутаҳарриқи забони адабиёти бадеӣ ва забони адабиёт, кибо мурури замон тағйир меёбад», то имрӯз арзиши илмии худро аз даст наодоааст¹. Раванди омӯзиши калимаҳои хоси шева бар осори шоирон дар забоншиносии муосири рус чараёни тоза касб намудааст, ки дар зербобҳои дигар онро ба таври муфассал меорем.

3. Ҳангоми таҳияи луғатҳои илмии истилоҳоти забоншиносӣ, луғатҳои тафсирии фарогири луғати лаҳҷаҳо низ олимони ба ин масъалаи муҳим дахл намудаанд. Дар забоншиносии рус мавқеи калимаҳои шевагӣ ва дараҷаи қорбасту ифодаи маъноии онҳо дар доираи таҳияи луғатномаҳо хуб баррасӣ шудааст. Таҳқиқоти О.Г. Порохова фарогири лексикаи умумихалқӣ ва луғати лаҳҷа буда, ин қабатҳои луғавӣ дар мисолҳои фаровон тавсиф ёфтаанд².

Дар давраҳои баъдина омӯзиши ин масъала нисбат ба солҳои 50-70 ба тағйироти кулӣ дучор нагардида, муҳаққиқони рус Т.И. Мурзаева, О.Л. Абросимова, И.А. Букринская, Е.П. Осипова ва дигарон усули омӯзиши олимони пешинро идома бахшидаанд, яъне баррасии ҷанбаҳои илмии ин қисмат ва таснифоти ифодаи маъноии калимаҳои хоси шева аз назар то андозае дур мондааст.

Диққати олимони русро ҳангоми таҳияи луғатномаи лаҳҷаҳои рус мафҳумҳои луғати пурра ва нопурра ба худ ҷалб намуда буд. Бо дарназардошти он ки масъалаи муайян намудани ҳудуди интишор ва дараҷаи қорбастии калима дар лаҳҷаҳо кори сахл набуда, забоншиносон дар ин хусус ҳукми қотеона дошта наметавонанд, муҳаққиқи рус Г.Г. Мелниченко истифодаи истилоҳоти «дифференциалӣ» ва «ғайридифференциалӣ»-ро муносиб донистааст³.

Аз таҳқиқи масъалаҳои назариявии калимаҳои хоси шева ва меъёрҳои шинохти он дар забоншиносии рус метавон хулосабарорӣ намуд, ки андешаи муҳаққиқони соҳа мухталиф буда, дар адабиёти илмии соҳа мафҳуми ягона дар ифодаи калимаҳои хоси шева ба назар намерасад. Бо вучуди дастовардҳои зиёди забоншиносони рус таҳқиқоти бевоситаи фарогири мавзуи мазкур, ки барои шинохти меъёрҳои забонии калимаҳои хоси шева замина фароҳам меоранд, дар шевашиносии рус мушоҳида нагардид. Олимони дар қорҳои арзишмандии илмии худ бештар хусусияти луғавии лаҳҷаҳо ба таври умумӣ таҳқиқ намуда, вобаста ба самти қорбастии хеш баъзе ишораҳо оид ба калимаҳои хоси шева овардаанд. Дар фарҳангҳои фарогири луғати лаҳҷаҳо, энциклопедия ва китобҳои забоншиносӣ оид ба меъёрҳои шинохти таркиби луғати лаҳҷаҳо ба таври дақиқ омадааст, ки он дар таҳқиқи хусусиятҳои забонии калимаҳои хоси шева раҳнамоаст.

1.2. Омӯзиши калимаҳои хоси шева дар забоншиносии тоҷик. Омӯзиши лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ нисбат дар муқоиса ба ҷиҳатҳои савтӣ,

¹ Оссоветский, И.А. Лексика современных русских народных говоров / И.А. Осовецкий. – М., 1982. – С. 193.

² Порохова, О.Г. Общерусская лексика и диалектологические словари. «Слово в русских народных говорах» / О.Г. Порохова. – Л., 1968. – 238 с.

³ Мельниченко, Г.Г. Новый региональный словарь / Г.Г. Мельниченко / Рец. на кн.: / А.Ф. Иванова. Словарь говоров Подмосковья. – РЯШ, 1971. – №6. – С. 110.

сарфӣ ва наҳвӣ устувор ба назар расида, олимони тоҷик шуруъ аз солҳои 1950 ба таҳқиқи хусусиятҳои луғавии забони зиндаи халқ оғоз намудаанд. Вобаста ба мазмуну мундариҷа ва самти таҳқиқоти муҳаққиқон омӯзиши хусусиятҳои луғавии лаҳҷаҳои тоҷикро дар як сатҳ наметавон баррасӣ намуд. То солҳои 60-70-уми садаи XX дар забоншиносии тоҷик мафҳуми калимаҳои хоси шева ба таври илмӣ тасниф нагардида, ин қабати луғати лаҳҷа бештар дар доираи калимаҳои умумихалқӣ таҳқиқ мешуданд. Масъалаи омӯзиши лаҳҷаҳои тоҷикӣ диққати муҳаққиқону олимони ва адибони тоҷикро солҳои пеш ба худ ҷалб намуда буд. Дар ин ҷода нақши Садриддин Айни барҷаста буда, корбаст шудани калимаҳои асили тоҷикро дар лаҳҷаҳо қайд менамояд ва зарурати ба забони адабӣ ворид намудани калимаҳои **арбада**, **користон**, **сарборӣ** ва **дер поидан** ва дигар унсурҳои луғавии асилро чун шаклҳои «классикона» таъкид менамояд¹.

Дар асоси омӯзиши асарҳои соҳаи лаҳҷашиносии тоҷик масъалаи таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳо ва дар ин доира калимаҳои хоси шеваро вобаста ба самти таҳқиқоти муҳаққиқон ба чанд гурӯҳ метавон ҷудо кард:

1. Таҳқиқотҳои мукамал ба шакли асару мақолаҳои илмӣ, ки ба омӯзиши хусусиятҳои лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ бахшида шудаанд. Ин раванд ҳанӯз аз солҳои 50-уми асри XX шуруъ шуда, то имрӯз ба низомии мукамал даромадааст. Дар ин ҷода саҳми олимони А. Сӯфиев, В. Қосимов, М. Маҳмудов, Ҷ. Раҳматуллоев, К. Саидова, Т. Мақсудов, Ш.Исмоилов, Н. Гадов, Ҷ. Замонов, Ҷ. Саидов, И. Сулаймонов, Б. Муминона назаррас мебошад.

2. Дар луғатномаҳои фарогири маводи лаҳҷаҳо ишора ва қайди олимони дар хусуси калимаҳои хоси шева мавқеи хос дорад. Олимони ҳангоми гурӯҳбандии луғати лаҳҷаҳо ба ҷойгоҳи калимаҳои хоси шева тавачҷуҳ зоҳир намудаанд, аз ин рӯ, масъалаи мазкурро ба таври мухтасар бозгӯӣ намудан ба манфиати кор мебошад.

Агар луғатномаҳои таҳиянамудаи тоҷикӣ-русии В.С. Расторгуева² ва А.З. Розенфелдро (1982), ки ба маводи аз ҳар гӯшаҳои лаҳҷаҳои шимолу ҷануби Тоҷикистон асос ёфта буданд, истисно кунем, намунаи фарҳангҳои таҳассусии лаҳҷавӣ аз интишори макети ҳарфи «д» (1971) ва ҷопи «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» (мураттибон М. Маҳмудов ва Б. Бердиев)³ оғоз гардидааст.

Дар мавриди таҳияи «Луғати шеваҳои ҷанубӣ» (макети ҳарфи «д») муҳаққиқ Т. Мақсудов бевосита ба масъалаи меъёрҳои шинохти калимаҳои хоси шева то андозае дахл намудааст. Қисми ин фарҳанг соли 1997 (мураттибон М. Маҳмудов ва Ғ. Ҷӯраев) ба таъби расида бошад ҳам⁴, бахши дигар номатбуъ монда буд. Баъди таҷдиди назар кардан, иловаи маводи фаровон фарҳанги

¹ Айни, С. Мактуби кушод ба рафиқ Толис / Айни С. Куллиёт. – Ҷ.И. Кит. 2. – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 377-384.

² Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии / В.С. Расторгуева. – М., 1952-1961. Вып. I. – 1952; Вып. 2. – 1952; Вып. 3. – 1956; Вып. 4. – 1961. Вып. 5. – М., 1963.

³ Маҳмудов, М., Бердиев, Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро / М. Маҳмудов, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.

⁴ Маҳмудов, М., Ҷӯраев, Ғ. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ / М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 1997. – 288 с.

мазкур таҳти унвони «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» (мураттибон Мансур Маҳмудов, Ғаффор Ҷӯраев, Баҳром Бердиев) дар шакли мукамал ба таърифи расид [ҒҒҶҶ, 2017].

Таълифи китоби «Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева»-ро дар забоншиносии тоҷик навгонӣ метавон ҳисобид, ки бори аввал дар асоси маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ калимаҳои хоси шева гирдоварӣ шудаанд [ЛМКХШ, 2018].

Бояд қайд намоем, ки дар забоншиносии тоҷик бори аввал ба таври дақиқ луғати хосаи лаҳҷаҳо гирдоварӣ шуда, мураттибон дар ин китоб кӯшиш ба харҷ додаанд, ки бо меъёрҳои мушаххаси савтӣ, сарфӣ ва нахвӣ тавофути лексикаи умумихалқӣ ва калимаҳои хоси шеваро бозгӯӣ намоянд.

3. Ҳангоми баррасии таҳқиқи масъалаи калимаҳои хоси шева дар забоншиносии тоҷик мавриди тавачҷуҳ қарор додани як нуқтаи муҳимми таърихӣ зарур ба шумор меравад. Як роҳи ба қатори лексикаи устувори лаҳҷаҳо гузаштани калимаҳо ин ба хусусияти таърихии қорбасти онҳо вобастагӣ дошта, табиати лаҳҷаҳо имкони ҳазорсолаҳо маҳфуз мондани калимаҳои асили тоҷикиро фароҳам меорад, ки онҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик қорбасти намешаванд. Масъалаи маҳфуз мондани калимаҳои асили тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳанӯз дар солҳои 60-70-уми асри ХХ диққати муҳаққиқонро чун А.З. Розенфелд, Х. Вазирова, Ш. Исмоилов ба худ ҷалб намуда буд ва ҳоло ин раванд дар қорҳои илмии А. Ҳасанов, Ф. Убайдов, С. Қурбонов ва дигарон вусъат пайдо намудааст.

4. Дар забоншиносии тоҷик ҷараёни омӯзиши қорбасти диалектизмҳо дар асоси осори шоирону нависандагон аз забоншиносии рус маншаъ мегирад. Олимони тоҷик Х. Ҳусейнов, Ш. Раҳимова, Ҷ. Саидова бо сабку услуби нав қорбасти диалектизмҳоро дар асоси осори шоирону нависандагон таҳқиқ намуда, бо қорҳои арзишманди илмии худ ба ин равияи таҳқиқотӣ поя гузоштанд ва дар даврони истиқлол омӯзиши хусусиятҳои забонии унсурҳои омӣна дар осори шоирон ҷараёни тозае касб намудааст.

5. Дар лаҳҷашиносии тоҷик омӯзиши мавзуии таркиби луғати лаҳҷаба ҳукми анъана даромадааст, ки ин таҳқиқотҳо барои равшанӣ андохтан ба бисёр масъалаҳои марбути калимаҳои хоси шева кумак мерасонанд. Таҳқиқи истилоҳоти соҳавӣ дар асарҳои А. Писарчик, В. Қосимов, З. Зайниддинова, Н. Шарофов, Ҳ. Бурҳонова, Ҷ. Мурватов, Р. Маъруфов, С. Ҳалимова, М. Маҳмудов, Ф. Зикриёев, Р. Сангинова, С. Ёзбеков, Ҷ. Саидов, Г. Шарифова, А. Каримова, С. Юсупова ба таври возеҳ акс ёфта, тавассути ин қорҳои илмӣ мавқеи калимаҳои хоси шеваро дар доираи истилоҳоти қоргузори лаҳҷаҳо ба таври умумӣ метавон муайян кард.

Қори илмии профессор С. Раҳматуллозода – «Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа»¹ дар ин самти омӯзиши луғати лаҳҷаҳо равияи нави таҳқиқотиро ба миён овард, ки дар асоси он таснифи

¹ Раҳматуллозода, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа / С. Раҳматуллозода. Зери назари проф. Ҷӯраев Ғ., муҳаррир: дотсент М. Маҳмудов. – Душанбе: «Маориф», 2014. – 234 с.

мавзуии луғоти лаҳҷаҳои тоҷикӣ вобаста ба хусусиятҳои забониашон саҳеҳ баррасӣ хоҳанд шуд.

Дар асоси омӯзиши асарҳои соҳаи лаҳҷашиносии тоҷик масъалаи таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳо ва дар ин доира калимаҳои хоси шеvaro вобаста ба самти таҳқиқоти муҳаққиқон ба чанд гурӯҳ метавон ҷудо кард:

1.3. Мафҳуми калимаҳои хоси шева ва таснифоти он. Дар забоншиносӣ таснифи қабатҳои луғавии лаҳҷаҳо ҳамонро ниёз ба таҳқиқоти илмӣ дошта, табиати забони зиндаи халқ аз шаклгириҳои таърихиву пайдоиши навғониҳо дар ҳамаи қисматҳои забонӣ бархӯрдор мебошад, ки маҳз ҳамин омилҳо духӯрагиҳои зиёдро ба миён меоранд. Муқоисаи таркиби луғати лаҳҷа аз забони адабӣ шуруъ гардида, дар доираи шеваҳои алоҳида, гурӯҳҳои алоҳидаи як шева ва ё лаҳҷаҳои ба ҳам наздики як зергурӯҳ идома пайдо мекунад.

Дар таҳқиқи қабатҳои луғавии лаҳҷаҳо истилоҳоти зиёд: лексикаи умумихалқӣ, лексикаи лаҳҷавӣ, калимаҳои хоси шева, диалектизмҳо (фонетикӣ, морфологӣ, семантикӣ, этнографӣ), диалектизмҳои лексикӣ (диалектизмҳои лексикӣ пурра ва нопурра)¹, калимаҳои сирф шевагӣ², луғати пурраи лаҳҷаҳо, луғати шевагии хос,³ диалектизмҳои «васеъистеъмол» ва «маҳдудистеъмол»⁴, калимаҳои лаҳҷавӣ⁵ ва ғайра ба кор бурда мешаванд, ки ин худ аз таҳқиқталаб будани қабатҳои луғати лаҳҷаҳо гувоҳӣ медиҳад.

Дар таҳқиқотҳои соҳаи лаҳҷашиносӣ қабати луғати лаҳҷаҳо, асосан, дар ду гурӯҳ тасниф намудаанд: умумихалқӣ ва хоси шева. Омӯзиши калимаҳои умумихалқӣ дар таҳқиқотҳои мавҷудаи соҳаи лаҳҷашиносӣ вобаста ба мавзуи онҳо ва усули таҳқиқот ба таври васеъ сурат гирифта, дар таҳқиқи қисмати дувум – калимаҳои хоси шева раванди тамоман дигарро мушоҳида менамоем.

Калимаҳои умумихалқӣ барои соҳибони забон фаҳмо буда, тағйироти савтию сарфии дар онҳо баамаломата барои дарки маъни халал эҷод намекунад.

Дар забоншиносии тоҷик ба таҳқиқи калимаҳои умумихалқӣ қорҳои зиёди илмӣ бахшида шудаанд, вале нуктаи мусаллам он аст, ки аёнӣ ва фарқияти калимаҳои хоси шева ва лексикаи умумихалқӣ камтар диққати забоншиносонро ба худ ҷалб намудааст. Калимаҳои хоси шева бо гузашти вақт аз доираи забони адабӣ ва лексикаи умумихалқӣ ҷудо гардида, қабати махсуси луғавиро ташкил медиҳанд. Ба андешаи Р.Л. Неменова «лаҳҷа калимаҳои умумихалқӣ – адабию ба ҳоли худ намегузорад, балки ин қабил воҳидҳо як ҳиссаи асосии фонди луғавии ин ё он шеvaro ташкил дода, бештаринашон ба тағйироти фонетикӣ ва маъноӣ дучор мешаванд»⁶.

¹ Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 2017. – С. 67.

² Раҳматуллозода, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа / С. Раҳматуллозода. Зери назари проф. Ҷӯраев Ғ., муҳаррир: дотсент М. Маҳмудов. – Душанбе: Маориф, 2014. – С. 200.

³ Ларин, Б. А. Инструкция Псковского областного словаря / Б.А.Ларин. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. – 22 с.

⁴ Ҳусейнов, Х. Диалектизмҳои дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим / Х. Ҳусейнов // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1964. – С. 38-72.

⁵ Исмоилов, Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт. – Душанбе: Ирфон, 2018. – 332 с.

⁶ Неменова, Р.Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. / Р.Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 93.

Дар ин самт низоми мураккаби забонӣ амал мекунад, ки вобаста ба шаклгирии воҳидҳои забонӣ, аз ҷумла калима, онро ба гурӯҳҳои зиёд метавон тасниф намуд:

1. Вобаста ба талаботи нутқвоҳидҳои забонӣ ихтисор мешаванд. Ҳангоми ихтисор гардидани калима дар забони адабӣ дарки маънӣ ҳалал намеёбад. Ихтисори калимаҳо дар назм дар се зина сурат мегирад: Ихтисораҳои яккарата: *Буумар* (Абуумар); дукарата: *деш, к-ояд-т*; секарата: *в-ар-ч* (ва агар чанд), *в-ар-м* (ва агар маро), *в-ар-ш* (ва агараш).

Истифодаи ин шаклҳои ихтисоршуда дар назм ба дарки маънӣ ҳалал ворид намесозад. Аммо ин нуктаро бояд ёдовар шуд, ки ихтисоршавии калима, асосан, ба лаҳҷаҳо хос мебошад, ки он боиси аз таркиби калимаҳои умумихалқӣ ҷудо шуда, заминаи ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани воҳидҳои луғавиро фароҳам меорад: **муррук** – шакли ихтисоршудаи калимаи **мурданвор**; **нулкӣ** (Ёл, Порвор) зарф; **пилвӣ** (Қаротегин) нӯкча, нӯгча (чӯбчаи нӯгаш пахтапечондаи равшанолуд), дар лаҳҷаҳои Бойсун ин мафҳум бо калимаи **пиллик** ифода мешавад; **ҷум** // **мачум** – шакли ихтисоршудаи наҳвии *ман чӣ медонам* ва ғ.

2. Бо вучуди умумиятҳои зиёд шаклгириҳои морфологии калимаҳо низ дар лаҳҷаҳо дорой як қатор хусусиятҳост. Вобаста ба табиати ғӯйишҳои калимаҳо дар шаклҳои гуногуни морфологӣ омада, ифодаи маъноии онҳо васеъ мегардад. Дар ин асос калимаҳо аз доираи калимаҳои умумиистеъмолӣ берун мешаванд:

а) бо пасвандҳо (**лавак** (Кулумбаи Поён) –хурмаи калони якғӯшаи дастадор; **боза** (Қӯрғонча) навъи ҳезум; **лушък** (Ҷануби Кӯлоб) пистони гов; **попаник** (Кӯлобии Ҳисор) поймонак (зинапоя) дар баландӣ, суфакӯҳ; **баргӣ** (Қӯрғонча) ғӯсфанду буз ва ғ.;

б) чанд зинаи калимасозиро гузаштани калима боиси тағйироти маъноӣ мегардад: **барғндашапак** (Ҷануби Кӯлоб) – барғунд+а+шап+ак: барфбозӣ; **ғӯлобак** (Қӯрғонча) – ғӯл+об+ак: ҷароҳат ва ғ.;

в) рехташавии калимаҳо боиси ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани онҳо мегардад: **чавкӣ** (Дарбанд) базм; **кӯлдарон** (Қӯрғонча) уреб, нишеб; **карсин** (Ғорон) нимдеворе, ки суфаҳои хонаи бадахшониро аз суфаи оташдон ҷудо мекунад; **курсанг** (Сина) харсанг; **патимо** (Ҷанубии Кӯлоб) уҳдабаро, кордон; **борондах** (Ғорон, тоҷикони Вахон) борони барфомехта; **пайрам** (Қаротегинӣ) дарғот; **пандарз** (Ғарбии Кӯлоб) як тарзи дӯхти абраву астари кӯрпа; **папар** (Ёл, Порвор) девонаавзоъ; **калтус** (Ховалинг) патрон, тир ва ғ.

3. Вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ ва урфу одати мардумони маҳал калимаҳои хоси шева дар ҳудуди муайян пайдо шуда, аз доираи лаҳҷаи муайян ва ё гурӯҳи лаҳҷаҳо берун намешавад: – **ҷарғоба** (Қӯрғонча) ба маънии обсабз; **патфар** (тоҷикони Вахон) оши худой ва ғ.

4. Як гурӯҳ калимаҳои адабии китобӣ бо мурури замон хусусияти архаистиро касб намуда, дар доираи муайяни лаҳҷаҳо бо тағйироти савтӣ ва маъноӣ корбаст мешаванд, ки онҳоро наметавон ба қатори калимаҳои умумихалқӣ ворид намуд: **гандидан**, **полондан**: **хинг**, **калаҳч** ва ғ.

Аз таҳлили илмии ин қабати луғавӣ бармеояд, ки агар ҳамаи калимаҳои мавҷудаи забонро чун анбори луғавӣ тасвир намоем, калимаҳои хоси шева шаклҳои ба тағйироти куллии савтӣ, сарфӣ ва нахвӣ дучоршуда аён мегардад, ҳамзамон рехташавии унсурҳои умумихалқӣ дар шакли калима, вобаста ба урфу одат арзи ҳастӣ намудани калимаҳои хос, хусусияти архаистӣ пайдо кардани шаклҳои китобӣ боиси пайдоиши қабати махсуси луғавӣ дар лаҳҷаҳо мешавад.

Бо дарназардошти ин гуфтаҳо, зарурати шарҳи илмии мафҳуми калимаҳои хоси шева ва бозгӯии ҷанбаҳои ташаккули ин қабати лексикӣ пеш меояд. Шарҳи илмии калимаҳои хоси шева дар забоншиносии тоҷик диққати олимонро камтар ҷалб намудааст. Калимаҳои хоси шева қабати устувор дар таркиби луғати лаҳҷа буда, истилоҳи «калимаи хоси шева» ба шарҳу эзоҳи зиёдатӣ зоҳиран эҳтиёҷ надорад. «Таҳти мафҳуми истилоҳ калимаҳоеро фаҳмидан мумкин аст, ки ин ё он шеvaro аз шеваҳои дигар ва забони адабӣ фарқ мекунонад»¹. Дар баррасии мафҳуми калимаҳои хоси шева ифодаи маъноӣ ва маҳалли қорбасти онҳо аҳаммияти муҳимро касб менамояд.

Таҳқиқи ҷанбаи назариявии ин қабати луғати лаҳҷаҳо ҳанӯз аз солҳои 50-уми асри гузашта шуруъ гашта буд [ЭС, 1953].

Дар забоншиносии тоҷик Т.Мақсудов мафҳуми «калимаи хоси шева»-ро мухтасаран шарҳ дода бошад ҳам, меъёрҳои шинохти онро бозгӯӣ нанамудааст².

Барои ифодаи калимаҳои хоси шева дар забоншиносӣ бештар мафҳуми диалектизми лексикӣ қорбаст шуда, ин истилоҳ дар таҳқиқоти ба омӯзиши забон ва услуби шоирону нависандагон бахшидашуда ин вазифаро надорад, яъне дар ин маврид баррасии унсурҳои шевагӣ ба таври умумӣ сурат мегирад. Дар асарҳои соҳаи лаҳҷашиносӣ мафҳуми илмии он мушаххас буда, дар ин самт танҳо калимаҳои ба ин ё он шева хос мавриди омӯзиш қарор мегирад.

Дар таҳқиқоти профессор А.В. Калинин аломатҳои фарқкунандаи калимаҳои хоси шева бештар дар муқоиса ба забони адабӣ арзёбӣ шуда, пайдоиши тафовутҳои шакливу маъноии онҳо ва доираи қорбасти онҳо дар шеваҳо, гурӯҳҳои ба ҳам наздики як шева ва лаҳҷаҳои алоҳида камтар акс ёфтааст.³ Муҳаққиқи дигар Н.М. Шанский қорбаст нашудани калимаҳои хоси шеvaro дар забони адабӣ қайд намуда, муҳиммияти маҳалли истифодаи онҳоро зикр менамояд, ки ақидаи ӯ тоандозае мукамал мебошад⁴.

Забоншиносии рус Ф.П. Филин маҳз дар заминаи таҳияи луғати шеваҳои русӣ оид ба меъёрҳои забонии шинохти калимаҳои хоси шева ба таври васеъ масъалагузорӣ менамояд: «Меъёри муайян кардани калимаи шевагӣ на дар реализе, ки онро ифода менамояд ва на дар тасаввуроти мо, ки бо он реализе

¹ Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 2017. – С. 67.

² Мақсудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара / Т. Мақсудов. – Душанбе, 1977. – 158 с.

³ Калинин, А.В. Лексика русского языка / А.В. Калинин. – М., 1971. – С. 122.

⁴ Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – С. 117.

алоқаманд аст, балки дар худӣ калима, дар ҷое ки он дар таркиби луғати забон ишғол менамояд, акс меёбад»¹.

Таснифоти маъноии калимаҳои хоси шева дар забоншиносӣ гуногун ба назар мерасад. Гурӯҳбандии А.В. Калинин, ки калимаҳои хоси шеваро таҳти мафҳуми «диалектизмҳои лексикӣ» ба диалектизмҳои этнографӣ ва хоса ҷудо кардааст², моҳиятан баҳсталаб буда, калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои этнографӣ фарогири тамоми мафҳумҳои мавҷудаи забон набуда, ӯ дар қатори диалектизмҳои хоса калимаҳои ифодакунандаи чизу ҳодисаҳои меорад, ки онҳо низ метавонанд ба урфу одати мардум вобаста бошанд. Дар ин маврид ба андешаи профессор Ҷӯраев таъя менамоем, ки «истилоҳҳои «диалектизмҳои лексикӣ хоса» ва «диалектизмҳои этнографӣ» аз нуқтаи назари мантиқ муносибати қавӣ надоранд. Аввалӣ то андозае характери лингвистӣ дошта бошад, дуҷумӣ бештар ба этнография майл дорад»³.

Аз таҳқиқи адабиёти илмӣ бармеояд, ки таснифотиин қабати луғавӣ ягона набуда, гурӯҳбандиҳои зиёд ниёз ба таснифоти дақиқи илмӣ дорад. Забоншинос Н.М. Шанский ин қабати луғавиро дар 5 гурӯҳ: диалектизмҳои хоса, диалектизмҳои лексикӣ-фонетикӣ, лексикӣ-калимасозӣ, семантикӣ ва этнографӣ баррасӣ менамояд, ки ин тарзи тасниф доираи омӯзиши масъаларо боз ҳам мураккабтар мегардонад. Дуруст аст, ки тағйиротҳои савтии хоса дар ташаккули ин қабати луғавӣ нақши муассир доранд. Дар ин маврид набояд фаромӯш кард, ки на ҳамаи тағйироти овозӣ дар таркиби калима боиси пайдоиши калимаҳои хос дар шеваҳо мегарданд.

Баррасии калимаҳои хоси шева танҳо дар доираи этнографизмҳо тарафҳои мусбат ва манфӣ дорад. Воқеан, дар асоси урфу одати мардум вобаста ба маҳалли гуногун дар ҳазорсолаҳо калимаҳои хоса ташаккул ёфта, бо мурури замон доираи истифодаи ин қабил калимаҳо васеъ ва ё танг мешавад, ки дар ин маврид мафҳуми калима ва муҳимии он дар рӯзгори онҳо аҳаммияти аввалиндараҷа дорад, яъне як навъи хӯрок дар маҳалле маъруф буда (*ширбат*, *ҳалилоб*, *фатирмаска*, *тӯппа* ва ғ), аз он рӯзмарра истифода мебаранд. Дар таснифоти ин гурӯҳ, ки ба қавли олимони навъи калимаҳо «чизҳои маҳаллӣ»-ро ифода мекунад⁴, масъалаҳои баҳсталаб зиёданд. Нуқтаи муҳим дар мавриди омӯзиши ин қабил калимаҳо он аст, ки калимаҳои умумихалқӣ асоси этнографизмҳоро дар таркиби луғати лаҳҷа ташкил медиҳад, яъне онҳоро метавон ба қатори диалектизмҳои лексикӣ ворид кард.

Дар забоншиносӣ бо дарназардошти аломатҳои фарқкунанда ва меъёрҳои забонӣ ду таснифоти бештар мавқеъ пайдо кардаанд:

1. Дар забоншиносии рус ҳанӯз соли 1961 Ф.П. Филин ин қабати луғавиро ба ду гурӯҳ дохил намуда буд: ӯ дар қатори аввал ҳангоми таснифоти калимаҳои хоси шева меъёри асосиро дар фарқияти пурраи овозиву

¹ Филин, Ф.П. Проект. «Словаря русских народных говоров» / Ф.П. Филин. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 35.

² Калинин, А.В. Лексика русского языка / А.В. Калинин. – М., 1971. – С.124.

³ Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 2017. – С.68.

⁴ Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – С. 124.

морфологии онҳо нисбат ба шаклҳои адабӣ донистааст. Дар қатори дуҷумлаи унсурҳои умумихалқии аз забони адабӣ бо тобишҳои маъноӣ фарқкунандаро дохил намудааст.

2. Таснифоти саҳеҳи диалектизмҳои лексикиро аз ҷониби профессор Ғ. Ҷӯраев мушоҳида менамоем. Бояд қайд намоем, ки ин муҳаққиқи маъруф дар асару мақолаҳои сершумори худ қисмати назариявии ин қабати луғавиро бозгӯӣ намудааст. Ҳангоми баррасии таснифоти забоншиносии рус Ф.П. Филин андешаҳои илмӣ ӯ аз ҷиҳати назариявӣ дақиқ ба назар мерасад: «Бояд гуфт, ки ин таснифот хубтар ба назар мерасад ва табиати захираи луғавии хоси шеvaro бештар ифода карда метавонад. Бо вучуди ин, истилоҳҳои нисбатдодашуда мақсадро пурра фаҳмонда наметавонанд. Мувофиқи ин истилоҳи дуҷумла ба ҷумлаи диалектизмҳои лексикӣ мансуб доништан мумкин нест. Бинобар он, барои аниқтар тасаввур кардани ҳудуди ду навъи диалектизмҳо истилоҳҳои «диалектизмҳои лексикӣ пурра» ва «диалектизмҳои лексикӣ нопурра»-ро шартан истифода мекунем»¹.

Профессор Ғ. Ҷӯраев ба қатори «диалектизмҳои нопурра» калимаҳои мансуб меонад, ки шаклан бо забони адабӣ ва лексикаи умумихалқӣ мувофиқат дошта, дар лаҳҷаҳои муайян маъноии нави забониро (адл – рост ба нишон гирифтани; **пошикаста** – духтари қадрас ва ғ.) касб намудааст. Бояд қайд намоем, ки ин навъи диалектизмҳои лексикӣ дар лаҳҷаҳо камистеъмом буда, маъноии иловагии онҳо аз маъноии асосӣ маншаъ мегардад, ки дар ин маврид намоёндагони забон ба осонӣ мафҳуми онро дарк менамоянд.

Бояд қайд намоем, ки ба ин навъи таснифоти калимаҳои хоси шева профессор Ш. Исмоилов пайравӣ дошта, ба андешаи забоншинос «Диалектизмҳои лексикӣ тамоми соҳаҳои ҳаёту фаъолияти аҳолии маҳаллиро фаро мегиранд. Аз ҷумла, як қабати ҷуғрофӣ маҳаллӣ низ аз ҳисоби диалектизмҳои лексикӣ ба амал омадаанд»². Дар диссертатсия мафҳуми илмӣ ва меъёрҳои шиноختи калимаҳои хоси шева бо мисолҳои зиёд бозгӯӣ мешавад.

1.4. Ҳудуди интишори калимаҳои хоси шева. Калима дар лаҳҷаҳо худуди интишор дорад. Ҳудуди корбасти ҳар як воҳиди луғавӣ ибтидо ва интиҳо дошта, бо гузашти вақт, вобаста ба омилҳои гуногуни забонӣ ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор мегардад.

Дар забоншиносии тоҷик ба масъалаи худуди интишори калима олими тоҷик М. Эшнӣёзов бештар дахл намудааст. Ӯ дар асараш «Қазияи вожаноманависӣ ва харитабардорӣ хусусиятҳои лаҳҷавӣ» оид ба лаҳҷашиносии ҷуғрофӣ дар забоншиносии тоҷикӣ маълумоти муфассал медиҳад³. Диққати забоншинос З. Зайниддиноваро худуди интишори калимаҳо ҳангоми таҳқиқи калимаҳои хешутаборӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба худ ҷалб намуда буд⁴. Профессор Ғ. Ҷӯраев калимаҳои хоси шеvaro вобаста ба худуди

¹ Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

² Исмоилов, Ш. Топонимияи водии Рашти Тоҷикистон / Ш.Исмоилов. – Душанбе, 2019. – С. 182.

³ Эшнӣёзов, М. Қазияи вожаноманависӣ ва харитабардорӣ хусусиятҳои лаҳҷавӣ / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: 1999. – 300 с.

⁴ Зайниддинова, З. Изоглоссы некоторых терминов родства в таджикских говорах З. Зайниддинова // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1979. – С. 195

интишор дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба се гурӯҳ тасниф менамояд: калимаҳои хоси шеваи барои аксарият ва ё қисми бештари гӯйишҳои ҷанубӣ умумӣ; калимаҳои хоси шеваиба яке аз гурӯҳҳои асосии шеваи ҷанубӣ хос; калимаҳои хоси шеваидар як ё якчанд лаҳҷаи ба ҳам наздики яке аз гурӯҳҳои ҷанубӣ истеъмолашаванда.¹

Таҳқиқи хусусиятҳои луғавии гӯйишҳои тоҷикӣ вобаста ба ҳудуди интишори калимаҳо аз он далолат медиҳад, ки муайян намудани доираи қорбасти калимаҳо дар амалия раванди мураккаб буда, дар ин маврид зарурати ба инобат гирифтани омилҳои муҳимме чун дараҷаи омӯзиши қабати луғавии шеваҳои тоҷикӣ, мавҷуд набудани луғатномаҳои шевагӣ дар доираи васеъ, вобаста ба табиати лаҳҷаҳо садсолаҳо маҳфуз мондани унсурҳои таърихӣ ва пайдоиши навгониҳодар онҳо пеш меояд.

Қорбасти диалектизмҳои лексикӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ вобаста ба ҳудуди интишор, ки минтақаи васеъро фаро гирифтаанд, дорои як қатор хусусиятҳои забонӣ мебошад:

1. Ҳангоми муқоисаи маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мувофиқати калимаҳоро аз нигоҳи шакл ва маънӣ гуногун метавон арзёбӣ намуд:

а) Мувофиқати шаклӣ ва маъноии калимаҳои хоси шева дар лаҳҷаҳои мавриди назар: **гал** (Ёхсу, Ховалинг, Қӯрғонча) гӯл, фиреб, фанд; **азонча** (Мискинобод, Элок, Қӯрғонча) беҳад, ниҳоят; **алағда** (Шимолии Кӯлоб, Қӯрғонча) омехта; парешонхотир.

б) Дар лаҳҷаҳо бо вучуди шакли ягона доштан вобаста ба ҳудуди интишор калимаҳои хоси шева дар ифодаи маънӣ фарқ мекунанд: **ғадор** (Ҷануби Кӯлоб) фаровон; (Бойсун; Дарбанд) бераҳм; **дагар** (Муминобод) дагар, безурриёт, бенасл (оид ба ҳайвонот); (Қӯронча) гӯсфанди нар ва ғ.

в) Дар лаҳҷаҳои мавриди назар вариантҳои калимаҳои хоси шеваба ҳудуди интишор ва табиати савтии лаҳҷаҳо вобастагӣ дорад.

Дар ин маврид шарҳи ду нукта муҳим аст:

1. Барои ифодаи маъниҳои бо ҳам наздик шаклҳои гуногуни як калима истифода мешаванд: **метин** (Нӯшор, Қӯрғонча), **метинг** (Хумдон), **метӣ** (Мискинобод), **майтин** // **майтӣ** // **майтён** (Лаҳш, Қӯшағба), **мьтӣ** (Ховалинг) метин олоти нӯгтезе, ки бо он санги осиеъро мечинанд;

2. Баръакси ҳодисаи аввал, шаклҳои ягона бо тобишҳои нозуки маъноӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд: **алоғу** (Самсолиқ) яғлоғу, зарфест мисин ё оҳанини дастадор барои об гирифтани ва доғ кардани равған, тоба; (Ҷануби Кӯлоб) оташқоб // **йалоғ** // **ялоқ** (Қӯронча) // **алоқ** (Даштиҷум) зарфе, ки дар он ба сағ ва гурба хӯрок медиҳанд; ва ғ.

Вобаста ба ҳудуди интишор калимаҳо бо муродифоти зиёди луғавии хоси шеваҳо низ ифода мешаванд: **хӯрӣ** (Бойсун, Ҳакимӣ) // **дъшном** (Ғарби Кӯлоб) // **навохтан** (Ялдамич) // **фълохундан** (Хичборак) // ҳора (Навдеҳ) ҳақорат

¹Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

кардан; **ғапа** (Ваҳёии Қаротегин) // **ғърамба** (Шимоли Кӯлоб); **кълета** (Обигарм) // къндора (Ваҳёии Қаротегин) // **калот** (Ялдамич) хароба, вайрона, чойи фурӯрафт ва ғ. Калимаи **ғапа** дар шакли такрори **ғапа-ғапа** дар Даштиҷум ба маънои **пора-пора** кардан меояд.

Албатта, омӯзиши мукаммали ҳудуди интишори калимаҳо кори машаққатталаб буда, набудани луғати мукаммали шеваҳои тоҷикӣ ва мавҷудияти нуктаҳои баҳсталаб дар ин соҳа барои баррасии илмӣ ва амалии мавзӯи мазкур мушкилӣ пеш меорад.

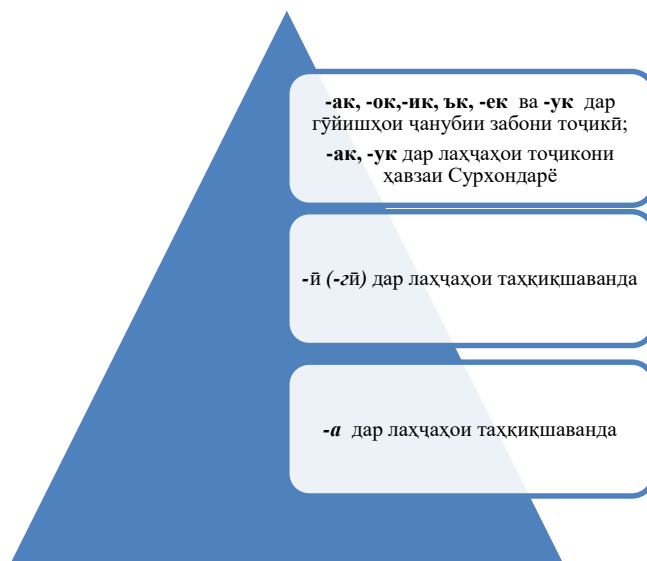
Боби дуюм «**Роҳҳои ташаккули калимаҳои хоси шева**» номгузорӣ шуда, он аз се фасли фароғири 13 зерфасл иборат мебошад:

2.1. Ташаккули калимаҳои хоси шева бо роҳи калимасозӣ. Як роҳи инкишофи лексикаи лаҳҷавӣ калимасозӣ ба шумор меравад. Дар забоншиносӣ бо дарназардошти хусусиятҳои забонии ин шаклгириҳои морфологӣ як гурӯҳи махсуси калимаҳои хоси шеvaro диалектизмҳои морфологӣ ташкил медиҳанд. Баррасии масъалаи калимасозӣ дар асоси маводи лаҳҷаҳо аз солҳои 60-уми асри гузашта шуруъ гардида, дар даврони муосир омӯзиши калимасозӣ дар заминаи лаҳҷаҳо чараёни навро касб менамояд. Таҳқиқоти забоншинос С. Раҳматуллозода таҳти унвони «Калимасозии исм» (дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ) рӯшаниандози бисёр масъалаҳои мубрами соҳа мебошад. Аз таҳлили маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва ғӯйиши ҷанубии забони тоҷикӣ бармеояд, ки тавассути калимасозии морфологӣ доираи маъноии калима васеъ мегардад.

2.1.1. Калимасозии пасвандӣ. Пасвандҳои **-ак (-ок, -ик), -ӣ (-гӣ), -а** аз воситаҳои сермаҳсули морфологӣ дар ташаккули калимаҳои хоси шева ба ҳисоб рафта, бо пасвандҳои **-ин (-ина), -ич, -чаниз** ташкил ёфтани ин гурӯҳи луғавӣ маъмул мебошад.

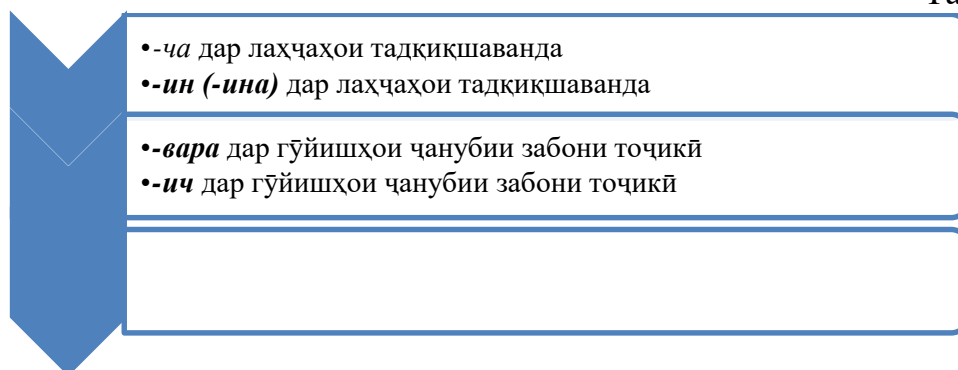
Пасвандҳои сермаҳсул:

Тасвири № 1

Пасвандҳои каммаҳсул:

Тасвири № 2

Аз таҳқиқи ташаккули калимаҳои хоси шева бо роҳи калимасозии морфологӣ бармеояд, ки дар ин қабати луғавӣ баръакси лексикаи умумихалқӣ, доираи итифодаи воситаҳои калимасоз маҳдуд буда, вобаста ба муҳити интишори калима маънии шаклҳои сохта тағйир меёбад, табиати шеваҳо боиси ихтисоршавӣ ва дигар тағйиротҳои савтии калимаҳо гардида, дар ин асос дарки маънии калима душвор мегардад. Раванди рехташавии (лексиконидашавии) калимаҳои шевагии сохта вусъат пайдо карда истодааст, инчунин доираи корбасти унсурҳои калимасоз дар лаҳҷаҳои тадқиқшаванда ягона набуда, дар зербобҳои дигари рисола ба ин масъалаҳо мухтасаран дахл намудаем.

2.1.2. Калимасозии мураккаб. Калимаҳои мураккаб вобаста ба мавқеи нутқдар ифодаи маънии грамматикӣ тобиши махсус пайдо мекунад. Маводи лаҳҷаҳои мазкурро вобаста ба шаклگیرӣ ва хусусиятҳои забониашон дар доираи калимаҳои хоси шева ба се гурӯҳ тасниф намудем:

2.1.2.1. Калимаҳои мураккаби пайваст. Калимаҳои мураккаби пайваст (бо роҳи такрор: **вок-вок**: *вок-вок кардан ва ғ.*; бо ҷузҳои такрор ва унсурҳои калимасозии морфологӣ: **кучкуч+ак** (Оқбулоқ) ҳашарот; бо миёнванд: **гечагеч** (Ғорон) **торматор** (Ховалинг) пушта ва ғ.; бо миёнванду пасванд: **ғижмағиж+ан** (Сина) овоза ва ғ.; аз ҷузҳои мустақил: **лавлода** (Сина) қаллоб, фиребгар ва ғ.).

2.1.2.2. Калимаҳои мураккаби тобеъ. Калимаҳои мураккаби тобеъ (ҷузӣ яқум асосӣ ба шумор меравад: **сартӯла** (Сина) фарзанди нахустин ва ғ.; ҷузӣ дуҷум асосӣ мебошад: **борсанг** (Кулумбаи Боло) номи ҷузӣ ҷувоз ва ғ.; аз ҳамнишинии калимаҳои мустақилмаъноии забон ва ҷумлаҳои сода ба вучуд омадаанд: **котабанд** (Ёл) афзори ороише, ки занон ба пешонӣ мебандаанд ва ғ.; калимаҳои рехта дар қолиби калимаҳои мураккаб омадаанд: **қўлдарон** (Қўрғонча) уреб, нишеб; **курсанг** (Сина) харсанг ва ғ.).

2.1.2.3. Калимаҳои мураккаби омехта. Калимаҳои мураккаби омехта (бо пасвандҳои **-а**, **-ак**, **-ӣ** сохта шудани калимаҳои мураккаби омехта: **пархишта** (Сина) тарзи ниҳолگیرӣ аз буттаи тоқ ва ғ.; **борпечак** (Саридашт) чомадон ва ғ.; **овғамӣ** (Дараи Ниҳон) сероб, пуроб ва ғ.).

Дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ шаклгириҳои сарфӣ хусусиятҳои зиёди забониро доро буда, дар онҳо низоми мураккаби мансуб ба забони зиндаи халқ амал менамояд, ки дар сурати таҳқиқи ҳамаҷонибаи шеваҳои забони тоҷикӣ ва

таълифу тадвини луғатҳои фарогири лексикаи лаҳҷавӣ метавон ин равандро ба шакли амалӣ ва илмӣ бозгӯӣ намоем.

2.2. Манбаъҳои пайдоиш ва ташаккули калимаҳои хоси шева. Дар диссертатсия вобаста ба манбаъҳои пайдоиш калимаҳои шеvaro дар гурӯҳҳои зерин таснифу баррасӣ намудем:

2.2.1. Калимаҳои умумиточикӣ (эрониясл). Калимаҳои хоси шеваи мансуб ба забонҳои хеш (суғдӣ, бохтарӣ, дарӣ, забонҳои помирӣ ва ғ.) дар таркиби луғавии лаҳҷаҳо ҳамон мавқеи устувор доранд. Бо шаклҳои гуногун омадани калимаҳои эронияслро дар лаҳҷаҳо мушоҳида менамоем, ки вобаста ба маҳалли интишор маъниҳои он тағйир меёбад: **парағ** // **пърағ** (Қаротегин) нимаи чормағз, аз як ду ҳиссаи чормағз; **пора**; **қалам**; **параға** (Даштиҷум) параха, пешранда, тароша; **парағза**//**парғаза** (точикони Вахон) дарзе, ки бар асари зарба дар **чӯб** ё устухон пайдо мешавад; **пароха** (Бойсун) тароша ва ғ.

Бояд қайд намоем, ки маҳалли интишори калимаҳои эрониясл боиси маъниҳои нави забони касб намудани онҳо гаштааст: **ғанг** (Сичароғ) ғанакӣ алаф, шола, ғарами хезум; (Қаротегин) анбух, зич; **чиғ**, тавораи бо қамишу шоху бута ихота кардашуда; (Дарай Ниҳон) мағор, пӯпанак ва ғ.

Бо гузашти вақт дар шакли овозӣ ва ифодаи маъноии калимаҳои тағйирот ба амал меояд, ин омил боиси духӯрагиҳо дар таснифи қабатҳои луғавии луғати лаҳҷаҳо, баҳусус бозгӯии мансубияти калимаҳо дар доираи забонҳои эрониясл мегардад. Ба таври мисол, калимаи **калот** (Даштиҷум, Еҳсу) ба маъниҳои баландие, ки танҳо як роҳи баромад дорад; (Ялдамич) вайрона, харобот, чордевораи меояд; **олуғда** // **алағда** (Бойсун) парешон ва ғ.

Истифодаи сифатҳои эрониясл дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар муқоиса ба муродифоти умумихалқӣ ва адабии худ устувор ба назар мерасанд: **ғаб** (Бойсун) серриш; **ғавдал** (Шимоли Кӯлоб) // **ғабдал** (Қаротегин) маҷақ, пачақ; **ғайбар** (Кӯрғонча) бузург; **ғапа** (Ғарби Кӯлоб) вайрон, вайрона, хароба; **ғижда** (Ҳакимӣ) ниҳоят, беҳад; **ғудали** (Ховалинг) хӯшаи дондори ҷуворимаққа; **ғул** (Дарай ниҳон) камар; **ғумор** (Сичароғ) ноухдабаро; **чағал** (Қаротегин) душворбаро; **чағат** (Шимоли Кӯлоб) қуллаи баландтарин ва касногузари кӯҳ; **чағад** (Роғ) ҷангара ва ғ.

Доираи корбасти калимаҳои эрониясл дар доираи калимаҳои хоси шева мавқеи муҳимро касб намуда, ин навъи калимаҳо дар гӯйишҳои таҳқиқшаванда бо шакли маънӣ ба тағйирот дучор шудаанд, ки ин аз маҳалли корбасти ва дигар омилҳои муҳими забонӣ вобастагӣ дорад.

2.2.2. Калимаҳои иқтибосӣ. Нисбат ба дигар бахшҳои забонӣ таъсири забонҳои дигарро дар бахши лексика бештар мушоҳида менамоем. Дар гӯйишҳои тоҷикӣ низ, чун дар забони адабӣ, мавқеи воҳидҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ ва русӣ-байналхалқӣ назаррас буда, калимаҳо ҳиндӣ, чинӣ, юнонӣ дар таркиби луғати лаҳҷаҳо мавқеи устувор надоранд.

Табиати ҳар як забон сабаб мегардад, ки калимаҳои иқтибосӣ ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор гарданд¹.

¹ Мухторов, З. Лексикаи осори ирфонии Саной. / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2001. – 125 с.

Дар бахши лаҳҷашиносии тоҷик муҳаққиқон ба омӯзиши хусусиятҳои иқтибосоти арабӣ бештар тавачҷуҳ кардаанд ва ин равиҷро дар даврони Шуравӣ дар баррасии калимаҳои русӣ бештар мушоҳида мекардем. Вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ ва ҳамзистии мардумон дар ғӯйишҳои таҳқиқшаванда иқтибосоти калимаҳоро якранг намебинем. Дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё иқтибосоти туркӣ нисбат ба ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бештар мушоҳида мешавад, ки ин омил ба ҳамзистии бевоситаи онҳо бо мардуми ўзбекзабон алоқамандӣ дорад.

Бояд қайд намоем, ки калимаҳои хоси шеваи иқтибосӣ бештар дар доираи исмҳо воқеъ мегарданд¹, ки ин ҳодисаи маъмулӣ буда, ин навъи калимаҳо бо гузашти садсолаҳо дар забони зиндаи халқ ҳазв мешаванд ва ба қабати устувори лексикаи лаҳҷаҳо – калимаҳои хоси шева осонӣ ворид мегарданд.

Масъалаи калимаҳои иқтибосӣ дар ғӯйишҳои тоҷикӣ нав набошад ҳам, дар ин бахш нуктаҳои баҳсталаб зиёданд. Аксари муҳаққиқон аз рӯйи таснифоти анъанавӣ калимаҳои иқтибосиро мавриди омӯзиш қарор додаанд. Дар ин маврид ба назар гирифтани омилҳои чун муҳити ҷуғрофӣ, тарзи зисту урфу одати мардуми маҳал, инчунин баррасии зухуроти хусусиятҳои алоҳидаи лаҳҷаи тоҷикӣ муҳим ба ҳисоб меравад.

Дар иқтибосшавии калимаҳо муҳити ҷуғрофӣ яке аз омилҳои асосӣ ба ҳисоб меравад, ки дар маҳалҳои кӯҳистонрӯя таъсири забонҳои бегонаро камтар мушоҳида менамоем.

Дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ воҳидҳои луғавии иқтибосии арабию русӣ нисбат ба лаҳҷаҳои тоҷикони ҳавзаи Сурхондарё мавқеи устувор дошта, маънои нави забониро касб намудани калимаҳои иқтибосӣ дар доираи калимаҳои хоси шева диққатҷалбкунанда мебошад. Дар ин зербоб калимаҳои иқтибосӣ дар ғӯйишҳои таҳқиқшаванда бештар аз нигоҳи дараҷаи корбаст, тағйироти шакливу маъноӣ баррасӣ мешаванд.

2.2.2.1. Калимаҳои иқтибосии арабӣ. Иқтибосоти арабӣ нисбат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ нисбат ба калимаҳои туркиву русӣ бештар ба назар мерасанд.

Иқтибосоти арабӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ диққати муҳаққиқон Ю.И. Богорад,² Т. Бердиева,³ Т. Мақсудов⁴-ро ба худ ҷалб намуда, омӯзиши ин қабил калимаҳо вобаста ба табиати лаҳҷаҳо, муҳити ҷуғрофӣ ва ҷараёни таърихӣ ташаккули лаҳҷаҳои алоҳида ҳамонӣ неъз ба таҳқиқот дорад.

Шаклҳои ба тағйироти фонетикӣ дучоргардида дар ин қабати луғавӣ заминаи ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани онҳоро фароҳам меорад: **ашад** (Шимоли Кӯлоб) кордон, зирак; Корбасти калимаи **мифлоки** арабӣ, ки маъноҳои фалокатзада, бадбахт ва очизро дорад, дар шакли **мафлук** (Хичборак)

¹ Раҷабов, А. Хусусиятҳои овой ва сохторию маъноии калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / А. Раҷабов : Дисс. канд.филол. наук. – Душанбе, 2021. – 179 с.

² Богорад, Ю. И. Южнокулябские диалектизмы / Ю.И.Богород // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – С. 245-257.

³ Бердиева, Т. Лингвистические и экстралингвистические причины арабских заимствований (по материалам прессы 20-х годов) / Т.Бердиев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 231 с.

⁴ Мақсудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара / Т.Мақсудов. – Душанбе, 1977. – 158 с.

ба маъниҳои фартут, барҷомонда, нотавон; **ноқил** (Сина) лоақал ва ғ. Дар лаҳҷаҳои ҷануб, аз ҷумла гуфтори тоҷикони Бадахшон калимаи хоси шеваи **сьнд** (Бдх.) дар ифодаи мафҳуми фарзанди беникоҳ таваллудшуда истифода мешавад. Дар шакли сохта ин калима маъниҳои навро соҳиб мешавад: **сьндък** (Анҷироб, Ёл, Порвор) кӯдак, тифл; (тоҷикони Вахон) як навъи зардолу. Дар Даштиҷум ба маънои зану фарзанд дар шакли **кӯдаку санг** ин мафҳум ифода мешавад.

Дар диссертатсия ба шаклгириҳои махсуси калимаҳои арабӣ, ки доираи маҳдуди истеъмолдоранд, диққат дода шуд: **мақрийот** (Шимоли Кӯлоб) найранг, ҳила; **аламарта** ба маънии дарвоқеъ ва ҳиссаҳои магар дар гуфтори мардуми Сина ва Дарай Ниҳон низ ба ҷашм мерасад.

Дар ин қатори калимаҳо гуногуншаклӣ низ ба мушоҳида мерасад: **арасот** // ‘**арасот, ҳарасот** (Вқ) бисёр, зиёд. Маънии иловагии калимаи арасот аз яке аз маъниҳои асосии он –қиёмат маншаъ мегирад. Дар ифодаи маъноии калимаи **равоқ** тағйироти ҷиддӣ ба амал наомада бошад ҳам, дар маҳалҳои алоҳида он тобишҳои нави маъноиро соҳиб гаштааст: **равоқ** (Вқ., Кх., Қ) тоқча, раф (барои гузаштани зуруфот ва ғ); (Вқ., Қ., Шк.) пешайвоне, ки ба шакли меҳроб дар пешгаҳи хонаи истиқоматӣ созанд.

Маъниҳои нави забониро касб намудани калимаҳои арабӣ диққатҷалбкунанда мебошад. Калимаи арабии **хаёт** маънии умр ва зиндагиро дошта, ин калима дар лаҳҷаи Қӯрғонча ба маънии **боғ** меояд. Ин калима дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бо калимаи **хота** ҳамвазифа мебошад. Теъдоди калимаҳои, ки дар лаҳҷаҳо маънии нави забониро касб намудаанд, зиёд мебошанд: **қатил** (Обигарм) гулдаст, моҳир; **латифа** (Кулобии Ҳисор) равшандони кундаи ҷувоз ва ғ.

Дар лаҳҷаҳо калимаҳои арабиеро дучор меоем, ки бозгӯии нахустшакли онҳо бахсталаб мебошад: **аммол** (Ғофилобод) маҳр, харчи тӯйи зангирӣ; **сағат** (Бойсун, Дарбанд) бесоҳиб; **табағе** (Ғорон) хӯрданиест, ки аз орду ширавор (нуқлу наво) тайёр кунанд ва ғ. Калимаи **сано** (Кӯлдара) ба маънии як навъ гиёҳи баргаш ба барги бед монанд, ки ба калимаи арабии **сано** ягон рабти маъноӣ надорад. Ин калима дар Коҳдара ба маънии некӣ корбаст мешавад, ки он аз маънии ҳамду ситоиш маншаъ мегирад.

Дар диссертатсия ба тағйироти савтӣ, сарфӣ ва маъноӣ дучор шудани калимаҳои хоси шевае, ки баромади арабӣ доранд, ба таври васеъ бозгӯӣ шуда, дар ин замина заминаҳои ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани онҳо арзёбӣ мешавад.

2.2.2.2. Калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ. Дар таркиби луғати лаҳҷаҳо иқтибосоти туркӣ-муғулӣ назаррас бошад ҳам, ин равандро дар қисмати калимаҳои хоси шева ба таври дигар метавон маънидод кард.

Дар лаҳҷаҳо бо унсурҳои калимасоз дар шаклҳои ғайримаъмул омадани калимаҳои иқтибосии туркӣ-муғулӣ чараёни тоза касб менамояд: **қъшоқчӣ** (Шулмак) аспбон; **ишлик** (Бойсун) халтаҳои ҷиҳоз; **туйчӣ** (тоҷикони Бадахшон) иштирокчиёни ҷашни арусӣ; **бурмбаҷала** (Ярхаб) шахшӯл; ноҳамвор; **бушранг** (Порвоғ) ноухдабаро, фаҳӯл ва ғ.

Вобаста ба табиати лаҳчаҳо ба тағйироти савтӣ дучор шудани калимаҳои туркӣ-муғулӣ: **чонбош**<ёнбош – качпахлӯ, дар Доғистон амали бузро ба дутараф кашидан дар бузқашӣ; **ъгър**<айғир – ромнашуда, дар лаҳчаҳои ҷануб ба маънии аспӣ нар барои наслғирӣ; **қъръғ**<қуруқ – хушк, асбоби махсусе, ки барои доштани аспони гала (Ниёзбегиён; **оғйок**//ағйок<оқёғ – равғани сафед, матлаб равғани пахта аст; **сал**<тал – амад, асбоби дарёгузарӣ аз пӯсти гов (Ҷануби Кӯлоб);

Дар сохтори феълҳои таркибӣ шаклҳои ба тағйироти савтӣ дучоргардида низ фаровон корбаст мешаванд: **алара**//**алдараш**; **алара**//**алдараш**< аралаш: кардан (Кӯлобии Ҳисор) ба маънии чизеро омехта кардан; **арқан**< орқа – пушт: арқан кардан (Тегирмӣ) ба пушт гирифтани; **ол**: **ол кардан** (Ниёзбегиён) мухлисӣ кардан; луқма додан; (Ҷануби Кӯлоб) дарафтодани касони гурусна ба ғизоҳои рӯйи суфра вағ.

Маънии нави забони дар маҳалҳои алоҳида касб намудани воҳидҳои луғавии ўзбекӣ: **оқсақол** – шахси куҳансол. Дар лаҳчаҳо ба шакли *овсақол* ба маънии «хостгор» (Ваҳиёии Қаротегин); калимаи мазкур дар лаҳчаҳои Бойсун ба маънии шахси кордон меояд;

Бисёр калимаҳо бо нишонаҳои савтии худ аломатҳои калимаҳои туркӣ-муғулиро дошта бошанд ҳам, наметавон иқтибос будани онҳоро ба таври қотеона тасдиқ намоем. Ба таври мисол: **анқор** (Қўрғонча, Сина) навъи гиёҳи хушбӯй; **ашъқ** (Порвор) гӯшти чорвои ниҳоят хароб; яшоғу (Қўрғонча) моли хароб; **барға**<қабурға (Ғарби Кӯлоб) қафаси сина; **йағир** (Қўрғонча) чиркин, нотоза, чароҳати пушти хар, асп ва ғ.

2.2.2.3. Калимаҳои иқтибосии русӣ-аврупоӣ. Калимаҳои русӣ-аврупоӣ дар қабати лексикаи умумихалқии лаҳчаҳо ҷойгоҳи намоёнро ишғол намоянд ҳам¹, онҳо дар қабати калимаҳои хоси шева мавқеи устувор надоранд, ки ин омил бесабаб нест, зеро «Таърихи калимаҳои русӣ ва русӣ-интернатсионālӣ баръакси воҳидҳои луғавии арабӣ ва туркӣ дар захираи луғавии лаҳчаҳои ҷанубии тоҷикӣ чандон дуру дароз нест»².

Дар диссертатсия бештар ба он иқтибосоти русӣ диққат равона гардид, ки онҳо дар лаҳчаҳо бо гузашти вақт ба тағйироти ҷиддии савтӣ дучор гардидаанд, ки ин омил боиси ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани онҳо мегардад, яъне нахустшакли ин калимаҳо дар муқоиса ба шакли асосӣ чанд зинаи тағйироти савтиро аз сар гузаронидааст. Миқдориин калимаҳо зиёд нест: **кълийак** // **кълийак**<**кляк**; **севодка**<**сводка**; **римо**<**ремонт**; **сапсем**<**совсем**; **даким**<**документ**; **дешат**<**решат**; **бошпърт** // **бошпът**<**паспорт** ва ғ.

2.3. Баррасии хусусиятҳои таърихии калимаҳои хоси шева. Маҳфуз мондан ва ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор шудани калимаҳои адабии китобӣ дар лаҳчаҳо ба табиати забони зиндаи халқ вобастагӣ дорад, ки дар ин замина асолати забон ва раванди таърихии он бозгӯӣ мешавад. Ин нуктаи

¹ Сулаймонов, И. Калимаҳои русӣ ва аврупоӣ дар лаҳчаи кӯҳистони Ҳисор / И. Сулаймонов // Маҷмуаи илмӣ-методӣ (Силсилаи маводи филологӣ доир ба назария ва таълими забони тоҷикӣ). – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2009. – С. 35.

² Ҷураев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳчагии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷураев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

муҳим дар гуфтаҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон борҳо акс ёфта, аз ҳисоби лаҳҷаҳои тоҷикӣ бою ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони адабии тоҷикиро борҳо таъкид намудаанд: «Шевашиносону хатшиносон чорачӯӣ намоянд, то ки дар асоси калимаву ибораҳои зебову шеваи бостониамон нуқсу камбудии забони имрӯзаамонро бартараф сохта, онро боз ҳам ғанӣ гардонем»¹. Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳо асолати забон ҳазорсолаҳо маҳфуз мемонад ва дар навбати худ он ба навғониҳо рӯ ба рӯ мегардад. Бо дарназардошти ин нуқтаи муҳим калимаҳои асили тоҷикиро, ки ҳоло дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз истеъмол берун шудаанд, дар диссертасия аз рӯи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ шартан ба чор гурӯҳ: исм, сифат, феъл ва зарф тақсим кардем:

2.3.1. Ифодаи калимаҳои адабии китобӣ бо исм. Дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ калимаҳои шевагии асил бештар дар қатори исмҳо маҳфуз мондаанд, ки ин ба имконоти луғавии исм алоқаманд мебошад. Дар осори шоирон бисёр калимаҳоро мебинем, ки имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ мавриди истифода қарор доранд, вале дар забони адабии имрӯза камистеъмол, ё тамоман қор фармуда намешаванд ва дар ифодаи маънӣ низ тафовут доранд.

Калимаи хамирмоя, ки аз калимаҳои қадимию маъмули забонамон ба шумор меравад, имрӯз бо калимаи хамиртурш иваз шудааст. Калимаи мазкур дар лаҳҷаҳои чануб ба шаклҳои **хамирмо** (Ваҳеи Қаротегин), **хамермо** (тоҷикони Бадахшон) қорбаст мешавад: *Хунай ҳамсойа хамирмо-нда рафт-ай* (Хумдон). Бояд қайд намоем, ки аз рӯи вазифа калимаи хамирмоя ба калимаи **моғӣ**, ки дар лаҳҷаҳои Бойсун ба маънии гузоштани тухм ба зери пойи мурғ барои тухм қардан, алоқамандӣ дорад: *Тайи пош-да будағимойаги-йанагирифта бошӣ* (Қўрғонча). Ин калима дар лаҳҷаҳои чануб сершаклу сермаъно аст: **моёнӣ** (Шимолии Кўлоб), **монӣ//мунӣ** (Даштиҷум, Ваҳеи Қаротегин) // **монък** (тоҷикони Ишқошим) тухме, ки чун нишона дар чойи тухмкунии мурғмегузоранд; (Шехмизон) андак чурғоте, ки бо мақсади тайёр қардани чурғотинав ба шири пухта меандозанд. Дар лаҳҷаи Қўрғонча маънии дуюми он, яъне мавод барои омода соختани чурғот, бо калимаи **туршӣ** ифода мешавад.

Калимаи **хамирмоя** дар осори Шавкат ба маънои бунёду асосмадааст:

Вучуди мо зи адам дорад устухонбандӣ,

Хамирмояиҳастист нестӣ моро. [ФЗТ, ҷ.2, с.460]

Дар айни як лаҳҷа калимаҳои таърихӣ баъзан дар ифодаи чандин маънӣ ба қор бурда мешаванд. Ба таври мисол, калимаи пўпак дар лаҳҷаи Қўрғонча ба ду маънӣ меояд: ороишоти занона; зулф: *Пўпак-ош-а* (ҷамолакашро) *ман-да нишон доду геба риштан гирифт* (Ҷамолақҳои худро ба ман нишон доду ба ресидани риштаҳои кулӯлаи худ идома додан гирифт); *Рафта пўпак-от-а ас сар шона карда бин* (Раву зулфони худро аз нав шона зан). Дар лаҳҷаи Лахш ин калима башакли **попък** ба маънии асбоби ороиши мӯй, ки аз ресмон мебофанд, қорбаст мешавад.

¹ Сононаи <http://www.president.tj> /Суханронӣ ба муносибати Рӯзи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, 04.10.2019.

Пӯпак дар осори Рӯдакӣ ба маънии «худхуд» омадааст:

*Пӯпак (е) дидам ба ҳаволии Сараҳс,
Бонгак бурда ба абр–андаро.* [ОР, с.38]

Дар рисола ба таври васеъ оид ба истифодаи калимаҳои асили тоҷикӣ дар ғӯйишҳои таҳқиқшаванда суҳан рафта, бо мисолҳои зиёд ва ба таври муқоисавӣ дар шаклҳои гуногун омадани калимаҳо ва ба тағйироти маъноӣ дучор шудани онҳо ба таври илмӣ шарҳ дода шуд.

2.3.2. Ифодаи калимаҳои адабии китобӣ бо сифат. Дар доираи сифатҳо омадани калимаҳои хоси шева, ки онҳодар осори хаттии пешин мустаъмал буданд, вале бо сабабҳои гуногун ҳоло дар забони адабии ҳозираи тоҷик қорбаст намешаванд, назаррас мебошад.

Ба таври мисол калимаи таърихии *хинг* дар адабиёти классикӣ ба маънии аспӣ сафед ва ё хокистарранг истифодашудааст:

*Оби Чайхун аз нишоги рӯи дӯст,
Хинги моро то миён ояд ҳаме.* [ОР, 1958, с.125]

Лаҳҷашинос М. Эшнӣёзов дар лаҳҷаҳо бо се маъноӣ омадани ин калимаро шарҳ додаст: 1. Замини аз қормонда ё хоки қабуд; 2. Пӯст ва ё машки рағғани зағир ва ё шинӣ нигоҳ мебоштагӣ; 3. Дар шакли таркибии *хару хингила* ба маъноҳои *хару хутук*, *хару асп*¹.

Забоншинос Қ. Мухторов дар лаҳҷаи Панҷакент низ ду маъноӣ доштани онро зикр менамояд: «ороишоти занона, ки арӯсон аз баробари шона (тахтапушт) ба мӯйҳояшон илова мекунанд; духтари зебо – бениҳоят соҳибҷамол»².

Таҳлилу муқоисаи маводи лаҳҷаҳои мазкур нишон медиҳад, ки доираи маъноии ин шакли таърихӣ вобаста ба маҳалли интишор дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ягона нест: *Ранг-ъи хинг шидаст, късал-ай-чӣ* (Мт.) – Ранги рӯяш паридааст, шояд бемор бошад; *Хингов-а ов-ъи хинг-ай, чува ки қуми қабут дора* (Пд.) Оби дарёи Хингоб барои он қабуд аст, ки реги қабуд дорад; *Дараҳо-ра ов-ъи хинг-ай, ай рӯе ки пойонов-ан* (Ял.) Оби дарёи дараҳо аз он сабаб қабуд мебошанд, ки дар поёноб ҷой гирифтаанд; *Алафо хинг шидан ай беборонӣ-ра* (Мс.) – Аз сабаби наборидани борон алафҳо хушк гардиданд ва ғ. Шакли *хинг* ба маъноҳои зиёд истифода мешавад: (Кҳ.) *хинг* як навъи аспӣ хокистарии паст (нуқрафом); (Қангурт) *хинг* як навъ асбоби масқачудокунӣ; *хинг* (Қ.) машқест, ки дарунашро пури бод қарда аз дарёҳои қалон мегузаштанд, гупсар; *хинг* (Лаҳш) бебез, зиштрӯ ва ғ. Дар шаклҳои сарфӣ ифода ёфтани маъноҳои гуногун: *хингак* (Ҳакимӣ) хокистарранг, хокистар; *хингак* як навъ хорбуттаест, ки дар қирмақпарварӣ (барои печидани пилла) истифода мебаранд; *хингак* (Қуглик) номи моҳ, ки аз нимаи дуҷуми март то нимаи аввали апрел рост меояд; *хингбед* (Қ.) навъи бед аст, ки пӯсташ хокистарӣ бошад. Ин калима дар шакли иборати пӯсти хинг (Навдонак) ба маъноии пӯсти хом меояд.

¹ Эшнӣёзов, М. Шеваи ҳардурӣ / М.Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С.67.

² Мухторов, Қ. Хусусиятҳои луғавию лексикӣ осори Рӯдакӣ / Қ.Мухторов. – Душанбе, 2002. – 189 с.

Дар кори диссертатсионӣ ба таври мукаммал дараҷаи корбаст, тағйироти шакливу маъноии калимаҳои зиёде, аз қабиліяла (кушода) *кавдан* (аспи боркаш, аспӣ пир ва одами кундфаҳм) *чалфас* (ифлос, чиркин), *чағбут* (парешон, чигил ва пахтаи куҳнаю корфармуда) ва ғ. дар осори ниёгону гӯйишҳои таҳқиқшаванда баррасӣ шуда, хусусиятҳои забонии ин қабил калимаҳои асили тоҷикӣ арзёбӣ шуд. Корбасти ин навъ калимаҳо дар дигар лаҳҷаҳои тоҷикӣ низ бо шаклу мазмуни худ аз шаклгириҳои таърихӣ гувоҳӣ дода, онҳо дар доираи васеи лингвистӣ ниёз ба омӯзиш доранд.

2.3.3. Ифодаи калимаҳои адабии китобӣ бо феъл. Дар лексикаи феълӣ низ калимаҳои асилу таърихӣ фаровон ба назар мерасанд. Калимаи **полуд** дар ин байт ба маънии «тоза кардан» омадааст:

*Зар (р) бар оташ кучо хоҳӣ полуд,
Ҷӯшад, лекин зи ғам наҷӯшад чандон.*

[ОР, с.24]

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ин шакли феълӣ истифода намегардад. Ҳангоми биринҷро софӣ кардан дар Бойсун гӯянд: *Биринҷ-а полон* (обашро ҷудо кун). Дар баъзе аз лаҳҷаҳои ҷанубӣ низ ин калима ба ҳамин маънӣ корбаст мегардад: *Полонем, руган-ъи ҷидо мешид-ъ дуг-ъи ҷидо; Шир-а бъполон, ма мийом* (Хов.) – Агар онро полонем, равшанаш ва дӯғаш ҷудо мешаванд; Ширро аз симэлак (дока) гузарон, ман ҳоло меоям.

Феълҳои зиёде дар диссертатсия мавриди омӯзиш қарор гирифтанд, ки бо гузашти вақт ба тағйиротҳои шакливу маъноӣ дучор гардидаанд ва ё бо шаклу маъно бо унсурҳои классикӣ мувофиқат менамоянд. Ба ин гуна унсурҳои асили таърихӣ калимаҳои **жакидан** (лақидан, аккос задан), **кебидан** (ба маънии озурдаву монда шудан), **пакидан** (ҳарзагӯӣ, лақидан), **човидан** (тавалло ва зорӣ кардан), **ёрастан**, (тавонистан, қудрат ва тавоноӣ доштан, чуръат доштан), **гуволидан** (сабзидан, нашъунамо ёфтан), **турунчидан** (кӯфта шудан, кашида шудан) **сахтан** (**вазн кардан**, **баркашидан**), **тосидан** (гандидан, вайрон шудани хӯрок), **хелида** (дӯст, ҳамроз); **чамидан** (лангидан); **лош кардан** (ғорат) *кардан*; **реж** (нақша, тартиб) *кашидан* ва ғ.мисол шуда метавонанд, ки онҳо аз маҳфуз мондани асолати забони тоҷикӣ дар лаҳҷаҳо далолат медиҳад.

2.3.4. Ифодаи калимаҳои адабии китобӣ бо зарф. Корбасти калимаҳои асили таърихӣ дар доираи зарф ва ҳиссаҳои дигари нутқ дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷануби забони тоҷикӣ нисбат ба феъл ва сифат камтар ба назар мерасанд. Дар диссертатсия ифодаҳои шакливу маъноии калимаҳои **чошт**, **чоштгайӣ** (ҳиссаи яқум аз чор ҳиссаи рӯз, ки дар он вақт офтоб паҳн мешавад), **олуғда** (хашмгин) **бегор** (кори маҷбурии бемузд) ва ғ. ба таври васеъ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Дар лаҳҷаҳо маҳфуз мондани калимаҳои асили тоҷикӣ ба табиати забони зиндаи халқ вобаста буда, бо гузашти вақт ин қабил калимаҳо ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор мешаванд, ки омӯзиши ин раванд аҳаммияти калони илмӣ дорад.

Боби сеюми рисолаи илмӣ – «**Таснифи мавзуии калимаҳои хоси шева**» фарогири ду фасл ва ёздаҳ зерфасл мебошад. Бояд қайд намоем, ки вобаста ба тарзи зиндагиву урфу одат, вазъи иҷтимоиву маданӣ ва муҳити ҷуғрофӣ

таркиби луғавии лаҳҷаҳо аз ҳамдигар фарқ доранд. Барои муайян намудани хусусиятҳои мавзуии калимаҳои хоси шева дар асоси мазмуну мундариҷа дар гурӯҳ: ашӣ ва ғайриашӣ тасниф намудани онҳо мувофиқи матлаб мебошад.

3.1. Таҳқиқи лексикаи ашӣ. Лексикаи ашӣро шартан дар доираи чунин гурӯҳҳо баррасӣ менамоем: 1. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ; 2. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи мафҳумҳои марбут ба хона ва ҳавлӣ; 3. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи хӯрокворӣ ва мафҳумҳои марбут ба он; 4. Калимаҳои хоси шеваи марбут ба либос, асбобҳои зебу зиннати инсон ва хунари гулдӯзӣ; 5. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи номҳои ҳайвонот, паранда ва ҳашарот; 6. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи номҳои растаниву гиёҳ ва дарахту буттаҳо; 7. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи номи узвҳои бадан ва бемориҳо; 8. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи ҷашну маросим ва хунарҳои мардумӣ.

3.1.1. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ. Калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ таърихи куҳан доранд. Аз баррасии калимаҳои хешутаборӣ дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ бармеояд, ки муодили лаҳҷавии ин қабил калимаҳо дар ифодаи шаклу маънӣ бо шаклҳои забони адабӣ ва лаҳҷаҳои дигари забони тоҷикӣ бештар мувофиқат дошта, бо дарназардошти ин нукта дар гурӯҳҳои калимаҳои хешутабории марбут ба чинси **занона**, **мардона** ва **умумичинс** мухтасаран тасниф ва бозгӯӣ намудани калимаҳои хоси шева дуруст аст:

А) Калимаҳои хешутабории чинси занона. Дар ин гурӯҳи луғавӣ калимаҳои хоси шева бинобар сабаби тағйиротҳои савтӣ овозӣ, шаклгириҳои мураккаби морфологӣ, ифодаҳои маъноӣ ва дигар хусусиятҳои забонӣ аз муодили адабии худ фарқият пайдо кардаанд: **казха** (шаҳси олиҳиммат), **катбону** (занони пазандаву тозабаро), **авӣ // вӣ // бӣ** (бӣ); **хийар** (хоҳар), **ма** (модар), **холазо** (холазода); **моҷон** (Бойсун) хоҳар; **амбоғ** (тоҷикони Бадахшон.) палонҷ, кундош; **барзангил** (Кӯлобии Хисор) духтари хоҳарарӯс, **йна** (Бадахшон, Ваҳӣи Қаротегин) // **ана** (Ҷануби Кӯлоб) хоҳаршӯӣ, ҳамшираи калони шавҳар; хоҳари шавҳар; (Шугноб) дағеч, муносибати байни завҷаҳои ду додар (бародар); **бохҷон // бохҷун, боғҷон // боғҷун** (гӯӣиҳои ҷануб) палонҷ, кундош; **пезача // пизача** (Ваҳӣи Қаротегинӣ) // **пирзача** (Шимол ва ҷануби Кӯлоб) // **пасача** (Лаҳш) доя, момодоя; **бӯӣинса** (Дарбанд) дугона; **дасуда** (Бойсун) духтари номзадшуда ва ғ.)

Б) Калимаҳои хешутабории чинси мардона: **чага** (Бойсун) бачаи хурд; **адо** (Ҷорон) падар; **бийар** (Ҷануби Кӯлоб) додар // **бийор** (Бадахшон ва дигар минтаҳои ҷануб) бародар; **кавир** (Зевар) писари болиғ; **балък** (Анҷироб, Ёл, Порвор ва ғ.), **балък** (Сариғор, Роғ) додар бародари хурдӣ; **лолък** (тоҷикони Ваҳон) додарак, мурочиати навозишкоруна ба кӯдакон ва ғ. дар диссертатсия баррасӣ шудаанд.

В) Калимаҳои хешутабории умумичинс. Дар гуфтори тоҷикони Бойсун калимаи **бӯла** ба маънии фарзанди амак, хола ва тағо меояд. Ин калима дар шаклҳои **бълък** (Ҷануби Кӯлоб) **балък** (Роғ) маънии додар, бародари хурдиро ифода менамояд; **босалқа** (Бойсун) дугоникҳо; **боғӣ** (Бадахшон) угайва ғ. Дар

шаклҳои рехта омадани калимаҳои хешутаборӣ маъмул аст: **фърбача** (Шимоли Кӯлоб) – фарзандони амаку тағо; Дар гуфтори тоҷикони Бадахшон калимаи **сънд** маънии фарзанди ғайриқонунӣ бадунёомадаро дорад. Ин калимаи дар шакли ибораи изофии **занаки санд // сънд** дар Навдонак ба маънии зани безурриёт истифода шудааст; **билод** (тоҷикони Бадахшон) бунёд, асос, поя, таҳкурсӣ; ибтидо, оғоз ва ғ.

Дар ифодаи мафҳумҳои хешутаборӣ калимаҳои хоси шева дар гӯйишҳои таҳқиқшаванда бо шаклу ифодаи маънӣ фарқиятро ба миён оварда, дар ифодаи ин гурӯҳи мавзӯи калимаҳои адабӣ низ ҷойгоҳи махсусро ишғол менамоянд. Ба тағйиротҳои чандзинавии овозӣ дучор шудани калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ диққатҷалбуқунанда буда, вобаста маҳал дар вариантҳои зиёд омадани онҳоро мушоҳида менамоем.

3.1.2. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи мафҳумҳои марбут ба хона ва ҳавлӣ. Дар рисолаи илмӣ калимаҳои хоси шеваро дар ифодаи ин гурӯҳи мавзӯи шартан ба чанд зергурӯҳ чудо намудем: **дар ифодаи зербинои хона: бўлуна** (Порвор) // **бънлов** (Ваҳеи Қаротегинӣ) // **бънлод** (Қаротегин) дар ҷануб ба маъниҳои таҳкурсӣ ва маросими хонасозӣ; **ифодаи навъи девори хона ва мафҳумҳои мансуби он: қъръм // қъръмб** (Даштиҷум, Даҳана); **пахса** (Ҷануби Кӯлоб); **чим; гуволак // гъволак** (Қаротегин) ва ғ.; **вассаи хона ва ҷузъиёти он: васадаргъл // васадаргил** (Қаротегин) мустаҳкам намудани нӯги дастаку вассаҳо ба атрофи бом бо лой; **валч // волч** (Ғорон) вассава ва ғ.; **боми хона ва мафҳумҳои мансуб ба он: лабпарида** (Қӯрғонча) гирдогирди бом ва ғ.; **болори хона ва ҷузъиёти он: овашк** (Лахш; Лангар) ҷӯби зери болор; **нигас** (Кӯлобии Ҳисор) // **нигаса // нъгаса** (Шимоли Кӯлоб); **пориса // пореса, пореста** (Хумдон), **полиса** (Навдонак) нӯгӣ болорҳои сақфи хона ва ғ.; **дари хона ва ҷузъиёти он: паскелу** (Шимоли Кӯлоб) қулфи қафои дар; **бъғма** (Қаротегин) тунукае, ки ба турми дар мечаспонанд; **бурсоға** (Сина) остона ва ғ.; **ифодаи ҳавлӣ ва ҷузъиёти он: камалу** (Шимоли Кӯлоб, Қаротегин) ҷӯбҳое (ходаҳое), ки барои ба якдигар пайваст нигоҳ доштани шоҳаҳои тавораи атрофи ҳавлӣ ё оғили тобистона ба тарзи уфукӣ мебанданд; **чапарак** (Даштиҷум) тавора, чиф, девори бофта аз химчаву навдаҳо ё қамиш (най); **чапар** (Қӯрғонча) девори хору ҷӯбин барои пӯшонидани гирди боғ ва ҳавлӣ; **заварворӣ** (Бойсун) банди ҳезум; **чавра** (Ёзғанд ва ғ.; **асбобҳои мансуб ба хонаву ҳавлӣ: анҷан** (тоҷикони Бадахшон) олати арғамчиншакл; **бут** (Порвор) кадуи маҳсули дастадори заршӯй; (тоҷикони Бадахшон); **васкат** (Даштиҷум, Ховалинг) // **воскат** (тоҷикони Бадахшон) // **васка** (Дарай Ниҳон) камзӯлчаи беостини абраву астардор ва ғ.

Калимаҳои хоси шева дар ифодаи мафҳумҳои мансуби хона, ҳавлӣ ва асбобҳои рӯзгор мавқеи устувор дошта, ин омил ба вазъи иҷтимоиву иқтисодии мардум дар маҳалли муайян ва тарзи зисту зиндагии онҳо вобаста буда, ифодаи онҳо дар лаҳҷаҳо як қатор хусусиятҳоро дорост.

3.1.3. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи хӯрокворӣ ва мафҳумҳои марбут ба он. Вобаста ба урфу одат ва тарзи зиндагии мардуми ҳар як маҳалли тоҷикнишин анвои хӯрок ва мафҳумҳои ба он алоқаманд бо вучуди умумият

фарқият низ доранд. Дар диссертатсия ин қабати луғавӣ дар зергурӯҳҳои алоҳида тасниф шуд:

Хӯрок барои инсон. Ба таври намуна, барои ифодаи **атола** вобаста ба маҳсулоти он мафҳумҳои зиёд корбаст мегарданд, на ҳамаи онҳо ба қатори калимаҳои умумихалқӣ дохил мешаванд: **гарсуз** (Кангурт); **зириков** (Қаротегин); **бат** (точикони Бадахшон); **търъшбат** (Зарчаҳо); **кочӣ** (Каҳ.); **търхмбат** (точикони Бадахшон); **ҳавлотилтак** (Ёхсу, Ховалинг); **делачай** (Сина); **ҳалилоб** (Бойсун);

Анвои хӯрок ва нӯшоқиҳо: **гунгина** (Бойсун) навъи хӯроки гандумӣ; **йалама** (Самсолик) шавла; **йолма** (Обигарм) гӯшти гӯсфанди дар оташдони маҳсус яклухт пухташуда; **далама** (Ғеш) шир ё таоми туршшуда; **гутак** (Ховалинг) як навъи таом, ки аз орду равшан тайёр мекунанд ва ғ.

Хӯрокҳои мавсимӣ ва маҳсус: **говйугӣ** (Шимоли Кӯлоб) таоми мавсими киштукор; **лаков** (Кулумбаи Поён) таомест, ки аз гарди орд пухта, ба он райҳону чурғот ҳамроҳ мекунанд ва ба бемор медиҳанд; **обчинак** (Кӯлобии Ҳисор) субҳонаи сабуки сари кишт (саҳро) ва ғ.

Аз таҳқиқи ифодаи хӯрок, анвои хӯрданиҳову зарф ва асбобҳои ниғаҳдории хӯрока дар лаҳҷаҳои таҳқиқшаванда бармеояд, ки корбасти калимаҳои хоси шева бари ифодаи ин мафҳумҳо назаррас буда, табиати шеваҳо боиси дар шаклҳои гуногун омадани калимаҳои ҳаммаъноро фароҳам овардааст.

3.1.4. Калимаҳои хоси шеваи марбут ба либос, асбобҳои зебу зиннати инсон ва ҳунари гулдӯзӣ. Ифодаи мафҳумҳои либос бо калимаҳои хоси шева дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ мавқеи муҳимро касб намуда, вобаста ба анвои ин гурӯҳи мавзуро нисбатан ба се гурӯҳ метавон тасниф намуд: калимаву терминҳои ифодакунандаи либоси мардона, калимаву терминҳои ифодакунандаи либосҳои занона, калимаву терминҳои ифодакунандаи матоъ ва кӯрпаву болин.

1. Ифодаи либосҳои мардона бо калимаҳои хоси шева: **кепанак** (Даштиҷум) пӯстин; **босма** (Оби Ширин) либоси ғафси зимистона; **шалвор // шалвар // чолвар** (Қ.) шалвор эзори мардона; Дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё калимаҳои **чалвар** ва **тик** ҳаммаъноии калимаҳои мазкур мебошанд. Барои ифодаи **миёнбанд** мафҳумҳои зиёд истифода мешаванд: **локӣ** (Шулмак); **лърнӣ** // **лунӣ** // (Қаротегин); **лърнгичаҳак** (Ҷануби Кӯлоб, Қаротегин); **фута** (Даҳана); **чорсу** (Обигарм), **чорсӣ** (Нӯшор); **шалостӣ** (Оқбулок) ва ғ. истифода шуда, доираи маъноии онҳо васеъ мебошад. Масалан, калимаҳои **локӣ** (Лаҳш, Пилдон, Кангурт, Дарбанд) ба маънии доқа ва умуман матоъ, ки аз он рӯймол, миёнбанд ва ё сарбанд медӯзанд; (Қҳ.) салла, аммома; дастор; **чорсӣ** (Нӯш., Фат.) як навъи рӯймоли занона; **шалостӣ** (Оқб.) миёнбанди шилшиладор; **тумбълбанд** (Шгд.) як тарзи бастании миёнбанд ба сар, ки як нӯгаш ба боло рост меистад ва ғ. меоянд. Аз мушоҳидаи мо дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё бо калимаҳои туркӣ-муғулии *белқарс*, *белбоғ* ва ғ. мафҳумҳои миёнбанд бештар ифода мешаванд

2. Ифодаи либосҳо ва асбобу анҷоми занона бо калимаҳои хоси шева.

Барои ифодаи либосҳои занонаву ороишоти онҳо термину калимаҳои хос ба кор бурда шудаанд: **чаканӣ** –куртаи занонаи гиребон, остин ва атрофи доманаш гулдӯзишуда дар минтақаи ҷануб, бахусус Кӯлоб аз либосҳои маъмулӣ ба ҳисоб меравад; **кансул** (точикони Бадахшон) либоси рӯи занон; **шойинак** (Ёзғанд) навъи гиребони куртаи занона ва ғ. Дар ифодаи **рӯймол** ва тарзи бастанӣ он дар лаҳҷаҳо калимаҳои хос қорбасти ғайол доранд: **қамарут** (Қаротегин), **қамрут** (Шимоли Кӯлоб) рӯймоли пашмину пахтагии гулдор; **патък** (Ҷануби Кӯлоб) рӯймолчаи сегӯшаи занона; **чира** (Самсолик) **мунисак** (Қӯрғонча) матос, ки занон ба сар гиранд ва ғ.

Мафҳумҳои мансуб ба либос, ки хусусияти умумӣ доранд, яъне нисбат ба мардону занон қорбаст мешаванд: **олчин** (Бойсун) шерози гирди ҷома; **гупчак** (Кӯлобии Ҳисор) гуппича, камзӯли пахтадори беостин; **зъфнун** (Ховалинг) хушлибос; **вешилкагӣ** (Ёх., Сх., Хов.) куртаи гиребону остинҳояш гулдӯзӣ кардашуда ва ғ.

3. Ифодаи мафҳумҳои мансуб ба кӯрпаву мотоъҳо: тағӣ (Қаротегин) кӯрпачаи махсус дӯхташуда, ки барои нигоҳ доштани гармӣ бо вай болои оташдони танӯрро мепӯшанд; **қаламарезгӯ** (Даштиҷум) кӯрпа, болишт ё сӯзание, ки аз пораҳои матоъҳои рангоранг дӯхта шудааст; **кадънък** (Луғмон); **такмол** (Қаротегин) номи як навъи ҷити заминаш сурху гулҳояш рангоранг; **авра** (Лахш) матои берунӣ (аз кӯрпа, ҷома); **гола** (точикони Бадахшон) калоба; **банот** (Даҳана) як навъи матои сурхтоб, ки ба бахмал шабеҳ аст; **қъроқ** // **қъроғ** (Бойсун) болиши аз порчаҳои матоъҳои гуногун дӯхташуда ва ғ.

Ин қабати мавзӯи моҳиятан ба рӯзгори инсоният бастагии зич доранд, онҳо бо вучуди умумият дар лаҳҷаҳо аз фарқиятҳои назаррас бархӯрдор мешаванд, ки онро дар шаклу маънии калимаҳои хоси шева мушоҳида намудем.

3.1.5. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи номҳои ҳайвонот, паранда ва ҳашарот. Дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои ҳайвонот ва парандаву ҳашаротроҷун қабати алоҳидаи мавзӯи метавон тасниф намуд, ки онҳо дар баробари калимаҳои умумихалқӣ таркиби луғавии лаҳҷаҳо ғай мегардонанд. Дар ин гурӯҳи мавзӯи мавқеи калимаҳои ифодакунандаи ҳайвоноти хонагӣ мустақам мешавад, ки онҳо ба калимаҳои ифодакунандаи мафҳумҳои гӯсфанд, асп, гов, буз ва ғ. тасниф намудем: **қъгуш** (Ғорон) гӯсфанди гӯшҳояш хурд; **варӯк** (точикони Вахон) кӯчқор, гӯсфанди нар; **дигил** (Бойсун, Деҳнав); **чупаланг** (Дарбанд, Хуфар, Қӯрғонча) гӯсфанди думдори маҳаллӣ; **мангӣ** (Бойсун) гӯсфанди аз ҳад зиёд фарбеҳ ва ғ; **йобу** (Даҳана) аспӣ борқаш; **аҳсум** (Нӯшор) аспӣ хӯсанда (тарсанда); **беланг** (Доробӣ) аспӣ хӯсанда, раманда; **верз** (Ғорон) модӣён, байталва ғ.; **сара** (Ҳакимӣ); **навас** // **навбаст** (Лахш) ҷувона; **арғън** // **арғун** // **йарғун** (Лахш, Қӯшағба) навъи гов, ки бо ҷуссаи бузургу думи дарозу шохҳои калон аз дигар говҳои маҳаллӣ фарқ мекунад; **тӯрпӣ** (Бойсун) // **тӯрпича** (Қаротегин) гӯсолаи яқсола ва ғ.; **чагак** (Қулумбаи Боло) бузғолаи тирамоҳ зоидашуда; **чалма**

(Қўрғонча) саргини бузу гўсфандон; **ғонг** (Ск) саргини бузу гўсфанд; **пуск** (Қўрғонча) саргини буз ва ғ.

Дар рисолаи илмӣ калимаҳои ифодакунандаи номи паранда ва мафҳумҳои марбути онро вобаста ба чинси онҳо оварда шудааст: **варқо** (Дараи Ниҳон) кабӯтари ёбой; **алибоч // алибоҷ** калхот, парандаи морхўр, чўчабар (Шимоли Кўлоб); **баарӣ // баҳара** (Порвор) лочин, парандаи соҳибчанголи шикорӣ ва ғ.

Ифодаи номҳои ҳашарот ва мафҳумҳои марбут ба он низ бо калимаҳои хоси шева мавқеи назаррасро касб менамояд: **калар** (Пилдон) калламуш; **карбас** (Нилу) калтакалоси хурдҷуссаи захрнок; **жанг** (тоҷикони Ваҳон) ришк, мағлесак; **табу** (Обигарм) як навъи занбўр ва ғ.

Шаклгирӣ ва ифодаи маъноии калимаҳои хоси шева дар гурӯҳҳои мавзуии марбут ба номи ҳайвонот, паранда ва ҳашарот вобаста ба маҳалли интишори худ як қатор хусусиятҳои забониро дороянд, ки дар зербобҳои дигари рисолаи илмӣ онҳоро ба таври васеъ баррасӣ намудаем.

3.1.6. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаиномҳои растаниву гиёҳ ва дарахту буттаҳо. Омӯзиши калимаҳои ифодакунандаи номи дарахтон ва растаниву наботот дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ диққати муҳаққиқонро ба худ ҷалб намудааст. Дар рисолаи илмӣ С.Юсупова таснифоти ин қабати луғавӣ мукамал сурат гирифтааст¹.

Дар таркиби луғати забони меъёрӣ ва лексикаи умумихалқӣ ин қабил калимаҳо серистеъмол бошанд ҳам, бо калимаҳои хоси шева ифода ёфтани ин гурӯҳи мавзӯӣ маҳдудтар ба назар мерасад, ки ин омилро дар мувофиқати шакливу маъноии онҳо бо гунаҳои адабии худ метавон маънидод кард.

Дар рисолаи калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи номи растаниву гиёҳ ва дарахту буттаҳо дар чунин зергурӯҳҳо мавриди омӯзиш қарор додем:

а) Ифодаи растаниву гиёҳҳо ва мафҳумҳои марбути онҳо: риндак (Бойсун) навъи растании дар байни гандум рӯянда; **зулфитурун** (Бойсун) навъи алаф; **папс** (тоҷикони Ваҳон) як навъи растании хурдӯй, ки дар лаби чў месабзад; **виғна** (Дараи Ниҳон, Сина) // **биғна** (Қўрғонча) як навъи растании сўзанбарг; **жоба** (Порашт) газна ва ғ.

б) Гиёҳу растанӣҳои кўҳӣ: зағ (тоҷикони Бадахшон) растании хордори кўҳӣ; **исфарза** (Дараи Ниҳон); **калмоч** (Нилу); **кўрахка** (тоҷикони Ваҳон) растаниву гиёҳҳои кўҳӣ; **чавроғ** (Қаланақ) як навъи буттаи кўҳӣ; **момус // бомус** (Обигарм) як навъ растанӣ аз чинси чавдор ва ғ.

в) Растаниву гиёҳҳои шифобахш ва хўрданибоб: анқор (Қўрғонча, Сина) як навъи гиёҳи кўҳӣ хушбўй; **сирьк** (Шурообод) як навъи растании шифобахш; **вагина** (Хуфар) растании талхмаза; **кажур** (Дараи Ниҳон) як навъ гиёҳи кўҳӣ шифобахш; **чочӣ** (Чавдор) ҳолмон ва ғ.

¹ Юсупова, С. Таҳқиқи луғавӣ-семантикӣ ва сохтори воҳидҳои луғавӣ марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ. Автореферати диссертатсияи номзадӣ / С. Юсупова. – Душанбе, 2019. – 26 с.

г) **Номи буттаву дарахт: бушол** (Ховалинг, Нӯшор) // **бъшол//пъшол** (Порвор, Ёл, Лахш) як навъи буттаи кӯҳӣ; **андалғаз** (Қазонгузар) буттаи кӯҳӣ, ки навдаи онро чун чароғдар давраҳои пеш истифода мебуданд; **чъзбанд** (Даштиҷум) як навъи бутта; **сива** (Карш, Хуфар) буттаи хорноки кӯҳӣ ва ғ. мешавад.

Вобаста ба шаклгириҳои гуногуни морфологии ин қабати лексикӣ доираи маъноии онҳо васеъ мегардад, ки ин масъаларо дар зербобҳои қаблии диссертатсиямуфассал баррасӣ намудаем.

3.1.7. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи номи узвҳои бадан ва бемориҳо. Дар асоси баррасии маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Қӯ ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ин қабати мавзӯиро вобаста ба ифодаи мафҳум дар ду зергурӯҳ метавон тасниф намуд:

а) Номи узвҳои бадани инсон: **умурқа** (Кангурт) сутунмуҳра; **харқа** (Ғарби Кӯлоб) тахтапушт; **алахша** (Қаротегин) // **алохша** (Даштиҷум, Хиҷборак) // **альхша** (Пилдон, Лахш) // алоша (Бойсун) ҷоғ; **карок** (Дороб) мак, хекиртак; **анголак** (Санги Маликӣ, Қӯрғонча, Сина) ҷоғ; **барға** (Ғарбии Кӯлоб) қафаси сина; **доли** (Пилдон) шона; **барға** (Ғарбии Кӯлоб, Кӯлобии Ҳисор) қафаси сина; **доли** (Пилдон, Қӯшағба) шона; **карок** (Доробӣ) хекиртак; **кърак** (Хонақо, Ховалинг) чуқурҷаи зери хекиртак; (Данғараи Боло) устухони бинӣ; **лахшов** (Ғорон) ҷоғ; **дорақ** (Дари Ниҳон); (Сина) нӯти пистон ва ғ.

б) номи бемориҳо ва мафҳумҳои марбути он: **белангу** (Бойсун) шахси бемор; **ойинг** (Бойсун) паҳншавии беморӣ; **тавур** (Дарбанд) аз ҳарорат дигаргун шудани ранги рӯй; **бағара** // **боғара** (Ск.) ғуррӣ, ҷоғар; **даба** (Ҳакимӣ) дабба, чурра, боди фатақ; **папар** (Ёл, Порвор) девонаавзоъ **хурусонӣ** (Нилу) гулӯзиндонақ ва ғ.

Доираи истифодаи ин қабати луғавӣ васеъ буда, дар асоси лаҳҷаҳои алоҳида ниёз ба таҳқиқот дорад.

3.1.8. Калимаҳои хоси шевагии ифодакунандаи ҷашну маросим ва хунароҳои мардумӣ. Расму оини мардум ба таъриху фарҳанг ва забони онҳо вобастагии зиҷ дорад. Давоми ҳазорсолаҳо расму оини мардум вобаста ба маҳалли зист ва урфу одаташон ташаккул меёбад. Дар ифодаи маросимҳои халқӣ калимаҳои хоси шева серистеъмоланд: **элакбар** (Саридашт) як навъ маросими халқист, ки одамони ҷониби арӯсшаванда либосҳои нави домодро дар элак гузошта ба наводомод тақдим мекунанд. Хешовандону рафиқони домод барои эҳтиром дар элак пул ё чизе меандозанд; **азобаророн** маросими қатъ шудани азодории занон пас аз як соли ҷавти пайвандон, ки дар он пӯшидани либоси мотамиро тарқ мекунанд; **дослеса** (Ховалинг, Ғеш); **патфар** (тоҷикони Ваҳон ва Ишкошим) оши худой ва ғ.

Барои ифодаи мафҳумҳои марбут ба ҷашну маросим ва урфу одат калимаҳои хоси шева корбасти зиёд доранд: **тоқумтельк** (Майдонтерак) шол ё гилемҷаи гулдӯзӣ, ки шаби арӯсорӣ ба болои асп мепӯшанд; **атга** // **адга** (Ғорон) бахшиш, инъом, ҳадя; **нозипешона** (Бойсун) рӯймолҷаи шоҳии наво, ки дар гирди сар мебуданд; **ген** (Хумдон) сакқо, бучуле, ки бо он ҳангоми бозӣ

чормағзҳои чидашударо зада берун мекунад; **ғозвол** (Қўрғонча) одами либоси аз пўсти арча ба бар, ки дар тўйи хатнасур рақс мекунад ва ғ.

Санъат баҳши ҷудонопазири рўзгори инсоният буда, мафҳумҳои ин соҳа дар забон ва ғўйишҳои он ба таври маъмулӣ арзи ҳастӣ менамоянд. Соли 1954 муҳаққиқи рус З.А. Широкова ба ифодаи мафҳумҳои соҳаи санъат: асбобҳои мусиқӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуда буд¹.

Барои ифодаи ҷузъҳои асбоби мусиқии рубоб дар лаҳҷаҳои мавриди назар истилоҳоти зиёд ба кор мераванд. Калимаи хоси шеваи **гълбам** (Андароб) барои ифодаи тори маҳсуси рубоб (тори панҷум) истифода мешавад. Калимаи **зил** (Ғорон) дар маҷмӯъ торҳои рубобро ифода менамояд. Дар аксари лаҳҷаҳои ғўйиши ҷанубӣ калимаи **сарпанча** барои ифодаи қуббаи рубоб мустаъмал аст. Бояд қайд намуд, ки ин калимаи мураккаби омехта ба маънии ранҷиш низ корбаст дорад. Калимаи умумиистеъмолии **гўшак** дар шакли гўшаки дутор барои аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ маъмул аст. Калимаи **рубоб** (Қоррез) дар лаҳҷаҳои ҷануб ба маънии хурд, майда низ мустаъмал буда, дар ин маънӣ серистеъмол нест.

Дар ғўйиши ҷанубии забони тоҷикӣ суруд ва рафти иҷрои он бо мафҳумҳои хос ифода мегардад; **бърор-бърорак** (Қаҳдара) суруд ҳангоми аз хонаи волидайн арӯс; **вънгак** (Ҷанубии Кўлоб) бо овози паст хондани суруд; **майдо** // **майда** суруди барзгарон; **мандоғигу** // **мандоғгу** (Ховалинг) нақароти таронаро иҷрокунанда; **ҳъмба** (Ховалинг) бо даҳони баста замзама кардани оҳанг ё суруде; **шарқӣ** (Даҳана) суруд, фалак; **лақибайт** (Ховалинг) суруди ғайриодоб ва ғ.

Дар лаҳҷаҳои таҳқиқшаванда барои ифодаи мафҳумҳои соҳаи санъат дар баробари лексикаи умумихалқӣ калимаҳои хоси шева мавқеи назаррас дошта, таҳқиқи доираи корбаст, шаклгириҳои сарфиву наҳвӣ, ифодаи маъноии онҳо, муқоисаи ин гурӯҳи луғавӣ дар доираи тамоми ғўйишҳои забони тоҷикӣ аҳаммияти муҳим дорад.

3.2. Таҳқиқи лексикаи ғайриашёӣ. Дар таснифоти мавзуии луғати ғўйишҳо мавқеи асосиро гурӯҳҳои ашёӣ ташкил медиҳанд ва дар баробари он омӯзиши гурӯҳҳои ғайриашёӣ низ муҳим ба шумор меравад. Дар таснифоти мавзуии ғўйишҳои тоҷикӣ ҳангоми баррасии таҳти мафҳуми гурӯҳҳои ғайриашёӣ калимаҳои мансуб ба феъл, сифат ва зарф дар назар дошта мешаванд. Дар ғўйишҳои таҳқиқшаванда корбасти ин ҳиссаҳои нутқ дар доираи калимаҳои хоси шева дорои як қатор хусусиятҳои забониест, ки онро ба таври васеъ дар кори диссертатсион баррасӣ кардаем.

3.2.1. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи мафҳуми амал. Омӯзиши масъалаи хусусиятҳои шаклгирии феълҳо ва ифодаи маъноии онҳо дар асоси маводи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ мавриди таваҷҷуҳи як қатор олимони ватанӣ ва хориҷӣ қарор гирифтааст, вале дар асоси лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавза

¹ Широкова, З.А. Этнографические коллекции Института истории, археологии и этнографии / З.А. Широкова. Тадж. ССР. Вып. 1. (Дарвазская этнографическая коллекция сбора 1954г.). – Душанбе, 1956. – С. 34.

Сурхондарё муҳаққиқон Х. Ҳамроқулов¹ ва З. Зайниддинов² ин қабати луғавиро мавриди омӯзиш қарор додаанд.

Ифодаи амал дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ роҳу воситаҳои хосса дошта, низоми ташаккули он ниёз ба омӯзиш дорад, зеро феъл ҳамчун ҳиссаи мустақили нутқ дар бунёди воҳидҳои дигари забонӣ нақши муассир дорад.

Аз ҷиҳати сохт феълҳои лаҳҷаҳои таҳқиқшавандаро дар ду гурӯҳ баррасӣ менамоем:

1. Бояд қайд намуд, ки феълҳои сода дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ қабати муҳимми лексикиро ташкил медиҳанд: **ғелмидан** (Дараи Ниҳон) омехта шудан: *Ҳами ту ов тиреш, гелмидан мегира*; **ғунидан** (Шимолии Кӯлоб) халидан, даромадан: Вахто ки сар-ш-а дъст кард, чилик-ъш дар сар-ъш **ғунид** (Зелолак); **ғучидан** (Дараи Ниҳон) // **ғичондан** (Қӯрғонча) фишурдан: *Ун дуйшон гучидан нашуд* (Дараи Ниҳон); Чан бор **ғичон** об-ош рава (Қӯрғонча); **жовидан** (Сина) хоидан: *Пӯчоқи харбуза-йа намежован*; **мунчондан** (Бойсун) худро нигоҳ доштан: *Ҳамин ҷа шиштан-ба ҳиҷолат-ам шуссем, бакавул ин гап-ба мунчонд худа-шад-де*; **жъвъқидан** // **жувуқидан** (Ваҳёии Қаротегин) поймол (пахш, зер) кардан: *И кудак-о-ра жъвъқидан-шун-а би* (Қаротегин); **кабидан** // **капидан** (тоҷикони Бадахшон) бо забон хӯрдани чизи моеъ (дар бораи сағ, гурба ва ҳайвоноти дигар) ва ғ.

Дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ ба маъниҳои гуногун истифода шудани як воҳиди луғавӣ ба гунҷоиши маъноии калима ва табиати шеваҳо вобаста мебошад. Феъли **коҳидан** дар лаҳҷаҳои Майдонтерак, Дараи Мазор, Данғараи Боло ва дар шакли **койидан** дар лаҳҷаҳои Ғеш ва Қӯрғонча ба маъниҳои *гусса хӯрдан, гамгин шудан; мазаммат кардан; умедвор шудан аз чизе ба қор бурда мешавад*, ки ин ҳадди охири маъниофринии ин вожа нест: *Чи иқа мекоҳӣ, иншооллоҳ саҳат мешӣ* (Майдонтерак); *Чанд коҳидъм, ки чува мърғ-а накъшти-ш* (Дараи Мазор); *Акоо-ш син-ъш койидан, акъ хондан мерава* (Ғеш); *Гулак-а ай ҳаму севоӣ даст-ът йа-та бъте, ки дид-ай, мекоҳа* (Кангурт); *Йа ҳафтаина касали-да хела коҳидас* (Доғистон); *Бобой Одинамат-а хела коҳондан-да, бачоо-м* (Порвор) ва ғ.

Дар шакли мустақил, бе воситаҳои калимасоз омадани феълҳои зикрғфта аксаран ғайриимкон буда, баъзан ин ҳолатро мушоҳида менамоем: *Бъра, ки гандъмо-ра гово хелидан* (Ҳичборак) – Рав, ки гандумҳоро говҳо поймол карданд.

Аз муқоисаи маводи лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бармеояд, ки дар ин қабати лексикӣ (феълҳои сода) иқтибосот камтар ба назар мерасад: Феъли иқтибосии **боқидан** дар лаҳҷаи Пилдон ба маъниҳои *парварши кардан* омадааст: *Ҳамъ кавг-а йа моҳбъбоқи-ш фарбе шида мерава* (Пилдон); Ин калима дар лаҳҷаи Даштиҷум тобишҳои

¹ Ҳамроқулов, Х. Шеваҳои тоҷикони райони Бойсун / Х. Ҳамроқулов. – Душанбе: Дониш, 1961. – 274 с.

² Зайниддинов, З. Назаре ба хусусиятҳои феъли лаҳҷаҳои тоҷикони ҳавзаи Сурхондарё / З. Зайниддинов // Пажӯҳиш ва дастовард (маҷмуаи илмӣ). Кафедраи забони тоҷикии ДДОТ ба номи Садриддин Айнӣ. – Душанбе, 2007. – С. 74-81.

дигари маъноӣ пайдо кардааст: *Ҳа бача, боқида гашт-ай* (аз дунболи шахси дӯстдошта гаштанро боқидан гӯянд).

2. Дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ феълҳои таркибӣ аз шаклҳои адабӣ то андозае фарқ дошта, дар мавридаш барои ифодаи амал аз шаклҳои махсус низ истифода мебаранд, ки ба таври муқоисавӣ омӯзиши онҳо аҳаммияти илмӣ дорад. Дар ташаккули ин навъи феълҳо ҷузъҳои номӣ мавқеи муҳим доранд. Феълҳои ёридиҳандаи **кардан, шудан, доштан, задан, истодан, додан, рафтан, ёфтан** ва ғ. дар ташаккули феълҳои таркибии гӯйишҳои таҳқиқшаванда фаъоланд, ки бо оаврадани чанд мисол бо баъзе феълҳои ёвар иктифо менамоем:

Бо феъли ёвари **кардан**: **буш**: *буш кардан* (Порвор) ҳурт кашидан, дам кашидан: *Ҷъргот-а ба лав-ъи буш ку, сер мешай* (Порвор); **ғулва**: *ғулва кардан* (Сина): барангехтан: *Ғулва қада баҳад чи шуд?*; **ғур**: *ғур кардан* (Дарай Нихон) қасд кардан: *Хон-еш ғур карда даромат ва ғ.*

Бо феъли ёвари **задан**: **вол**: *вол задан* (лаҳҷаи тоҷикии Вахон) синча кардан, дуру дароз ва бодикқат ба касе ё чизе нигаристан; **дақс**: *дақс задан* (лаҳҷаи тоҷикии Вахон) гаштан, гаштугузор кардан; **лат** (лаҳҷаҳои ҷанубӣ) заниш, шаллоқ; **латзадан** (Кӯрғонча) об кардани чака: *Тез рав ки чакка-йа лат назада кӯти-да анноз-ем*; **пах**: *пах задан* (тоҷикони Вахон) диққат нишастан; пинҳон шудан; **сандал**: *сандал задан* (Зарҷаҳо) зӯр задан ва ғ.

Бо феъли ёвари **шудан**: **вор**: *вор шудан* (Бойсун) унс гирифтани: *Ун-ба ғӯсале те гупт, ҳамун-дан акем-бо вор шут*; **ғулу**: *ғулу шидан* // *ғълъп шъдан* (лаҳҷаи тоҷикии Вахон) дар як ҷо ҷамъ шудан; (Сина) ғафс шудан: *Пеши мачит-да қатори уноҳон ғулу мешат*; *пълилък шъдан* (Бдахшон) аз дидори касе бисёр шод шудан; ба касе бисёр меҳрубонӣ кардан; **йоғара**: *йоғара шидан* (Порвор) чормағзи аз пӯст ҷудо кардашуда; **даҳачак**: *даҳачак шидан* (Войдара, Ниёзбегиён) чормағзи пухтае, ки ҳанӯз аз шох ҷида нашудааст; **ангал**: *ангал шидан* (Саракенча) ошиқ шудан, дил додан; **зағал**: *зағал шъдан* (Қаротегин) фурӯ рафтан; **интихорун**: *интихорун шудан* (Шимоли Кӯлоб) муҳтоҷ (эҳтиёҷманд) шудан ва ғ.

Бояд қайд намоем, ки шаклҳои феълӣ низ дар таркиби луғати лаҳҷаҳо шаклу маъноҳои навро қасб намуда, низоми ташаккули онҳо дар алоқамандӣ бо дигар қисматҳои забон бояд таҳқиқ гардад, ки раванди ташаккули забон дар заминаи баррасии омилҳои гуногун метавон арзёбӣ намуд.

3.2.2. Калимаҳои шеваи ифодакунандаи мафҳуми аломат. Сифатҳо дар таркиби луғати лаҳҷаҳо мавқеи муҳим доранд. Муҳаққиқон Ҷ. Мурватов¹ ва Х. Вазирова² баъзе хусусиятҳои сифатро дар асоси маводи лаҳҷаҳои тоҷикӣ мухтасаран таҳқиқ намуда буданд, ки вобаста ба самти пажӯҳиш асосан калимаҳои умумихалқӣ дар доираи сифатҳо арзёбӣ шудааст.

¹ Мурватов, Ҷ. Маълумоти мухтасар дар бораи шеваи Файзобод / Ҷ. Мурватов // Масъалаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1967. – С. 72-79.

² Вазирова, Х. Калимаҳои забони кӯҳнаи Ванҷӣ // Материал: III юбил. конф. молодых учен / Х. Вазирова. Тадж ССР, посвящ. 100-летию со дня рождения В.И.Ленина. – Душанбе: Дониш, 1970. – С. 75-76.

Таҳқиқ ва таснифисифат дар асоси маводи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аз ҷониби профессор Ғ. Ҷӯраев идома ёфта¹, аз ҷоп баромадани «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» имкони баррасии ин гурӯҳи лексикиро бештар мегардонад.

Калимаҳои ифодакунандаи аломати инсонро дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ серистеъмо буда, онҳоро вобаста маънӣ ба ду гурӯҳ – сифатҳои неқ ва бади инсон ҷудо метавон кард:

1. Ифодаи аломату хусусият ва хислати неқи инсон: **зика** (Токак) базеб, зебо, хушрӯй; **колавара** (Аскалон) молдор, бадавлат; **кулинг** (Дороб) ҷавонмарди чорпахлу; **лавҳур** (Кангурт); хушлафз, хушмуомила; **патимо** (Давлатобод) уҳдабаро, кордон; **ширгин** (Қӯрғонча) меҳрубон; **хелида** (Гурдхам) ҳамроз; **даҷам** (Бойсун) пурқувватва ғ.

2. Маводи гирдовардамон аз он далолат медиҳад, ки ифодаи аломатҳои манфии мансуби инсон дар лаҳҷаҳо мавқеи устувор доранд ва нисбат ба аломатҳои мусбии инсон онҳо зиёдтар қорбаст мешаванд. Дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ муродифи адабии ин гурӯҳи луғавӣ камистеъмомол мебошад. Барои намуна чанд мисол аз лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ меорем: **аламон** // **аламон**: *дузди аламон* (Давлатобод) роҳзан; **босаҳма** (Ғеш) муболиғ, воҳимагар; (Даштиҷум) шахси содафеъл; **алас** (Ховалинг) саросемасаросема; **бахтак** (Хумдон) айёр, маккор, шайтон; **бушранг** (Порвоғ.) ноуҳдабаро; **тъмса** (Бал.) одами яқрав; **чалов** (Зарҷаҳо) **галбарс** (Дараи Нихон) кундфаҳм, кудзеҳн; **панг** (Лахш) кундзеҳн, камфаҳм; **буранг** (Қӯрғонча) маиб (нисбат ба одам ва ҳайвон); **ховач** (Лахш) жӯлида, паҳмоқ; парешон; **ҷъртък** (Ҷанубии Қӯлоб) маҳмадоно; сабукфикр ва ғ.

Дар диссертатсия калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи аломати ашё дар ҷунин зергурӯҳҳо бозгӯй шудаанд:

а) Барои ифодаи синну сол, қадду қомат ва дигар хусусиятҳои инсон дар лаҳҷаҳои мазкур калимаҳои хосаи зиёде қорбаст мешаванд: Намунаҳо: **буғ** (Майдонтерак) қалонҷусса; қалонсол; **буғдӣ** (Шимоли Қӯлоб) хурд, майда; **буқри** (Қӯрғонча) хамидақомат; кӯзапушт; қалонсол; **алхӯттӣ** // **қалқӯттӣ** (Қӯрғонча) пири пир, фартут; **толфох** (Ҷк.) тифли солими фарбеҳ, кӯдаки тануманд; **тарғел** (Анҷ.) одами фарбеҳ; **машлот** (Зарҷаҳо) найрангбоз, **барзангӣ** (Қӯрғонча) азимҷусса, бузургҷуссақалон; **нарғъл** (Анҷироб, Ёл) // **нарғул** (Кангурт); **норгӯл** (Сина) қалонҷусса ва ғ.

б) Дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар таркиби луғати шевагӣ қорбасти калимаҳои ифодакунандаи аломати ашёҳо фаровон ба назар мерасад: **бурмбаҷала** (Ховалинг) шахшӯл; ноҳамвор; **паласт** (Ғорон) муҷалло, сайқалӣ; **гачум** (Қӯрғонча); бетартиб, бенизом; **аларахш** (Хум.) ало-було; **алғач** (Зелолак) бетартиб, вайрон, омехта; **барафт** (Қӯлдара) бофароғат; **малумак** (Бойсун) миёнабаҳо; **ҳатала** (Даҳани Шол) вайрону валангор ва ғ.

¹ Ҷӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

в) Дар лаҳҷаҳои мазкур калимаҳои ифодакунандаи аломати инсон ғаъол ба назар мерасанд ва онҳо бо тобишҳои нозуки маъноӣ, инчунин доираи васеи муродифотӣ аз муодили адабии худ фарқ мекунанд. Ба таври мисол, калимаи **нодон** муродифоти зиёди луғавӣ дорад: **абох** (Войдара); **мазабър** (Ёл); **пакар** (Шимоли Кӯлоб); **пук** (Хочағалтон); **пълелък** (Порвор); **фаҳ** (Сина); **галдир** (Кӯрғонча); **кавдон** (Чануби Кӯлоб); **носино** (Ховалинг) ва ғ.

г) Ифодаи ранг бо калимаҳои хоси шева назаррас аст: **латак** (Кӯрғонча) сиёҳ; **хинг** хиратоб; **сийала** (Ғор) алобуло; **талғир** (Қаротегин, Кӯрғонча) ранги чигарии моил ба сиёҳӣ; **талон** (Даҳана) ранги аспӣ хокистарранги холдор; **пуштигул** (Кх.) гулобӣ ва ғ.

ғ) Аломатҳои мансуб ба ҳайвоноту ҳашарот мавқеи хос доранд: **бурранг** (Нӯшор); **бъчилгун** (Лаҳш) парандаи хокистарранги хурд; **мут** (Ховалинг) рост, сӣх; **сара** (Даштиҷум) хуб, нағз ва ғ.

д) Дар шаклҳои тафсилӣ калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи аломат мавқеи муҳим дошта, дар ин замина аломат барҷаста ифода мегардад: *Ай кудак-иши чипаки майдагелак буд* (Рӯ.) – Аз кӯдакияш харобу лоғар буд; *Ин сиёпатаки латак аҳ ҳамун давра ман-да кор дошт-ай* (Кӯрғонча) – Ин мазанги сиёҳ аз ҳамон давра маро назорат мекардааст; *Ира ман донаму Худо, ай пеша йа одами лаванди тълон буд* (Ҳакимӣ) – Инро ман донаму Худованд, ӯ аз кӯдакияш як одами танбалу бекорхоҷа буд.

е) Дар ин қабати лексикӣ калимаҳои рои низ дучор меоем, ки ба қатори сифат гузаштани онҳо имконпазир буда, вобаста ба мавқеи нутқ аломати ашро низ ифода менамоянд: **балғът** // **балғът** (Ғарби Кӯлоб) лойоба, лойқа; **барафт** (Кӯлдара) бофароғат; **гал** (ЁҳсуКӯрғонча) гӯл, фиреб, фанд; **фух** (Тавилдара) суфт, бемадор; **доғдӯ** (Сина) бекорхӯҷа ва ғ.

ё) Ифодаи аломатҳои хоси мансуби ашро ва ғ. доираи васеи истеъмоли доранд: **лайс** (Сина) шаффоф; **марғоп** (Бойсун) сероб; **ротифа** (Бойсун) бепул; **илбира** (Бойсун) пора-пора (нисбат ба либос) ва ғ.

Ифодаи маъноии калимаҳои ифодакунандаи аломат дар матн бештар зоҳир гардида, барои ифодаи эҳсоси худ одамон аз ин навъи калимаҳои истифода менамоянд. Силсилаи муродифотии калимаҳои ифодакунандаи аломат дар доираи калимаҳои хоси шеваҳо диққатҷалбкунанда мебошад.

3.2.3. Калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи зарф. Зарфҳо дар муқоиса ба дигар ҳиссаҳои нутқ собикаи дерин надошта, дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ низ раванди гузариши дигар ҳиссаҳои нутқ ба қатори зарфҳо вусъат ёфта истодааст.

Баъзе хусусиятҳои лексикаи зарф дар шеваҳои Қаротегин ва лаҳҷаи Тагноб аз ҷониби муҳаққиқон Ш. Исмоилов¹ ва Н. Гадоев² баррасӣ шудааст. Муҳаққиқи лаҳҷаҳои Бойсун Х. Ҳамрокулов ба ҷиҳати хосаи зарфҳои ин

¹ Исмоилов, Ш. Баъзе хусусиятҳои лексикаи зарф дар шеваҳои Қаротегин / Ш. Исмоилов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ (Маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, 1978. – С. 93-99.

² Гадоев, Н. Баъзе хусусиятҳои лексикаи зарф дар лаҳҷаи Тагноб / Н. Гадоев // Гулзори сухан (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, 2010. – С. 20-27.

минтақа дар асоси муқоисаи онҳо бо забони адабӣ ва маводи лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ дахл намудааст¹.

Барои ифодаи зарф дар лаҳҷаҳои мавриди таҳқиқ, бо вучуди умумият бо забони адабӣ, калимаҳои хоси шева қорбаст мешаванд:

а) зарфи замон: угам (Порвор) баъд; **мучурб** (Бойсун) як лаҳза; **сафил** (Қўрғонча) лаҳза; **гъраст** (Ховалинг.) зуд, дарҳол; **гоного** (Бойсун) баъзан ва ғ.

б) зарфи макон: **тахпала** (Ялдамиш) пушта, суфакӯҳ; **тахпалӣ** (Балҷувон) қисми поёнии саҳни хона, пойгоҳ; **паталӣ** (Луғмон, Ҳакимӣ) баландӣ, тепа, фарозӣ; **торматор** (Ховалинг) паси пушта ва ғ.

в) зарфи миқдору дараҷа: **гиртак** (Бойсун) камтарак; **банаҷе** (Бойсун) ниҳоят; **погазе// поке// позпке** (Бойсун) қариб, тамоман; **банаҷе** (Дарбанд) **ғижда** (Ҳакимӣ) ниҳоят, беҳад ва ғ.

г) зарфи сабаб ва мақсад: **астӣ** (Ғарби Кӯлоб) ҳаргиз, асло; **табина** (Майдонтерак) // **тавина** (Яхч) эҳтимол, шояд, мумкин; **бехлӣ** (Қўрғонча) тамоман, пурра; **ғърт** (Шулмак) тамоман, пурра ва ғ.

ғ) зарфи тарзи иҷрои амал: **бергулик** (Бойсун) намоён; **чағала** (Қаротегин) ноён, номаълум; **даканг-даканг** (Кулобии Ҳисор) зуд-зуд, шитобон; **қапулунг** (Дарбанд) ногаҳон; **кўлдарон** (Қўрғ) уреб, нишеб; **чағала** (Қаротегин) ноён, номаълум; **ҷурта** (Сина) бардурӯғ ва ғ.

Аз таҳқиқи маводи лаҳҷаҳо бармеояд, ки бо калимаҳои хоси шева ифода ёфтани зарфҳо нисбат ба феълӣ сифат маҳдуд ба назар расида, ин омил бахусусияти зарфҳо чун ҳиссаи мустақили дар ҷараёни ташаккул қарордошта алоқамандии зиҷ дорад. Бо калимаҳои хоси шева ифода ёфтани зарфҳои замон, миқдору дараҷа ва тарзи иҷрои амал зиёдтар мушоҳида мегардад.

ХУЛОСА

Аз таҳқиқи хусусиятҳои забонии калимаҳои хоси шева дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ чунин хулосагирӣ метавон кард:

1. Аз таҳқиқи мафҳуми калимаҳои хоси шева ва таснифоти он дар адабиёти ватанӣ ва хоричӣ бармеояд, ки муайян накардани мавқеи ин қабати луғавӣ дар таркиби луғати лаҳҷаҳо боиси гуногунандешии забоншиносон гардида, аксари муҳаққиқон оид ба ин навъи калимаҳо ба таври умумӣ ё зоҳирбинона муҳокимаронӣ намудаанд. Ин омил боис шудааст, ки хусусиятҳои забонии ин қабати луғавӣ ба таври зарурӣ баррасӣ нагаштааст [1-М; 12-М; 20-М; 22-М].

2. Ба қатори калимаҳои хоси шева он калимаҳои ворид мешаванд, ки ин ё он шеvaro аз шеваҳои дигар ва забони адабӣ фарқ мекунонад. Дар ин маврид нуктаҳои эзоҳталаб зиёданд. Ҳангоми таҳқиқи ин ё он лаҳҷа муҳаққиқ доираи қорбастии калимаҳоро ба таври умумӣ нишон медиҳанд. Хусусияти муҳимми

¹ Ҳамроқулов, Х. Зарфҳо дар лаҳҷаи Бойсун / Х. Ҳамроқулов // Маҷмуаи илмӣ. Ҷ. 2. Серияи филологӣ. Институти давл. педагогии ш. Душанбе. – Душанбе, 1963. – С. 25-40.

калимаҳои хоси шева он аст, ки онҳо бо вучуди дар якчанд лаҳча корбаст шудан, метавонанд барои тафриқа гузоштани лаҳчаҳои дигари тоҷикӣ замина фароҳам оранд. Таҳқиқи муқоисавии калимаҳои хоси шеваи лаҳчаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ аз он далолат медиҳад, ки корбасти калимаҳои зиёде, ба таври мисол, *газвол, качар, кунаргу, тосидан* ва ғ. ҳатто дар доираи як гурӯҳ (масалан лаҳчаҳои Бойсун: Бойсун, Дарбанд ва Қӯрғонча) фарқият ба вучуд меорад, вале ин ҳадди охири маҳалли корбасти ин калимаҳо нест. Бо вучуди танҳо дар як лаҳҷаи ҳавзаи Сурхондарё истифода шудани ин қабил калимаҳо, дар баъзе лаҳчаҳои ҷануб бо шаклҳои гуногун корбасти онҳоро мушоҳида менамоем. Ин гурӯҳи калимаҳо дар лаҳчаҳои ҷанубӣ низ маҳдудистеъмом буда, боиси фарқият миёни лаҳчаҳо мегарданд. Бар замми ин, калимаҳои мазкур дар ҳар як лаҳча ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор шудаанд, ки бозгӯии онҳо танҳо дар қабати луғавии калимаҳои хоси шева бояд баррасӣ гардад [2-М; 21-М; 24-М].

3. Поягузории илмии муҳаққиқони хоричӣ М.Х. Партенадзе, А.В. Калинин, Н.М. Шанский ва дигарон дар бозгӯиимеъёрҳои забони калимаҳои хоси шева таъсири назаррас гузоштааст. Дар ин самт саҳми олими рус Ф.П.Филин басо калон буда, таснифоти калимаҳои хоси шева ба ду гурӯҳ: лексикӣ ва семантикӣ тақсим шуда, дар қорҳои илмии олимони соҳаи лаҳчашиносии тоҷик такмил ёфт. Маҳз ҳамин навъи таснифоти ин гурӯҳи луғавӣ баъдан дар қорҳои илмии профессор Ғ. Ҷӯраев, бо истилоҳи диалектизмҳои лексикӣ пурра ва нопурра иваз гардида, мафҳуми илмии ин истилоҳ мушаххас гардид. Ҳоло дар лаҳчашиносии тоҷик аз рӯи ҳамин равиҷ таҳқиқотҳои зиёди илмӣ сурат гирифта, ин чараён ба масъалаҳои муҳими лаҳчашиносии тоҷик равшанӣ хоҳад андохт [21-М; 22-М; 24-М].

4. Калимасозӣ низ дар гӯишҳо дар баробари мувофиқат бо меъёрҳои забони адабӣ чараёни хоса доранд. Дар асоси шакл ва маъноҳои махсуси калимаҳои хоси шева қиёфаи овозиву доираи маъноии калима ба тағйироти кулӣ рӯ ба рӯ гардида, баррасии ин масъалаи муҳим дар забоншиносии муосир муҳим ба шумор меравад. Дар ташаккули усули морфологии калимаҳои хоси шева дараҷаи корбасти унсурҳои калимасоз нисбат ба забони меъёр ва лексикаи умумихалқӣ маҳдуд ба назар мерасад. Аз баррасии маводи лаҳчаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бармеояд, ки пасвандҳои **-ак, -ӣ, -а** дар ин қабати луғавӣ сермаҳсул ва пасвандҳои **-ина, -ич, -вара** каммаҳсул мебошанд. Дар ин хусусиёти морфологӣ нақши исм назаррас мебошад. Дар муқоиса ба шаклҳои **-ак, -ък** вариантҳои **-ок, -ик, -ек** ва **-ук** дар таркиби калимаҳои хоси шева каммаҳсул мебошанд. Барои лаҳчаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё, асосан, корбасти шакли **-ак** маъмул буда, дар ин лаҳчаҳо истифодаи вариантҳои **-ок** ва **-ик** дар таркиби калимаҳои хоси шева ба мушоҳида нарасид [16-М; 19-М].

5. Бо роҳи калимасозии навъи мураккаб ва омехта ташаккул ёфтани калимаҳои хоси шева дар лаҳчаҳо маъмул буда, дар ин маврид яке аз ҷузъҳои калимаро бештар унсурҳои шевагӣ ташкил медиҳанд: **дулғоп** (Қӯлобии Ҳисор) дӯлоб; **саргӯла** (Сина) фарзанди нахустин; **хафлал** (Қаротегин) саргин;

роватала (Лахш) навъи хӯрок. Ҳангоми ҳар ду чузъи калимаҳои мураккабро ташкил додани унсурҳои сирф шевагӣ бозгӯии ифодаи маъноии ин шаклҳои морфологӣ душворӣ пеш меорад: **нолахка** (Ҷанубии Кӯлоб) чормағзи хом; **кърчов** (Ваҳёии Қаротегин) андоваи тунуки девори хона; **састирак** (Лахш) як навъи сафедор; **аларахш** (Хумдон) ало-було; **чабйуғ** (Ваҳёии Қаротегин) барзагове, ки вақти шудгор саркашӣ кунад, саркаш; **кашар** (Шимоли Кӯлоб) // **качар** (Кӯрғонча) ҷойи гову мол; **кунарғу** (Бойсун) чуръаи чурғоте, ки барои ҳосил кардани мост ба шир андохта мешавад. Дар муқоиса ба лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё калимасозии типии мураккаби омехтаро дар тақриби калимаҳои хоссаи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ бештар мушоҳида менамоем. Дар ташкили калимаҳои усули омехта хусусияти инфиродӣ доштани калимаҳои хоси шеvaro баъзан мушоҳида менамоем, яъне як қатор калимаҳо вобаста ба талаботи нутқ ва талаботи забони гуфтугӯӣ ба таври ғайриихтиёрӣ арзи ҳастӣ намуда (**чолдӯзакчушм**, **хармаҳаракӣ** ва ғ.), омӯзиши нопурраи ин қабати луғавӣ дар асоси маводи тамоми лаҳҷаҳои тоҷикӣ имкони баровардани ҳукми илмиро маҳдуд месозад [22-М; 38-М].

6. Дар лаҳҷаҳо ҳангоми шаклгирии калимаҳои хоси шева рехташавии калимаҳо, ки он аз омилҳои гуногун баҳрабардорӣ менамояд, вусъати тоза пайдо карда истодааст: **барзангил** (Кх.) духтари хоҳарарӯс; **кӯлдарон** (Кӯрғонча) уреб, нишеб; **карсин** (Ғорон) нимдеворе, ки суфаҳои хонаи бадахшониро аз суфаи он ҷудо менамояд; **патимо** (Ҷанубии Кӯлоб) уҳдабаро, кордон; **борондах** (Ғорон, тоҷикони Ваҳон) борони барфомехта; **захоб** (Кӯрғонча) безор шудан ва ғ. Ин равандро ба табиати шеваҳо мансуб доништан низ хато нест, зеро осонбаёнӣ вуҷуд дорад ва тарҳбандии ғайримаъмулӣ ба онҳо хос мебошад. Дар лаҳҷаҳои мавриди назар раванди ба қатори калимаҳои рехта гузаштани калимаҳои хоси шеваи сохташон содаро (**лахча**, **понча**, **савча**, **типча**) мушоҳида менамоем [29-М; 39-М].

7. Яке аз сабабҳои асосии аз ҳудуди калимаҳои умумистеъмоли берун гардидани калимаҳои хоси шева дар шакли мураккаб ташкил ёфтани онҳо мебошад, ки маъноӣ чузъҳо аз асл дур мераванд ва ё дар сохтори ин шаклҳои морфологӣ як чузъи он шевагӣ дошта, маънову ҳудуди интишори он барои фарқияти шакливу маъноии он замина фароҳам меорад: **дум+ғарак** (Бойсун) бозии кӯдакона; **пихник+бод** (Анҷироб, Ёл) гирдбод, барфи шамолломехта, тундбод; **санг+ълак** (Қаҳдара) нони арзанӣ ва ғ [6-М; 31-М; 34-М].

8. Дар забони зиндаи халқ асолати забон ҳазорсолаҳо маҳфуз мемонад. Омӯзиши ин қабил калимаҳои китобии таърихӣ дар асоси осори гаронбаҳои шоирону нависандагони классикӣ ва муқоисаи он бо лаҳҷаҳои тоҷикӣ аҳаммияти илмӣ дошта, барои муайян намудани раванди инкишофи таърихӣ забон ва шеваҳои он замина фароҳам меорад. Лаҳҷаҳо яке аз сарчашмаҳои муътамади инкишофи забони адабӣ мебошанд. Дар даврони муосир аз таркиби луғати лаҳҷаҳо садҳо калимаи асил ба монанди *х(о) ӯрӣ*, *нуғул*, *модрағ* ҳуқуқи ба забони меъёрӣ ворид шуданро доранд [1-М; 5-М; 8-М; 17-М].

9. Ифодаи маъно ва ташаккули калимаҳои асили тоҷикӣ дар лаҳҷаҳо аз он гувоҳӣ медиҳад, ки вобаста ба ҳудуди интишор ва муҳити ҷуғрофӣ доираи

маъноии ин калимаҳо васеъ гардида, ин равандро ҳатто дар доираи гурӯҳи лаҳҷаҳои як зергурӯҳ ба таври назаррас метавон мушоҳида кард. Аз таҳқиқи ҷамаҷонибаи маводи лаҳҷаҳои таҳқиқшаванда бармеояд, ки хусусиятҳои таърихии забон бештар дар минтақаҳои дурдасти кӯҳистон маҳфуз монда, ин ҷиҳатро нисбат ба лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ зиёдтар мушоҳида менамоем [9-М; 11-М; 21-М].

10. Калимаҳои мансуб ба забонҳои эронӣ дар лаҳҷаҳо мавқеи муҳим дошта, бо мурури замон онҳо ба унсурҳои луғавии лаҳҷаҳо табдил ёфтаанд. Дар муқоиса ба шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ дар таркиби луғати лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё калимаҳои суғдӣ бештар маҳфуз мондаанд, ки дар рисолаи илмӣ бо мисолҳои зиёд ин гуфта собит шудааст. Дар қабатҳои луғавии калимаҳои хоси шева мавқеи калимаҳои арабӣ бештар назаррас буда, калимаҳои туркӣ-муғулӣ низ нақши намоён доранд. Калимаҳои иқтибосии арабӣ ва туркӣ-муғулӣ аз сабаби ба тағйироти ҷиддии фонетикӣ ва морфологиву нахвӣ дучор гардидан ва ё маъноҳои нави забониро касб намудан аз доираи лексикаи умумихалқӣ берун шуда, вобаста ба як қатор хусусиятҳои забонӣ дар қатори калимаҳои хоси шева омӯхтани онҳо асоси илмӣ дорад [24-М; 25-М; 41-М].

11. Калимаҳои иқтибосии русӣ гарчанде ки дар таркиби лексикаи умумихалқӣ мавқеи муҳимро касб менамуда бошанд ҳам, ба таркиби луғати хосаи лаҳҷаҳо роҳ наёфтаанд, ки инро дар собиқаи таърихии он метавон маънидод кард. Тағйироти ҷиддии савтӣ дар таркиби калимаҳои русӣ омил боиси ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани онҳо мегардад, яъне нахустшакли ин калимаҳо дар муқоиса ба шакли асосӣ чанд зинаи тағйироти савтиро аз сар гузаронидааст: **кълйак** // **кълййак**<кляк; **севодка** <сводка; **римо**<ремонт; **сапсем**<совсем; **даким**<документ; дешат <решат; **бошпърт**//**бошпът**< паспорт ва ғ. [4-М]

12. Муҳити ҷуғрофӣ яке аз омилҳои маҳфуз мондани асолати забон дар лаҳҷаҳо ба ҳисоб рафта, дар минтақаҳои ҳамворзамин раванди гузариши калимаҳои иқтибосӣ ба қатори калимаҳои хоси шева вусъати тоза пайдо карда истодааст. Маҳз муҳити ҷуғрофӣ боиси шаклгириҳои гуногуни калимаҳои хоси шева гардида, дар ин замина доираи маъноии калимаҳо васеъ мегардад. Дар забоншиносии тоҷик, баҳусус баҳши лаҳҷашиносӣ, таҳқиқи воҳидҳои забонӣ вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ ҳамоно таҳқиқталаб боқӣ мемонад [20-М; 42-М].

13. Ҷараёни гузариши калимаҳои умумихалқӣ ба қатори калимаҳои хоси шева мураккаб буда, ташаккули сохторӣ ва ифодаи маъноии он низ муҳим арзёбӣ мегардад. Дар роҳи морфологии калимасозӣ ин нуктаро ба хубӣ мушоҳида менамоем (**тутвара** шахси тутдор; кола (материал, матоъ) + вара – шахси дорандаи матои бисёр, доранда ва ғ.), ки мансубияти воситаҳои забонии калимаро созмондиҳанда ба қабатҳои лексикаи лаҳҷаҳо шартӣ асосии таснифоти таркиби луғавии онҳо ба ҳисоб меравад [16-М; 19-М].

14. Хусусияти фардии гуфтор низ боиси пайдоиши калимаҳои хоси шева мегардад, яъне табиати лаҳҷаҳо мураккаб буда, нутқи шифоҳӣ боиси дар қолиби ғайримаъмул омадани калимаҳо: **дақисарак**, **хармаҳаракӣ**,

чолдӯзакчушм ва ғ. мегардад, ки омӯзиши ин шаклҳои забонӣ дар асоси лаҳҷаҳои тоҷикӣ ниёз ба таҳқиқоти мукамал дорад [5-М; 22-М].

15. Як роҳи ба қатори калимаҳои хоси шева гузаштани калимаҳо ҳодисаи ихтисоршавӣ мебошад. Забони зиндаи халқ ҳамеша майл ба содабаёнӣ дорад ва дар ин асос воҳидҳои забони ба тағйироти шаклӣ дучор гардида, бо гузашти вақт ҳатто соҳибони забон барои муайян кардани шакли аслии калима душворӣ мекашанд. Факту далелҳои шаклгирии савтиву сарфии калимаҳо далолат медиҳанд, ки мавқеи калимаҳои хоси шева нисбат ба калимаҳои умумихалқӣ устувор буда, дар замони муайян ин қабил калимаҳо аз нигоҳи савтиёт ва унсурҳои калимасозӣ ҳазву суфта мешаванд (ма – модар; чум – чӣ медонам; ноқал – лоқал; казхо – кадхудо ва ғ.), ки шаклҳои бамиёномада танҳо барои намояндагони маҳалли муайян фаҳмо буда метавонад. Дар ин замина метавон ҳукм кард, ки дар назар гирифтани ин омилҳои забонӣ чараёни нави омӯзиши ин қабати луғавиро ба миён хоҳад овард [2-М; 4-М; 11-М].

16. Дар лаҳҷаҳои таҳқиқшуда бо вучуди умумияти зиёд барои ифодаи мафҳумҳои ҳешутаборӣ калимаҳои хоси шева: **(казха; авú // вú // бú; хийар** (Сариғор), **ма, холазо** (Ваҳёии Қаротегин); **қънғол, ахта // адъхта; барзангил** (Кӯлобии Ҳисор); **пезача // пизача** (Ваҳёии Қаротегин, Қаротегин) // **пирзача** (Шимоли Кӯлоб, Ҷануби Кӯлоб) // **пасача** (Лахш, Пд.); **бўйинса** (Дарбанд); **дасуда** (Бойсун); **тумса** (Сина); **чага** (Шохдара) ва ғ. корбасти фаъол дошта, ташаккули ин гурӯҳи мавзӯӣ аз таърихи кӯҳани забони тоҷикӣ ва шеваҳои он шаҳодат медиҳад [20-М; 22-М].

17. Мафҳумҳои марбут ба хонаву дар, хӯрок ва анвои хӯрданиҳо дар лаҳҷаҳо мавқеи устувор доранд: навъҳои девор – **қъръм // қъръмб** (Даҳана); **пахса** (Ҷануби Кӯлоб); **чим; гуволак // гъволак** (Кулумбаи Поён); **шамдӣ** (Дарбанд) риштаи ғафс; **тўлунг** (Бойсун) намади даврашакли махсус барои пӯшонидани ҷиҳози хона; **прам** (тоҷикони Ваҳон) // **пран** (тоҷикони Ишкошим) барҷастагии уфуқии девори дохили хона; **миндал//мъндал** (тоҷикони Ваҳону Ишкошим) нимдеворе; **навъи хона** вамакони **истиқоматӣ: гъмбък** (Ҷануби Кӯлоб) хонаи поҳсагии шифташ паст; **анҷурхона//ганҷурхона** (Лахш, Ёхсу, Нӯшор, Муминобод, Ховалинг) // **ганҷулхона** (Файзобод) – анбор; **аботак** (Ваҳёии Қаротегин) болохонаи тобисона; **сич** (Ховалинг) таҳхона, хонаи зеризаминӣ; **алочиғ** (Ваҳёии Қаротегин, Қаротегин) каппа, чайла; **калп // калф** ковокӣ ва камари кӯҳ; фароҳии калони зери харсанг ё бағали кӯҳ, ки барои чӯпонон ва рамаву дигар ҳайвонот ҳангоми барфу борон паноҳгоҳ ҳисоб меёбад; **алончък** (Кӯлобии Ҳисор) чайла, коза; **крич // қъррич** (тоҷикони Бадахшон) кулбаи сангини чӯпонӣ дар айлоқ; **сич** (Ховалинг) таҳхона, хонаи зеризаминӣ; (Сина) растании баргаш сирмонанд; **чеп** (Ҷорон, тоҷикони Ваҳон) дидбонгоҳ, қаравулхонаи низомӣ; (Кӯрғонча) гирдогирди замини корамро чун хандақ кофта ва ғ.

Бо калимаҳои хоси шева ифодаи шудани номи хӯрокҳо назаррас буда, барои ифодаи **атола** вобаста ба маҳсулоти он мафҳумҳои зиёд корбаст мегарданд, на ҳамаи онҳо ба қатори калимаҳои умумихалқӣ дохил мешаванд: **гарсуз** (Кангурт, Ховалинг) атола, ордоба, таоми сабук, ки аз орду шир тайёр

карда мешавад; **умоч** (Ваҳёии Қаротегинӣ, Қаротегин, Қўрғонча) навъи ордоб; **ҳадир** (Шулмак) атола; ордоба; **зириков** (Ваҳёии Қаротегин) як навъи атола, ки ордро дар равған зирбонда (тафт дода) бо шир мепазанд; бат (точикони Бадахшон) атолаи равғанӣ аз орди гандум; **зичбат** (точикони Вахон) атолаи орди ва ширӣ, ки дар маросими марбут ба ҷойгир шудан дар айлоқ пазанд; **кочӣ** (Қаҳдара) як хели атола, ки аз равғану шир тайёр кунанд ва ғафс мешавад; **тӡхмбат** (точикони Бадахшон) атолае, ки бо тухм пухта мешавад; **ҳавлотилтак** (Балҷувон, Сарихосор, Ёҳсу, Ховалинг) як навъи атола, ки аз қанду орд тайёр мекунанд; **делаҷай** (Сина) дамлама [20-М; 24-М; 41-М].

18. Дар лаҳҷаҳои таҳқиқшаванда бо калимаҳои хоси шева ифода ёфтани мафҳумҳои ғайриашёидошта ниёз ба таҳқиқоти мукамал дорад. Ифодаи амал бо калимаҳои шевагӣ дар шакли сода ва таркибӣ амалӣ гардида, нисбат ба муродифоти адабии худ ин навъи феълҳо дар маҳалҳои гуногун мақеи устувори корбаст доранд. Аз таҳқиқи ин навъи феълҳо бармеояд, ки дар ташкили феълҳои таркибӣ мақеи феълҳои ёвар басо устувор мебошад ва ифодаи амал дар шакли яклухти ин қолибҳои сарфӣ ифода меёбад. [13-М; 14-М].

19. Дар ташаккули калимаҳои хоси шева мақеи калимаҳои ифодакунандаи аломат низ устувор ба назар мерасад. Хусусиятҳои хоси ифодаи аломат дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ моро водор месозад, ки ба шаклу ифодаи маъноии ин қабати луғавӣ диққати махсус диҳем. Ба назар гирифтани муносибати таърихии лаҳҷаҳои тоҷикӣ, ҳудуди интишори онҳо, инчунин, табиати забони зиндаи халқ дар ташаккули ин гурӯҳи калимаҳо муҳим ба шумор меравад. Калимаҳои ифодакунандаи аломати инсонро дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ вобаста ба маънӣ ба ду гурӯҳ – сифатҳои неқ ва бади инсон метавон ҷудо баррасӣ намуд.

Барои ифодаи аломат қолибҳои наҳвӣ низ корбасти зиёд дошта, дар шакли муайянкунандаҳои тавсифӣ: **мазанги сиёнатак; рикки ирмонак; лъмби барзангӣ** омадани калимаҳои хоси шева дар шеваҳо вусъат пайдо кардааст, ки бо ин шаклгириҳо барҷастагии аломат бештар ифодаи худро пайдо мекунад [14-М].

20. Аз таҳқиқи зарфҳо бармеояд, ки дар қабати луғати лаҳҷаҳо унсурҳои сирф шевагӣ камтар ба назар расида, ин омил ба ҷараёни ташаккули зарфҳо ҷун ҳиссаи мустақили камқарина алоқамандии зич дорад. Зарфҳои замон, миқдору дараҷа ва тарзи амал бештар бо калимаҳои хоси шева ифода мегарданд [23-М; 43-М].

21. Дар қабатҳои луғавии лаҳҷаҳо баррасии масъалаи калимаҳои хоси шева нақши муҳим дорад. Алоқамандии забони адабӣ бо лаҳҷаҳо, инчунин, муайян намудани лексикаи умумихалқиву калимаҳои хоси шева, дар асоси таҳқиқи муқоисавии забони адабӣ ва гӯйишҳои тоҷикии амалӣ мегардад. Калимаҳои хоси шева аз лексикаи умумихалқӣ бо хусусиятҳои зиёди забонӣ фарқ мекунад. Зинаи гузариши калимаҳои адабӣ ва умумихалқӣ ба қатори калимаҳои хоси шева ҷараёни мураккабро фаро гирифта, таснифоти ин қабати луғавӣ омилҳои забонӣ ва ғайризабонӣ (муҳити ҷуғрофӣ, урфу одат, касбу кор

ва ғ.) вобастагӣ дорад. Дар илми забоншиносии муосир ҳангоми ба инобат нагирифтани ин омилҳои муҳим дар таснифоти қабатҳои лексикии луғати лаҳча ҳатман духӯрагӣ ба миён меояд [22-М; 22-М].

22. Таҳқиқи калимаҳои хоси шева дар гӯйишҳои ҳавзаи Сурхандарё ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ гувоҳи мавҷудияти калимаҳои зиёдест, ки онҳо дар як ҳавзаи паҳновари калоне баробар истифода мешуданд. Ин андеша гувоҳи он аст, ки гӯйишҳои мазкур аз замонҳои қадим решаҳои ягонаи забонӣ доранд [1-М; 2-М; 21-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Дар забоншиносии тоҷик қорҳои зиёди илмӣ дар таҳқиқи лексикаи лаҳчаҳо анҷом ёфта бошанд ҳам, дар шинохти меъёрҳои забонии калимаҳои хоси шева ихтилофи назарро мушоҳида менамоем. Омӯзиши калимаҳои хоси шева дар доираи меъёрҳои муайяншуда барои таҳқиқоти минбаъдаи луғати гӯйишҳои забони тоҷикӣ замина фароҳам меорад.

2. Дар диссертасия луғати мухтасари калимаҳои хоси шева таҳия гардидааст, ки он дар омода кардани луғатномаҳои минбаъда замина ба вучуд меорад.

3. Дар лаҳчаҳои тоҷикӣ тағйиротҳои савтӣ, сарфиву наҳвии калимаҳо, ки дар ҷанд зина ба амал омада, ба дарки маъноии онҳо ҳалал ворид менамояд, ниёз ба таҳқиқ дошта, маҳз дар ҳамин асос раванди таърихии забон ва шохаҳои онро метавон арзёбӣ намуд.

4. Аз баррасии маводи таҳқиқгашта бармеояд, ки баръакси калимаҳои забони адабӣ ва лексикаи умумихалқӣ ташаккули калимаҳои хоси шева бо роҳи калимасозии морфологӣ дар доираи маҳдуд амалӣ мегардад. Дар таҳқиқоти минбаъдаи самти лаҳчашиносӣ омилҳои чунин шаклгириҳои сарфино метавон ба назар гирифт.

5. Дар диссертасия ба таври мукамал рехташавии (лексиконидашавии) калимаҳои хоси шева баррасӣ шуд, ки натиҷаҳои онро дар қорҳои минбаъдаи лаҳчашиносӣ метавон истифода намуд.

6. Таҳқиқи муқоисавии гӯйишҳои тоҷикӣ рӯшаниандози бисёр масъалаҳои мубрам мебошад. Дар лаҳчаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарё мувофиқати шакливу маъноии иқтибосоти туркӣ нисбат дар доираи калимаҳои хоси шева ба гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бештар мушоҳида мешавад, ки ин омил ба ҳамзистии бевоситаи онҳо бо мардуми ўзбекзабон алоқамандӣ дорад. Маводи мавҷуда далолат медиҳад, ки дар калимаҳои иқтибосии арабӣ аз маъноии асли дур рафтани вожаҳо бештар мушоҳида гашта, калимаҳои туркӣ-муғулӣ дар лаҳчаҳои таҳқиқшаванда муродифоти луғавии адабӣ ва ё умумихалқии худро доранд, калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар ин қабати луғавӣ маҳдудистеъмол мебошанд. Ин нуктаи муҳимро ҳангоми таҳқиқи хусусиятҳои луғавии забони адабӣ ва гӯйишҳо ба таври муфид метавон ба назар гирифт.

7. Баррасии масъалаи мавқеи устувори калимаҳои адабии китобӣ дар гӯйишҳо ва вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор гардиданионҳо муҳим буда, ин омил пояи азнавэҳшавии калимаҳои асили тоҷикиро ба миён меорад.

8. Дар диссертасия таснифоти мавзуии калимаҳои хоси шева дар ду гурӯҳ: ашъӣ ва ғайриашъӣ сурат гирифт. Дар муқоиса ба гурӯҳҳои ғайриашъӣ доираи истифодаи гурӯҳҳои ашъӣ васеъ мебошад. Омӯзиши равандиташаккули феълҳои таркибӣ, инчунин силсилаи муродифотии калимаҳои ифодакунандаи аломат дар доираи калимаҳои хоси шеваҳо аҳаммияти амалиро доро буда, дар ин замина таснифоти мавзуии лаҳҷаҳо барои таҳияи луғатномаи мавзӯӣ замина фароҳам меорад.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Китоб ва монография:

[1-М] Қурбонов, С.Ҷ. Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева [Матн] / С.Ҷ. Қурбонов. – Душанбе: Эр-Граф, 2017. – 130 с.

[2-М] Қурбонов, С.Ҷ. Калимаҳои хоси шева ва роҳҳои ташаккули он [Матн] / С.Ҷ. Қурбонов. – Душанбе: Нашриёти ДМТ, 2022. – 437 с.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷоп шудаанд:

[3-М] Қурбонов, С.Ҷ. Асолат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҷ. Қурбонов // Паёми Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2008. – № 1 (43). – С. 86-93.

[4-М] Қурбонов, С.Ҷ., Аюбова, М.Б. Ихтисоршавии воҳидҳои забонӣ [Матн] / С.Ҷ. Қурбонов, М.Б. Аюбова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2009. – № 1 (17). – С. 80-88.

[5-М] Қурбонов, С.Ҷ., Каримова, З.М. Асолати забон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҷ. Қурбонов, З.М. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2012. – № 4/4 (91). – С. 6-10.

[6-М] Қурбонов, С.Ҷ., Ҳасанов, И.С. Калимаҳои мураккаб дар осори Мир Сайид Али Ҳамадонӣ [Матн] / С.Ҷ. Қурбонов, И.С. Ҳасанов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2014. – № 4/1 (129). – С. 17-21.

[7-М] Қурбонов, С.Ҷ., Саидҷаъфаров, О.Ш. Современные таджикские диалекты – бесценная сокровищница подлинных слов общеперсидского языка [Текст] / С.Ҷ. Қурбонов, О.Ш. Саидҷаъфаров // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – М., 2016. – № 22 (761). – С. 15-22.

[8-М] Қурбонов, С.Ҷ., Ҳасанова, М.А. Ифодаи вазну ченак дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҷ. Қурбонов, М.А. Ҳасанова // Паёми Донишгоҳи миллии

Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2016. – № 11/1 (129). – С. 44-63.

[9-М] Курбонов, С.Х., Саидджафаров, О.Ш. Диалектизмы в классических таджикско-персидских произведениях [Текст] / С.Х. Курбонов, О.Ш. Саидджафаров // Вестник таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2017. – № 4/6. – С. 25-29.

[10-М] Курбонов, С.Х., Саидджафаров, О.Ш. Лексические и стилистические сходства таджикских диалектов и классических таджикско-персидских произведений [Текст] / С.Х. Курбонов, О.Ш. Саидджафаров // Вестник таджикского национального университета. Серия филологических наук. – Душанбе, 2017. – № 4/7. – С. 149-153.

[11-М] Курбонов, С.Х., Саидджафаров, О.Ш. Сравнительный анализ глагольных сокращений, используемых в диалектах таджикского языка и в классических персидско-таджикских литературных произведениях [Текст] / С.Х. Курбонов, О.Ш. Саидджафаров // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – М., 2017. – №8 (780). – С. 41-48.

[12-М] Курбонов, С.Х., Раҳимова, Ш.С. Корбасти диалектизмҳои лексикӣ дар осори Рӯдакӣ [Матн] / С.Х. Курбонов, Ш.С. Раҳимова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 2. – С. 105-110.

[13-М] Курбонов, С.Х. Баъзе хусусиятҳои лексикаи феълӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Х. Курбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 7. – С. 74-79.

[14-М] Курбонов, С.Х. Ифодаи аломат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Х. Курбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2018. – № 8-2. – С. 55-59.

[15-М] Курбонов, С.Х. Калимаҳои хоси шеваи ифодагари мафҳумҳои тиббиву биологӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Х. Курбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 1. – С. 60-66.

[16-М] Курбонов, С.Х. Таҳқиқи баъзе хусусиятҳои калимасозӣ дар лаҳҷаҳо [Матн] / С.Х. Курбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 5. – С. 122-128.

[17-М] Курбонов, С.Х. Таҳқиқи муқоисавии хусусиятҳои таърихии забон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Х. Курбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 6. – С. 80-85.

[18-М] Курбонов, С.Х. Корбасти истилоҳоти соҳаи санъат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Х. Курбонов // Фарҳанг ва санъат. – Душанбе, 2020. – № 2. – С. 46-51.

[19-М] Курбонов, С.Х. Морфологические и синтаксические исторические элементы в таджикских говорах [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Педагогического университета. – Душанбе, 2021. – № 4 (93). – С.14-19.

[20-М] Қурбонов, С.Ҳ. Баррасии таснифоти мавзуии (тематикӣ) калимаҳои хоси шева [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2021. – № 5. – С. 108-114.

[21-М] Қурбонов, С.Ҳ. Баъзе хусусиятҳои калимаҳои хоси шева вобаста ба ҳудуди интишор [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, № 4. – 2021. – С. 26-31.

[22-М] Қурбонов, С.Ҳ. Баррасии мафҳуми калимаҳои хоси шева ва таснифоти мухтасари он [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Паёми Донишқадаи забонҳо. – Душанбе, 2022. – № 1 (45). – С. 12-20.

[23-М] Қурбонов, С.Ҳ. Омӯзиши баъзе хусусиятҳои зарф дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Паёми Донишқадаи забонҳо. – Душанбе, 2022. – № 4 (48). – С. 52-59.

[24-М] Қурбонов, С.Ҳ., Раҳматуллозода С. Баррасии муродифоти луғавӣ дар доираи калимаҳои хоси шева [Матн] / С. Раҳматуллозода, С.Ҳ. Қурбонов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – № 4. – С. 79-85.

[25-М] Қурбонов, С.Ҳ., Раҳматуллозода, С. Таҳқиқ ва таснифи қабатҳои луғавии лаҳҷаҳо дар доираи калимаҳои хоси шева [Матн] / С. Раҳматуллозода, С.Ҳ. Қурбонов // Паёми Донишқадаи забонҳо. – Душанбе, 2023. – № 2 (50). – С. 12-20.

Ш. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмуа ва маҷаллаҳои дигар ҷоп шудаанд:

[26-М] Қурбонов, С.Ҳ. Лаҳҷа нумӯи дигари забони куҳан [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Олимон ва илми муосир, Маҷмуаи илмии олимони ҷавони ДДМТ. – Душанбе, 2005. – С. 84-87.

[27-М] Қурбонов, С.Ҳ. Тафовутҳои шаклӣ ва маъноии ибора дар лаҳҷаҳо [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи илмӣ-назариявии ҳайати омӯзгорони ДМТ баҳшида ба «Рӯзи илм». – Душанбе, 2006. – С. 156-158.

[28-М] Қурбонов, С.Ҳ. Асолати лаҳҷаҳои тоҷикӣ // Маводи конфронси илмӣ-назарии устодону донишҷӯён баҳшида ба «800-солагии шоир, мутафаккири бузург Мавлоно Ҷалолуддини Балхӣ» ва «16-солагии Истиклолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон», Қисми 2. – Душанбе, 2007. – С. 78-79.

[29-М] Қурбонов, С.Ҳ. Қолабҳои таърихӣ иборасозӣ дар лаҳҷаҳо [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи ҳаштуми илмии олимони ҷавони Тоҷикистон баҳшида ба 2700-солагии шаҳри Кӯлоб. – Душанбе: Ирфон, 2008. – С. 355-361.

[30-М] Қурбонов, С.Ҳ. Баррасии шаклҳои таърихӣ дар лаҳҷаҳо [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи байналмилалӣ баҳшида ба 60-солагии дотсент Сирочиддинов Д. – Душанбе: ЭР-граф, 2011. – С. 34-39.

[31-М] Қурбонов, С.Ҳ. Тарҳбандии сарфиву наҳвии ҳамвазифа дар осори Мир Сайид Али Хамадонӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Роль и значения творчества Мир Сайида Али Хамадони в развитии персидского-таджикской

науки и литературы (Республиканская научн-практическая конференция). – Душанбе: Нашриёти РТСУ, 2014. – С.90-95

[32-М] Қурбонов, С.Ҳ. Унсурҳои таърихӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Роль и значения творчества Мир Сайида Али Хамадони в развитии персидского-таджикской науки и литературы (Республиканская научн-практическая конференция). – Душанбе: Нашриёти РТСУ, 2014. – С.113-119.

[33-М] Қурбонов, С.Ҳ. Унсурҳои таърихӣ ва наҳвӣ дар лаҳҷаҳо [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Забон – ҳастии миллат (Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ бахшида ба 80-солагии забоншинос Норматов М.). – Душанбе, 2018. – С. 104-110.

[34-М] Қурбонов, С.Ҳ. Ҷанбаҳои ташаккули лексикаи шевагӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи илмӣ-назарии ҳаёти устодону кормандони ДМТ. – Душанбе, 2018. – С. 188-190.

[35-М] Қурбонов, С.Ҳ. Ифодаи феъл дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы филологии и лингводидактики». – Душанбе, 2018. – С. 332-338.

[36-М] Қурбонов, С.Ҳ. Ифодаи мафҳумҳои тиббӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи илмӣ-назарии ҳаёти устодону кормандони ДМТ. – Душанбе, 2019. – С. 64-68.

[37-М] Қурбонов, С.Ҳ. Калимаҳои ифодагари касбу кор дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи ҳаёти устодону профессорони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С. 67-69.

[38-М] Қурбонов, С.Ҳ. Қолабҳои таърихӣ сарфӣ дар забони халқ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи ҳаёти устодону профессорони Донишгоҳи давлатии иқтисод ва молияи Тоҷикистон. – Душанбе, 2019. – С. 520-521.

[39-М] Қурбонов, С.Ҳ. Калимаҳои ҳоси шева [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Забон – рӯки тоат. – Душанбе, 2020. – С. 126-132.

[40-М] Қурбонов, С.Ҳ. Ҳудуди интишори калимаҳои ҳоси шева [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзӯи «Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо». – Душанбе, 2021. – С.285-294.

[41-М] Қурбонов, С.Ҳ. Таснифоти мухтасари калимаҳои ҳоси шева [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷик дар замони истиқлол: мушкилот ва дурнамо» бахшида ба 85-солагии профессор Ҳомид Мачидов. – Душанбе, 2022. – С.89-97

[42-М] Қурбонов, С.Ҳ. Калимаҳои адабии китобӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Рушди забони адабии тоҷикӣ дар асрҳои X – XV» ба ифтихори 90-солагии доктори илми филология, профессор Мукаррама Қосимова. – Душанбе, 2023. – С.223-231.

[43-М] Қурбонов, С.Ҳ. Ифодаи замон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] / С.Ҳ. Қурбонов // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Масъалаҳои назариявӣ ва амалӣ забоншиносии типологӣ-муқоисавӣ, забоншиносӣ ва усулҳои нави омӯзиши забонҳои хориҷӣ». – Душанбе, 2023. – С. 535-543.

ТАДЖИКСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

УДК: 491.550-3:491.437 (81.2 (2У+Т))

КУРБОНОВ СОДИК ХАМРОКУЛОВИЧ

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДИАЛЕКТНЫХ СЛОВ В
ТАДЖИКСКИХ ГОВОРАХ СУРХАНДАРЬИНСКОГО БАССЕЙНА
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН И ЮЖНОМ ГОВОРЕ
ТАДЖИКСКОГО ЯЗЫКА**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук
по специальности 10.02.01 – Таджикский язык

ДУШАНБЕ – 2023

Диссертация выполнена на кафедре истории и типологии языков Таджикского национального университета.

**Научный
руководитель:**

Рахматуллозода Сахидод Рахматулло – доктор филологических наук, профессор член-корреспондент НАНТ, заместитель председателя Комитета языка и терминологии при правительстве РТ.

**Официальные
оппоненты:**

Хасанзода Абдужамол Ашраф – доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Худжанского государственного университета имени академика Б. Гафурова;

Нозимов Абдулхамид Абдуалимович – доктор филологических наук, профессор, заведующий кафедрой языков и гуманитарных наук, Государственного образовательного учреждения «Филиал Национального исследовательского технологического университета «МИСиС»;

Низомова Санобар Фахриевна – доктор филологических наук, заведующий кафедрой таджикского языка Таджикского государственного медицинского университета имени Абуали ибн Сино.

Ведущая организация:

Таджикский государственный педагогический университет имени Садриддина Айни

Защита диссертации состоится «28» марта 2024 года, в 13:00 на заседании Диссертационного Совета 6D.КОА-021 Таджикского национального университета Таджикистана (734025, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, зал Диссертационного совета филологического факультета).

С содержанием диссертации можно ознакомиться через сайт www.tnu.tj и в центральной библиотеке Таджикского национального университета с регистрационным номером 734025, ш. Душанбе, пр. Рудаки 17.

Автореферат разослан «_____» _____ 2024 года.

**Учёный секретарь диссертационного совета,
доктор филологических наук, профессор**

Мирзоева М.М.

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ:

ЛМКХШ – Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева (ИСДС –Избранный словарь диалектных слов)

ОР – Осори Рӯдакӣ (ПР – Произведения Рудаки)

ФГҶЗТ – Фарҳанги ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (СЮГТЯ – Словарь южных говоров таджикского языка)

ФМШФ – Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома»-и Фирдавӣ (КСШФ – Краткий словарь «Шахнаме» Фирдоуси)

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ (СТЯ – Словарь таджикского языка)

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (ТСТЯ – Толковый словарь таджикского языка)

ҶУ – Ҷумҳурии Узбекистон (РУ – Республика Узбекистан)

ЭС – Энциклопедический словарь

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. Диалект – это ветвь национального языка. В диалектах сохраняются исторические модели языковых элементов, и различные нововведения, поэтому их анализ в сопоставлении с другими диалектами и литературным языком имеет важное значение, а именно в этом контексте появляется возможность показать исторический процесс развития языка.

Несмотря на то, что лексика таджикских диалектов изучена в большей степени по сравнению с другими разделами языкознания, в этом направлении существуют много актуальных и спорных вопросов. Анализ работ, связанных с лексикой таджикских говоров, показал, что диалектные слова, как особый пласт языка, до сих пор в полной мере не изучены. И хотя тема диалектных слов в таджикском языкознании затрагивалась многократно, лингвистические особенности и рассмотрение научных критериев этого лексического пласта до последних лет оставались вне поля зрения учёных. Диалектные слова отличаются от лексики нормированного и общенародного языка специфическими признаками и существует множество лингвистических факторов, обуславливающих переход их в ряды диалектной лексики. В научной работе за основу исследования были взяты материалы сурхандарьинских таджикских диалектов и южного диалекта таджикского языка. На основе имеющихся примеров произведено сравнение группы диалектов в рамках отдельных говоров, диалектов близкородственных групп и их сравнение с литературным языком и другими диалектами таджикского языка. Именно в этом контексте необходимо рассматривать анализ лингвистических норм диалектных лексем, способы их образования, степень употребления, тематическую классификацию и другие лингвистические особенности.

В классификации лексических единиц таджикское языкознание опирается на русское языкознание, и мы отчётливо наблюдаем это в области лексикологии и классификации лексических пластов. Следует отметить, что в научной литературе диалектные слова обозначаются разными терминами: диалектные слова // диалектный // характерный для диалекта, диалектизмы, диалектная лексика, исключительно диалектная лексика и т. д. В выражении этого термина существуют разногласия, и эти разногласия связаны со стилем, местом употребления и языковой функцией данного лексического пласта.

Понятие диалектных слов в диалектологии и стилистике трактуется по-разному. В стилистике под понятием лексических диалектных слов понимается изучение диалектных элементов (диалектизмов) в произведениях того или иного писателя, а в диалектологии этим термином обозначают диалектные слова.

Основой классификации лексических диалектизмов является изучение диалектных слов на основе сопоставления группы близкородственных диалектов, подгрупп, таджикских диалектов, литературного языка, а также исследование степени употребления слов данного типа в художественных

произведениях прошлого и настоящего, аспектов их формирования, что подтверждает актуальность темы исследования.

Определение языковых критериев диалектных слов, области их распространения, лингвистического оформления и их смыслового выражения в таджикском языкознании нуждается в отдельном монографическом исследовании. Обширный материал диалектов отдельных регионов в рамках одной системы и микросистем даёт возможность определить особенности диалектных слов. Сбор диалектного материала, рассмотрение семантического выражения, стилистических оттенков этого лексического пласта, области распространения диалектных слов и сопоставление их языковых особенностей в рамках подгрупп требует определённого времени. Диалектные слова более устойчивы по сравнению с общенародной лексикой, и слова не так легко входят в этот лексический слой. Этот научный факт доказывает, что материалов одного научного исследования недостаточно для завершения научных исследований, и целесообразно рассматривать их употребление в более широком объёме. Материал сурхандарьинских таджикских диалектов и южного диалекта таджикского языка создаёт научную основу для изучения лингвистических особенностей диалектных слов, способствует совершенствованию теоретической части понятия диалектных слов, и такой метод исследования проливает свет на многие важные вопросы в области диалектологии.

Степень изученности темы. Анализ научных трудов, связанных с таджикской диалектологией, показал, что исследователи в своих научных трудах уделяли недостаточно внимания изучению диалектных слов и их лингвистических норм. Совершенствованию теоретического аспекта этого термина способствовали российские лингвисты В.А.Калинин, Н.М. Шанский, Ф.П.Филин и другие. Мнение Ф.П.Филина о том, что диалектные слова имеют определённый диапазон употребления и в свою очередь не употребляются в других диалектах, представляется в какой-то степени спорным, поскольку область распространения слова в диалектологии имеет нормированные особенности в выражении многих лингвистических понятий, однако опираться при изучении диалектных слов лишь на это научное положение весьма спорно. Изучение процесса выхода ряда слов за пределы литературного языка и обретения новых значений в отдельных диалектах, появление новых семантических оттенков в зависимости от форм употребления, выход диалектных слов из числа общенародных слов на основе значительных фонетических, морфологических и синтаксических изменений является одним из основных и актуальных вопросов при изучении диалектных слов. По сути, диалектные слова являются основой отличия одного диалекта от других диалектов или литературного языка, и в то же время при изучении этого лексического пласта особое внимание следует обращать на отличия в форме и оттенках значения диалектных слов в рамках отдельных диалектов.

Комплексное изучение практических и теоретических аспектов диалектных слов в отечественном и зарубежном языкознании позволяет

сказать, что понятие диалектных слов переосмысливается в ограниченных рамках, без учёта аспектов формирования данного лексического пласта, их выхода из общенародной лексики на основе значительных фонетических, морфологических и синтаксических изменений, использования различных языковых форм слов в нормированном языке, обусловленных характером живого языка народа, создаёт неопределённость в изучении и использовании диалектных слов.

В русском языкознании, оказавшем большое влияние на таджикский язык в изучении лингвистических норм, это понятие интерпретируется по-разному, и в изучении этого лексического пласта не упоминаются важные языковые факторы. Фонетическое и морфологическое формирование этого лексического пласта, а также ареал его распространения уже давно привлекли внимание лингвистов А.В.Калинина, Н.М.Шанского, Ф.П.Филина и др., и такой метод исследования является практически верным. Проблема определения ареала использования слов в диалектах сложна, в пределах ряда близкородственных диалектов, а также говоров таджикского языка, возникают различия в процессе формирования и семантическом выражении диалектных слов, что является важным фактором в исследовании их критериев, которые нельзя игнорировать.

В русском языкознании исследование диалектной лексики проводили В.Н. Прохорова, Ф.П. Филин, А.В. Калинин, Н.М. Шанский, М.Х. Партенадзе, Л.И. Баранников, Ф.П. Сороколетов, Г.Н. Князькова, Л.И. Белова, О.Г. Перохова, О.А. Нечаева, Е.Н. Этерлей, В.А. Филатов, Г.Я. Сими́на, А. Чагина и другие.

Изучение лексического раздела таджикских диалектов, в том числе диалектных слов, представляется несколько неполным, по сравнению с другими разделами языка. Этот вопрос является предметом внимания таджикских учёных с 70-х годов прошлого века. В предисловии книги Г. Джураева и М. Махмудова «Луғати шеваҳои ҷанубӣ» (макети ҳарфи «д») («Словарь южных диалектов» (макет буквы «д»)), а также в диссертации Т.Максудова нашло отражение краткое научное объяснение диалектного слова. Следует отметить, что профессор Г. Джураев впервые коснулся этого важного вопроса и провёл исследование основных признаков и особенностей диалектных слов, предыстории их происхождения и сферы распространения таких слов.

Таджикские лингвисты Г. Джураев, Р. Гаффоров, Ш. Исмаилов, А. Гасанов, Т. Максудов, Дж. Мурватов, М. Махмудов, С. Рахматуллозода, С. Атобуллоев, Р. Бердиев, О.Дж. Джалолов, Дж. Рахматуллоев, К. Саидова, К. Таирова и другие в своих работах и статьях затрагивали эту тему и высказывали мнения о путях формирования диалектных слов.

Следует отметить, что изучение лексических диалектизмов на основе произведений поэтов и писателей стало традицией в советское время. Исследования в этой области проводили российские исследователи Л.И. Скворцов, Е.П. Артеменко, И.А. Оссовецкий, О.С. Ахманова, Т.С. Коготкова, Н.В. Абабурко и другие. Это направление в таджикском языкознании также стало расширяться в 50-х годах прошлого века. Большую ценность имеют

научные работы Х. Хусейнова, Р. Гаффорова, Ш. Рахимова, в которых обсуждались лингвистические особенности лексических диалектизмов произведений отдельных писателей.

Российские лингвисты В.С. Расторгуева, М.С. Андреев, И.И. Зарубин, В.А. Лившиц, Р.Л. Неменова, И.М. Оранский, А.З. Розенфельд, А.А. Семенов, Л.В. Успенская и другие коснулись также в некоторой степени изучения лексической части таджикских говоров, высказывая мнения о диалектных словах и ареале их употребления в том или ином таджикском говоре. В последнее десятилетие изучение лексических особенностей таджикских говоров в научных трудах исследователей Н.Гадоева, Р.Сангиновой, З.Замонова, М.Каримовой, И.Сулаймонова и других привело к возникновению нового направления и в таджикской диалектологии и появились полноценные научные труды по лексике говоров.

Тематическое изучение лексики отдельных говоров проводилось в исследованиях Б. Касимова, З. Зайниддиновой, Н. Шарафова, Х. Бурхоновой, Дж. Мурватова, Р. Маруфова, отраслевую терминологию на основе таджикских говоров исследовали лингвисты С. Рахматуллозода, Ф. Зикриёева, Р. Сангинова, С. Узбекова, Дж. Саидова, Г. Шарифова, С. Юсупова и другие.

Связь исследований с программами и научными темами. Вопросы, исследуемые в диссертации, тесно связаны с лингвистическими образовательными программами, в том числе историей языка и диалектологией, а также темами научных исследований, результаты и выводы научных исследований играют важную роль в разработке и совершенствовании отраслевых учебных программ. Тема научной работы является одним из направлений научно-исследовательской работы кафедры истории языка и типологии факультета таджикской филологии Таджикского национального университета.

ОБЩЕЕ ОПИСАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Цель исследования. Целью научного исследования является анализ лингвистических особенностей диалектных слов на материалах сурхандарьинских таджикских диалектов Республики Узбекистан и южных диалектов таджикского языка, рассмотрение их теоретических вопросов в современном языкознании для обозначения аспектов формирования диалектных слов и тематической классификации данного лексического пласта. В таджикском языкознании теоретическая проблема классификации лексических пластов таджикских диалектов требует всестороннего монографического исследования, поэтому целью нашей работы является определение лингвистических норм диалектных слов и способов их образования в лексическом составе таджикских диалектов.

Задачи исследования. Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1. Рассмотреть теоретические вопросы диалектных слов в таджикском языкознании, оценить степень их изученности, определить лингвистические особенности диалектных слов и т.д.

2. Изучение лингвистических и экстралингвистических факторов образования диалектных слов;

3. Рассмотреть исторические особенности этого лексического пласта, показать основные факторы сохранения диалектных слов в диалектах, классификацию изменений их формы и значения в диалектах;

4. На основе традиций и обычаев жителей разных регионов научно объяснить процесс формирования диалектных слов. Исследование этнографических особенностей в рамках диалектизмов;

5. Исследование фонетических и морфологических особенностей диалектных слов в зависимости от границ распространения (изоглосса);

6. Изучение формирования этого лексического пласта в диалектах словообразовательным способом. Показать место и роль словообразовательных средств в образовании диалектных слов. На этой основе произвести классификацию морфологической структуры и семантического выражения диалектных слов;

7. Изучение лексических пластов диалектных слов. Рассмотрение места исконных (согдийских, пехлевийских и др.) и заимствованных (арабских, турецких, русских и интернациональных) слов в этом лексическом пласте.

Произвести тематическую классификацию диалектных слов на группы: **предметная лексика** (вещественная): диалектные слова, выражающие понятия родства и свойства; лексические единицы, обозначающие устройство домов и дворцов; диалектные слова, относящиеся к еде; предметы украшения человека и искусство вышивки; названия животных, птиц и насекомых; названия растений, трав, деревьев и кустарников; части тела и болезни; праздники и народные промыслы и **непредметная лексика**: слова, связанные с глаголами, прилагательными и наречиями.

Объект исследования. Объектом диссертационного исследования являются таджикские диалекты Сурхандарьинской области Республики Узбекистан южные диалекты таджикского языка.

Предмет исследования. Предметом диссертации является исследование вопросов, связанных с диалектными словами и путями их образования в таджикских говорах Сурхандарьинской области Республики Узбекистан и южного диалекта таджикского языка.

Теоретические основы исследования. Теоретико-методологическими основами исследования являются труды зарубежных и отечественных лингвистов В.А. Калинина, Н.М. Шанского, Ф.П. Филина, В.Н. Прохоровой, М.Х. Партенадзе, Л.И. Баранникова, Ф.П. Сороколетова, Г.Н. Князьковой, Л.И. Беловой, О.Г. Пероховой, О.А. Нечаевой, Е.Н. Этерлей, В.А. Филатова, Г.Я. Симиной, А. Чагиной, Г. Джураева, Р. Гаффорова, Ш. Исмоилова, А. Хасанова, Т.Максудова, Дж. Мурватова, М. Махмудова, С. Рахматуллозода, С. Атобуллоева, Р. Бердиева, О.Дж. Джалолова, Дж. Рахматуллоева, К. Саидовой,

К. Тохировой, В. Косимова, Ф. Зикриёева, З. Зайниддиновой, Н. Шарафова, Х. Бурхановой, Р. Маруфова, С. Узбекова, Н. Гадоева, Р. Сангинова, З. Замонова, М. Каримовой, И. Сулаймонова, Дж. Саидова, Г. Шарифовой, С. Юсуповой и др. по теоретическим вопросам понятия диалектных слов, способам их образования, тематической классификации этого лексического пласта.

Методологические основы исследования. В процессе научного исследования лингвистических особенностей диалектных слов используются в основном метод лингвистического описания, синхронно-диахронический, аналитический, лексико-структурный, а также статистические методы.

Источниками исследования являются образцы, собранные автором в 1996-2019 годах, которые относятся к сурхандарьинским таджикским диалектам и южному диалекту таджикского языка. Собранный нами материал составляет более 1000 страниц компьютерного набора, включающий в себя различные тексты. Из этого материала собрано около 5000 диалектных слов, материал частично записан на магнитофон и включает в себя несколько народных сказок, стихов и легенд на разные темы. Другая часть предложений в основном была записана во время бесед с пожилыми людьми.

Научная новизна исследования выражается в том, что впервые в таджикском языкознании диалектные слова стали предметом теоретического исследования как особый лексический пласт на материалах таджикских говоров Сурхандарьинской области РУ и южного диалекта таджикского языка. В диссертации подробно рассматриваются аспекты формирования этого лексического пласта, исходя из исторических, этнографических, ареальных или географических факторов, научно оцениваются изменения и эволюция диалектных слова, тщательно изучаются характерные для диалекта изменения формы и значения слов, с учётом лингвистических факторов охватывающие широкий круг исследуемых диалектов, а также обычаи разных регионов, где проживают таджики. Также были оценены причины сохранения исторических элементов языка в диалектах на основе их сопоставления с произведениями поэтов и писателей с большим количеством примеров. Всесторонне изучены лингвистические предпосылки формирования этого лексического пласта (средствами словообразования и заимствования), и впервые было показано морфологическое формообразование этого типа слов посредством словообразовательных элементов и компонентов диалектной лексики. Тематическая классификация этого лексического пласта проводится и в современном языкознании в русле нового направления, и такой способ рассмотрения этих лексических групп проливает свет на многие спорные вопросы лингвистической науки.

На защиту выносятся следующие положения:

1. Исследование теоретических вопросов диалектных слов и анализ мнений отечественных и зарубежных исследователей относительно лингвистической системы этого лексического пласта имеет большое научное значение, рассмотрение данной группы слов в составе словаря таджикских

диалектов, их использование на основе сопоставления группы близкородственных диалектов, подгрупп и в целом таджикских диалектов проливает свет на многие спорные вопросы данной проблематики.

2. В таджикском языкознании при изучении диалектов собственно диалектным словам уделялось меньше внимания. В таджикском языкознании критерии изучения диалектных слов не конкретизированы в нужной степени, и в диссертации были предложены конкретные правила изучения этого научного понятия и определения их лингвистических особенностей. В этом контексте можно отметить, что изучение языковых норм диалектных слов даёт основу для определения исторического процесса языка и его новаций.

3. В таджикском языкознании у учёных нет единого мнения относительно языковой нормы диалектной лексики. В теоретическом аспекте были всесторонне исследованы соответствия семантического выражения, словообразования в этом лексическом пласте лингвистическим и экстралингвистическим факторам, их различия и общности в системе группы близкородственных диалектов, подгрупп и таджикских диалектов в целом, а также был выдвинут ряд предложений для изучения языковых норм этого лексического пласта.

4. Всесторонне рассмотрены лексические особенности диалектных слов на материале таджикских диалектов Сурхандарьинской области РУ и южного диалекта таджикского языка, изучены границы употребления диалектных слов, их подверженность изменениям формы и значения в исследуемых диалектах, а также в отдельных группах и подгруппах диалектов.

5. В таджикском языкознании при изучении лексических особенностей таджикских диалектов первостепенное значение имеет показ способов формирования диалектной лексики. Изучение этого вопроса показывает, что **экстралингвистические факторы**: исторические особенности сохранения самобытности языка, обычаи и традиции народа в определённых регионах, географическая среда; **лингвистические факторы** (образование диалектных слов посредством словообразования и заимствований) являются одними из основных факторов формирования этого относительно устойчивого пласта языка. В диссертации определяются способы образования диалектных слов в этой связи исследуются их лингвистические особенности.

6. Существует множество факторов, которые приводят к переходу лексики в ряды диалектных слов, и морфологическое словообразование является одним из основных способов формирования этого словарного пласта. В диссертации в зависимости от характера диалектов высказывается мнение о различных формах их морфологического образования, степени употребления морфологических элементов, использовании диалектных слов в форме сложного словообразования, определяется их индивидуализация в зависимости от требований речевых особенностей. В изучаемых диалектах процесс возникновения диалектных слов и их языковые особенности рассмотрены на большом количестве примеров, и именно на основе этих факторов можно оценивать появление новшеств в таджикских диалектах.

7. Фонетические изменения слов в речи приводят к их полисемии. Следует отметить, что на первом уровне фонетических изменений возможно понимание смысла, однако последующие уровни звуковых изменений мешают пониманию значения слова, и даже носители языка не так легко понимают значение таких слов. Это языковое явление нуждается в комплексном изучении в таджикской диалектологии. В диссертации изложены научные основы перехода ряда общеупотребительных слов в разряд диалектных на основе многократных фонетических изменений, и этот метод исследования создаёт основу для классификации лексических пластов языка и его диалектов.

8. Сохранение самобытности языка и его исторических особенностей считается одним из актуальных вопросов научной работы, широко исследуются пути и языковые факторы сохранения исторических форм в диалектах. Диалекты являются одним из надёжных источников развития литературного языка. В настоящее время в диалектах таджикского языка имеется множество архаичных слов, некоторые из которых имеют право на перевод в литературный язык. В частности, их сохранение в горских диалектах свидетельствует о меньшем лексическом смещении этих диалектов с другими языками, особенно с тюркскими языками. Слова виреб // врев, тундар (в смысле гром), ованг (овашк–веревка или палка, на которой подвешены плоды), чахидан (в значении карабкаться на дерево или высоту), вел (в значение быть занятым), употребляемые в стихах известных поэтов, считаются общеупотребительной лексикой и составляют структурную часть таджикских диалектов. Изучение степени их употребления в диалектных и письменных произведениях литературного языка и семантического выражения таких слов создаёт основу для определения исторического процесса языка и его диалектов.

9. В зарубежной и отечественной лингвистике также наблюдается разнообразие тематической классификации диалектной лексики. Классификация этого лексического пласта на две группы соответствует теме: по содержанию: **предметная** (вещественная) лексика – диалектные слова, выражающие понятия родства и свойства; понятия, связанные с домом и двором; диалектные слова, относящиеся к еде; предметы украшения человека и искусство вышивки; названия животных, птиц и насекомых; названия растений, трав, деревьев и кустарников; части тела и болезни; **непредметные слова**: выражение действия, признака и времени диалектной лексикой. Тематическая классификация лексических пластов являются основой для классификации таджикских диалектов, а также разработки полноценных словарей.

10. Научное заключение по результатам диссертационного исследования, научных статей, относящихся к теме научной работы.

Теоретическая и практическая значимость исследования. Теоретическая значимость исследования заключается в том, что диалектные слова впервые были подвергнуты комплексному изучению на основе сопоставления материалов таджикских говоров Сурхандарьинской области РУ и южного диалекта таджикского языка. Научные результаты диссертации создают благоприятную основу для пополнения теоретической части этого

лексического пласта, объяснения путей его формирования и эволюции лингвистическими и экстралингвистическими способами, а также для точной тематической классификации диалектных слов, и на основе научных достижений, полученных в исследовательской работе, освещаются многие спорные вопросы таджикского языкознания и диалектологии.

Практическая значимость исследования выражается в том, что его результаты могут быть использованы при преподавании предметов истории языка, диалектологии, лексикологии, вопросов, связанных с лексикологией и словообразованием. Научные выводы диссертации будут использованы при разработке и написании программы и учебников по истории таджикского языка, словаря диалектов, энциклопедии творчества поэтов, лекций и специальных семинаров по таджикской диалектологии.

Соответствие темы диссертации с паспортом научной специальности.

Учитывая, что проводились исследования диалектных слов и способов их образования в таджикских говорах Сурхандарьинской области Республики Узбекистан и южных говорах таджикского языка в сравнении с другими говорами, произведениями прошлого и современным таджикским литературным языком, диссертация соответствует научному паспорту: специальность 10.02.01 – Таджикский язык.

Личный вклад соискателя научной степени в области научных исследований. В диссертации впервые в таджикском языкознании научно устанавливаются теоретические основы и критерии изучения диалектных слов и способов их образования.

Научным путём установлены основные положения перехода в этот лексический пласт общеупотребительной лексики. Впервые выражены экстралингвистические факторы: исторические особенности сохранения самобытности языка, обычаев народа в определенных регионах, географической среды; лингвистические факторы: образование слов путём словообразования и заимствования. Исходя из этих важных положений, впервые в таджикском языкознании научное понятие диалектных слов предлагается следующей форме: «Диалектные слова представляют собой группу слов, которые в зависимости от природы диалектов подвергаются значительным фонетическим, морфологическим, синтаксическим и семантическим изменениям, между диалектами, их подгруппами, а также между другими диалектами и литературным языком возникают определённые различия».

Практическая апробация результатов исследования. Диссертация была обсуждена и рекомендована к защите расширенном заседании кафедры истории языка и типологии, современного таджикского литературного языка, стилистики ихудожественного редактирования, таджикского языка и методики преподавания таджикского языка и литературы Таджикского национального университета (протокол № 14, от 05.05.2023).

1. Основное содержание и результаты исследования нашли своё отражение в статьях и докладах на международных и республиканских семинарах и

конференциях: научно-теоретическая конференция, посвящённая 800-летию Джалолуддина Руми (Душанбе, 2007) на тему «Асолат дар лахчаҳои тоҷикӣ» («Самобытность в таджикских диалектах»); международная конференция, посвящённая 60-летию Сироджиддинова Д. (Душанбе, 2011) на тему «Баррасии шаклҳои таърихӣ дар лахчаҳо» («Изучение исторических форм в диалектах»); республиканская научно-теоретическая конференция «Роль и значение творчества Мир Сайида Али Хамадони в развитии персидско-таджикской науки и литературы» (Душанбе, 2014 г.) на тему «Унсурҳои таърихӣ сарфӣ дар лахчаҳои тоҷикӣ» («Исторические морфологические элементы в таджикских диалектах»); научно-теоретическая конференция ППС и сотрудников ТНУ (2018 г.) на тему «Ҷанбаҳои ташаккули лексикаи шевагӣ» («Аспекты формирования диалектной лексики»); международная конференция под названием «Актуальные вопросы филологических наук и лингводидактики» на тему «Выражение глагола в таджикских диалектах» (Душанбе, 2018 г.); республиканская научно-теоретическая конференция «Язык – бытие нации» (Душанбе, 2018 г.) на тему «Историко-синтаксические элементы в диалектах»; научно-теоретическая конференция профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ (2019 г.) на тему «Ифодаи мафумҳои тиббӣ дар лахчаҳои тоҷикӣ» («Выражение медицинских понятий в таджикских диалектах»); научно-теоретическая конференция профессорско-преподавательского состава и сотрудников ТНУ (2019 г.) на тему «Слова, обозначающие профессию и работу в таджикских диалектах»; научно-теоретическая конференция ППС и сотрудников ТНУ (2020 г.) на тему «Унсурҳои таърихӣ наҳвӣ дар лахчаҳо» («Исторические морфологические формы в языке народа»); научно-теоретическая конференция ППС и сотрудников ТНУ (2020) на тему «Диалектные слова»; международная конференция «Медиалингвистика и стилистика: проблемы и перспективы» (Душанбе, 2021 г.) на тему «Распространение слова в диалектах»; международная конференция под названием «Развитие таджикского литературного языка в период независимости: проблемы и перспективы» (Душанбе, 2022 г.) на тему «Краткая классификация диалектных слов»; международная конференция под названием «Развитие таджикского литературного языка в X-XV веках» (Душанбе, 2022 г.) на тему «Литературно-книжные слова в таджикских диалектах»; международная конференция персоязычных стран мира (Париж, 2022 г., виртуально-онлайн участие) на тему «Языковая аутентичность в персидско-таджикских диалектах»; международная конференция под названием «Теоретические и практические вопросы типологического и сопоставительного языкознания, языкознание и новых методики изучения иностранных языков» (Душанбе, 2023 г.) на тему «Выражение времени в таджикских диалектах», в книге «Избранная лексика диалектных слов», монография, отдельные статьи автора, опубликованные в различных сборниках и научных журналах.

Публикация научных работ по теме диссертации. Основные положения диссертации опубликованы в 2 книгах (1 словарь и 1 монография), 41 научных

статьях, из них 23 в рецензируемых научных журналах ВАК при Президенте Республики Таджикистан.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, девяти разделов, заключения, списка использованной литературы и приложения. Общий объём диссертации составляет 439 страницы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Во введении научно обосновывается актуальность темы исследования, степень её изученности, объект, тема, цель и задачи исследования, теоретические основы, научная новизна и научные положения, выносимые на защиту, определяются теоретическая и практическая значимости диссертации, а также приводится апробация результатов исследования и структура диссертации.

Первая глава – «**Проблемы исследования и классификации диалектных слов**» состоит из четырёх разделов:

1.1. Исследование диалектных слов в зарубежной лингвистике. В русской диалектологии изучение и классификация лексических пластов привлекали внимание многих учёных с 50-х годов прошлого века. В зависимости от смысла и содержания изучение проблем диалектных слов в трудах российских учёных можно разделить на несколько групп:

1. Группа исследователей, таких как Л.Н. Ивашкова, О.С. Ижельская, Г.Г. Мельниченко, И.А. Оссовецкий, Ф.П. Сороколетов, О.Т. Порохова, Ф.П. Филин, А.В. Калинин, Н.М. Шанский, А.А. Уфимцева, О.А. Нечаева, В.И. Коваль, Е.П. Осипова, Г.К. Калиев, М.Х. Партенадзе, О.А. Радченко, Р.П. Кузьмина, Е.Н. Блохина и другие в своих научных трудах и статьях непосредственно обращаются к научно-теоретическим вопросам диалектных слов, положению данной группы слов в лексических пластах, сравнению диалектных слов с их литературными эквивалентами, степени их употребления и выражения значения в разных диалектах.

Первое интересное научное толкование значения диалектных слов мы наблюдаем в энциклопедических словарях: «Слова или выражения, не принадлежащие национальному литературному языку, относящиеся к тому или иному местному диалекту» [ЭС, т. 1, 1953, с.547].

Позднее взгляды исследователей на изучение этого словарного пласта можно оценивать по-разному. Как справедливо отмечала О. И. Блинова, относительно критериев изучения общенародных слов: «Общенародными словами являются такие единицы, которые употребляются в рамках различных ветвей национального языка и не выходят за рамки только одного слова»¹.

---

¹ Блинова, О.И. Введение в современную региональную лексикологию / О.И. Блинова. – Томск, 1973. – С. 39.

Затем система изучения этого лексического пласта совершенствовалась в исследованиях таких известных учёных, как Ф. П. Филин. Ещё в 1948 году он затронул вопрос о диалектных словах и сфере их употребления¹.

При формировании данного лексического пласта можно отметить, что слова в диалекте, несмотря на относительный характер данной классификации, в силу неполноты сбора материалов диалектов того или иного языка имеют определённый ареал распространения. Ф. П. Филин считал сферу распространения слова основой формирования этого лексического пласта языка, по мнению другого лингвиста М. М. Шипковой, с течением времени и под влиянием внешних и внутренних языковых факторов сфера распространения слов расширяется или, наоборот, сужается².

В тот период отчётливо наблюдается разнообразие мнений учёных относительно этого понятия. С мнением Д.Е.Розенталя и М.А.Теленковой о том, что «они (диалектные слова – К. С.) местные названия предметов или событий, имеющие другие эквиваленты в литературном языке»³ нельзя полностью согласиться.

Процесс формирования диалектной лексики в комплексном научном исследовании В. А.Филатова был рассмотрен в рамках научной работы в 1978 г. и некоторые научные идеи учёного сохранили свою актуальность и до наших дней⁴. Именно в эти годы объектом внимания Г.Я.Симиной стал аспект возникновения семантических диалектизмов⁵.

Более подробно научные выводы российских учёных представлены в других подразделах.

2. Другая группа учёных, таких как И.А. Оссовецкий, В.Н. Прохорова, А.И. Аванесов, Л.И. Баранников, Л. Балаханова, Е.П. Дубровина, А.И. Полейко, Г.П. Князькова, Л.И. Белова, Л.И. Скворцов, О.С. Ахманова, Т.С. Коготкова, Н.В. Абабурко, О.А. Чагина обратились к изучению поэтических и прозаических произведений и в рамках темы своего исследования рассматривали лингвистические особенности лексических диалектных слов в произведениях поэтов и писателей.

Ещё в 50-60-х годах XX века вопрос о значении слова в литературном языке и диалектах был предметом дискуссий в научных трудах языковедов. По мнению И.А. Оссовецкого, каждое слово в литературном языке и диалекте – явление индивидуальное и неповторимое⁶.

¹ Филин, Ф.П. Несколько замечаний о характере лексических диалектизмов / Ф.П. Филин // Вопросы славянского языкознания. КН. I. – Львов: Издание Львовского государственного университета, 1948. – С. 221-225.

² Шипкова, М.М. Граница диалектной лексики / М. М. Шипкова // Славянская диалектная лексикография (материалы конференции). Отв. ред. О. Н. Крылова; Ин-т лингв. исслед. РАН, 2014. – С. 167.

³ Розенталь, Д.Э, Теленкова, М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М., 1976. – 399 с.

⁴ Филатов, В.А. Процессы ассимиляции диалектной лексики в современном русском языке. Дис... док. филол. Наук / В.А. Филатов. – М., 1978. – 199 с.

⁵ Симиная, Г. Я. Семантические диалектизмы и условия их образования по материалам пинежского говора/ Г. Я. Симиная // Диалектная лексика, 1979. – С. 110.

⁶ Оссовецкий, И.А. Словарь говора деревни Деулино Рязанского района Рязанской области / И.А. Оссовецкий // Вопросы диалектологии восточнославянских языков. – М., 1964.

Следует отметить, что сохранение в диалектах исторических элементов языка, использование в языке поэтов и писателей общенациональных элементов и диалектных слов усложняет классификацию диалектных слов. Это важное положение в какой-то мере находит своё отражение в исследованиях российского исследователя В.Н. Прохоровой, которая, исследуя употребление диалектных слов в поэтических произведениях поэтов, объясняет объём употребления таких слов и их значение¹.

Русский учёный Ф.П. Сороколетов рассматривал в своих исследованиях образование диалектных слов применительно к системе лексического формообразования нормированного языка. Особое внимание этот исследователь уделял значению слов в литературном языке и его диалектах, и в этом контексте процесс изменения формы и значения рассматривается исходя из определённой системы².

Следует отметить, что диалектные слова используются в произведениях поэтов по двум причинам. Первая причина заключается в том, что с течением времени общеупотребительные слова литературного языка по разным причинам выходят из употребления и в зависимости от природы диалектов сохраняются в том или ином регионе. Вторая причина заключается в том, что писатели целенаправленно используют разговорные слова для отражения действительности и чувств героев своих произведений, они носят стилистический характер, употребление таких слов связано с индивидуальным выбором, в какой-то мере они создают основу лингвистической природы диалектной лексики. Эта особенность народных слов занимала устойчивое положение в русском языкознании. И.А. Оссовецкий при изучении диалектных слов в художественной поэзии отмечает ограниченность ареала употребления диалектных слов. Его мнение «...диалектизм есть категория языка художественной литературы и литературного языка, изменяющаяся по требованиям времени», не утратило своего научного значения и по сей день³. Процесс изучения диалектных слов на основе произведений поэтов стал новым направлением в современном русском языкознании, которое мы подробно представим в других подразделах.

3. При разработке научных словарей лингвистических терминов, толковых словарей, в том числе словаря диалектов, учёные также коснулись этого важного вопроса. В русском языкознании положение диалектных слов и степень их употребления и выражения значения достаточно подробно рассмотрены в рамках разработки словарей. Исследование О. Г. Пороховой включает в себя общеупотребительную и диалектную лексику, и эти лексические пласты описаны на многих примерах⁴.

¹ Прохорова, В.Н. Диалектизмы в языке художественных произведений / В. Н. Прохорова. – М.: Изд-во министерства просвещения РСФСР, 1957. – С. 3

² Сороколетов, Ф.П. Диалектная лексика и её отношение к словарному составу общенародного языка. «Слово в русских народных говорах» / Ф. П. Сороколетов. – Л., 1968. – 224 с.

³ Оссовецкий, И.А. Лексика современных русских народных говоров / И. А. Оссовецкий. – М., 1982. – С. 193.

⁴ Порохова, О.Г. Общерусская лексика и диалектологические словари. «Слово в русских народных говорах» / О. Г. Порохова. – Л., 1968. – 238 с.

В более поздние периоды изучение данного вопроса не претерпело серьёзных изменений по сравнению с 50-70-ми годами, и российские исследователи Т.И. Мурзаева, О.Л. Абросимова, И.А. Букринская, Е.П.Осипова и другие продолжили метод исследования предшествующих учёных, то есть изучение научных аспектов этого раздела, классификация и выражение значения диалектных слов в некоторой степени остались вне поля их зрения.

При составлении словаря русских говоров внимание российских учёных привлекли понятия полного и неполного словаря. Принимая во внимание, что вопрос определения ареала распространения и степени употребления слов в диалектах является непростой задачей, лингвисты не могут иметь на этот счёт строгого суждения, российский исследователь Г.Г. Мельниченко счёл уместным употребление терминов «дифференциальный» и «недифференциальный»¹.

Изучив теоретические вопросы диалектных слов и критерии их изучения в русском языкознании, можно сделать вывод, что мнения исследователей этой сферы различны, и в научной литературе отсутствует единое понимание в выражении диалектных слов. Несмотря на многочисленные достижения русских лингвистов, в русской диалектологии отсутствует комплексное исследование этой темы, дающее основу для изучения языковых норм диалектных слов. В своих научных работах учёные в основном изучали лексические особенности диалектов и лишь указывали на некоторые диалектные слова в зависимости от направления исследования. В словарях диалектов, энциклопедиях и учебниках по языкознанию детально описываются критерии изучения структуры лексики диалекта, на которые ориентируются при изучении лингвистических особенностей диалектных слов.

1.2. Изучение диалектных слов в таджикском языкознании. Изучение лексики таджикских диалектов в сравнении с фонетическими, морфологическими и синтаксическими аспектами относительно стабильно и таджикские учёные начали изучать лексические особенности живого языка народа с 1950-х годов. В зависимости от содержания и направления исследований учёных изучение лексических особенностей таджикских диалектов нельзя рассматривать на одном уровне. До 60-70-х годов 20 века в таджикском языкознании понятие диалектного слова не было научно классифицировано, и этот пласт диалектной лексики в основном изучался в рамках общеупотребительных слов. Проблема изучения таджикских диалектов давно привлекла внимание таджикских исследователей, учёных и писателей. В этом вопросе огромную роль сыграл Садриддин Айни, который отмечал использование исконно таджикских слов в диалектах и подчёркивал необходимость введения в литературный язык в качестве «классических» форм

¹ Мельниченко, Г. Г. Новый региональный словарь / Г. Г. Мельниченко / рец. на кн.:/ А. Ф. Иванова. Словарь говоров Подмосковья. – РЯШ, 1971. – №6. – С. 110.

слов арбада, користон, сарборӣ, дер поидан и других исконных элементов лексики¹.

Анализ работ в области таджикской диалектологии показывает, что проблему изучения лексики диалектов и в этом контексте диалектных слов можно разделить на несколько групп в зависимости от направления исследований:

1. Комплексные исследования в виде научных работ и статей, посвящённых изучению лексических особенностей таджикских диалектов. Этот процесс начался в 50-х годах 20 века и трансформировался в целостную систему. Большой вклад внесли такие учёные, как Б. Ниёмухаммадов, В.С. Расторгуева, А.Л. Хромов, А. Суфиев, Р. Гаффаров, Ш. Кабиров, Р.Л. Неменова, Г. Джураев, М. Махмудов, А. Хасанов, Ю.И. Богорад, А.А. Керимова, Дж. Рахматуллоев, С. Набиева, Дж. Мурватов, С. Рахматуллозода, К. Саидова, Т. Мақсудов, Н. Гадоев и др.

2. В словарях, охватывающих диалектный материал, особое место занимают указания и заметки учёных о диалектных словах. Упорядочивая словарь диалектов, учёные обращали внимание на позицию диалектных слов, поэтому считаем необходимым кратко осветить этот вопрос.

Если исключить таджикско-русские словари, разработанные В.С. Расторгуевой и А.З. Розенфельд², которые основывались на материалах со всех говоров севера и юга Таджикистана, то первым образцом специализированных диалектных словарей стала публикация «Луғати шеваҳои ҷанубӣ (макети ҳарфи «д»)» («Словарь южных говоров» (макет буквы «д») (1971) и издание «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» («Краткий словарь бухарских говоров»³.

В «Луғати шеваҳои ҷанубӣ» (макети ҳарфи «д») («Словаре южных говоров» (макет буквы «д»)) авторы непосредственно затронули вопрос о критериях распознавания диалектных слов. Хотя первая часть этого словаря была опубликована в 1997 г. (составители М. Махмудов и Г. Джураев)⁴, другая часть осталась неопубликованной, она была опубликована в законченном виде под названием «Фарҳанги гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» («Словарь южных говоров таджикского языка»).

Новшеством в таджикском языкознании можно считать создание книги «Луғати мунтахаби калимаҳои ҳоси шева» («Избранная лексика диалектных слов»), [ЛМХШ (ИЛДС), 2018] где впервые были собраны диалектные слова на материалах таджикских диалектов Сурхандарьинской долины и южных диалектов таджикского языка.

Следует отметить, что впервые в таджикском языкознании собран специализированный словарь диалектов, и составители этой книги попытались

¹ Айнӣ, С. Мактуби кушод ба рафиқ Толис [Матн] / Айнӣ С. Куллиёт. Ҷ.И. Кит. 2. – Душанбе: Ирфон, 1964. – С. 377-384.

² Расторгуева, В.С. Очерки по таджикской диалектологии / В. С. Расторгуева. – М., 1952-1961. Вып. 1. 1952; Вып. 2. 1952; Вып. 3. 1956; Вып. 4. 1961. Вып. 5. – М., 1963.

³ Махмудов, М., Бердиев, Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро / М. Махмудов, Б. Бердиева. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.

⁴ Махмудов, М., Чураев, Ф. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ / М. Махмудов, Ф. Чураев. – Душанбе, 1997. – 288 с.

на основе точных фонетических, морфологических и синтаксических критериев показать различия между общеупотребительной лексикой и диалектными словами.

3. При рассмотрении вопроса о диалектных словах в таджикском языкознании необходимо обратить внимание на важный исторический момент. Один из путей попадания слов в устойчивый лексикон диалектов зависит от исторической природы их употребления. Природа диалектов позволяет сохранять на протяжении тысячелетий исконные таджикские слова, которые не используются в современном таджикском литературном языке. Вопрос сохранения слов таджикского происхождения в таджикских диалектах привлёк внимание таких исследователей, как А. З. Розенфельд, А. Л. Хромов, Г. Джураев, Х. Вазиров, Ш. Исмоилов ещё в 60-70 годах XX века, и в настоящее время этот процесс получил своё распространение в научных трудах А. Хасанова, Ф. Убайдова, С. Курбанова и других.

4. В таджикском языкознании процесс изучения употребления диалектизмов на основе произведений поэтов и писателей берет своё начало в русском языкознании. Таджикские учёные Х.Хусейнов, Ш.Рахимова, Дж.Саидова исследовали употребление диалектизмов на основе произведений поэтов и писателей новыми методами, своими научными трудами положив начало этому исследовательскому процессу, а в эпоху независимости изучение лингвистических особенностей просторечных элементов в произведениях писателей и поэтов продолжается с новой силой.

5. В таджикской диалектологии стало традицией тематическое изучение лексического состава диалектов, и эти исследования помогают прояснить многие вопросы, связанные с диалектными словами. Изучение отраслевых терминов нашло своё отражение в работах А. Писарчика, Г. Джураева, В. Косимова, З. Зайниддиновой, Н. Шарофова, Х. Бурхановой, Дж. Мурватова, Р. Маруфова, С. Халимовой, М. Махмудова, Ф. Зикриёева, Р. Сангиновой, С. Узбекова, Дж. Саидова, Г. Шарифовой, А. Каримовой, С. Юсуповой, и благодаря этим научным работам можно в общем виде определить позицию диалектных слов в рамках терминологии делопроизводства.

Научная работа С. Рахматуллозода «Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳча»¹ («Лингвистический анализ тематических групп лексического состава диалектов») стала новым научным направлением в изучении лексики диалектов, на основе которой будет всесторонне рассмотрена тематическая классификация лексики таджикских говоров в соответствии с их языковыми особенностями.

Анализ научной литературы в области таджикской диалектологии позволяет разделить вопрос изучения лексики диалектов на несколько групп и в этом контексте диалектных слов в зависимости от направления исследований:

1.3. Понятие диалектных слов и их классификация. В языкознании классификация лексических пластов диалектов ещё нуждается в научных

¹ Рахматуллозода, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳча / С. Рахматуллозод. – Душанбе: Маориф, 2014. – 234 с.

исследованиях, природа живого языка народа основана на историческом формообразовании и возникновении новшеств во всех разделах языка, и именно эти факторы вызывают множество противоречий. Сравнение лексического состава диалекта начинается с литературного языка и продолжается в рамках отдельных диалектов, отдельных групп одного диалекта или близкородственных диалектов одной подгруппы.

При изучении лексических пластов диалектов используется множество терминов: общенародная лексика, диалектная лексика, диалектные слова, диалектизмы (фонетические, морфологические, семантические, этнографические), лексические диалектизмы (полные и неполные лексические диалектизм¹, исключительно диалектные слова², полныедиалектизмы, особая диалектная лексика³, диалектизмы «широкого и ограниченного употребления»⁴, диалектные слова⁵ и т. д., что свидетельствует о необходимости исследования лексических пластов диалектов.

В диалектологических исследованиях лексика диалектов в основном подразделяется на две группы: общенародную и диалектные слова. В зависимости от темы и метода исследования изучение общенародных слов нашло широкое отражение в существующих исследованиях в области диалектологии, вторая же часть, касающаяся диалектных слов, исследована недостаточно.

Общенародные слова понятны носителям языка, и их фонетические и морфологические изменения не мешают пониманию смысла.

В таджикском языкознании исследованию общенародных слов посвящено много научных работ, однако без должного внимания исследователей остались общность и отличие диалектных слов и общенародной лексики. Со временем диалектные слова отдаляются от литературного языка и общенародной лексики и образуют особый лексический пласт. По мнению Р.Л.Неменовой, «диалект не оставляет в покое общенародные литературные слова, поскольку такие единицы составляют большую часть лексического фонда того или иного диалекта, и большинство из них претерпевает фонетические и семантические изменения»⁶.

В этой сфере существует сложная языковая система, которую можно разделить на множество групп в зависимости от образования лексических единиц, в том числе слов:

1. В зависимости от потребностей речи языковые единицы сокращаются. При сокращении слова в литературном языке понимание смысла не нарушается. Сокращения слов в поэзии происходят на трёх уровнях: Отдельные

¹ Чўраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Чўраев. – Душанбе, 2017. – С. 67.

² Раҳматуллозода, С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа / С. Раҳматуллозод. – Душанбе: Маориф, 2014. – С. 200.

³ Ларин, Б.А. Инструкция Псковского областного словаря / Б. А. Ларин. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1961. – 22 с.

⁴ Хусейнов, Х. Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим / Х. Хусейнов // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Нашриёти АФ РСС Тоҷикистон, 1964. – С. 38-72.

⁵ Исмоилов, Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт. – Душанбе: «Ирфон», 2018. – 332 с.

⁶ Неменова, Р.Л., Чўраев, Ғ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ. Ҷ. 1 / Р.Л. Неменова, Ғ. Чўраев. – Душанбе: Дониш, 1983. – С. 93.

сокращения: *Буумар* (Абуумар); двойное: *деш*, *к-ояд-т*; тройное: *в-ар-ч* (ва агар чанд), *в-ар-м* (ва агар маро), *в-ар-ш* (ва агараш). Использование сокращённых форм в поэзии не мешает пониманию смысла. Однако следует отметить, что сокращение слова в основном характерно для диалектов, что обуславливает его выделение из состава общеупотребительных слов и создаёт основу для перехода лексических единиц в разряд диалектных слов: **муррук** – сокращённая форма слова **мурданивор**; **нулкú** (Ёл, Пор.) сосуд; **пилвú** (Каротегин) острие, кончик (кусок дерева, обёрнутый на конце промасленной ватой). В Бойсунских говорах это понятие выражается словом **пиллик**; чум // мачум – сокращённая синтаксическая форма **ман чý медонам** (откуда я знаю, не знаю) и т. д.

2. Несмотря на многие общие черты, морфологические формы слов в диалектах также имеют ряд особенностей. В зависимости от характера говора слова имеют разные морфологические формы, расширяется их смысловое выражение. На этом основании слова выходят из разряда общеупотребительных лексем:

а) с суффиксами – **лавак** (Кулумбаи Поён) – большой кувшин с ручкой; **боза** (Кург.) вид дров; **лушьк** (Юж. Куляб) коровье вымя; **попаник** (Гиссарский Куляб) подножка (ступень) на высоте, плоскогорье; **барги** (Кург.) овцы, козы и др.;

б) прохождение нескольких уровней словообразования вызывает изменение значения: **барғъндашапак** (Юг Куляба) – барғъунд+а+шап+ак: снежки, **ғúлобак** (Курганча) –ғúл+об+ак: язва, травма и т. д.;

в) лексиконизация слов приводит к тому, что они переходят в ряд диалектных слов: **чавки** (Дарбанд) празднество; **кúлдарон** (Курганча) откос, обрыв; **карсин** (Горон) – полустенок, отделяющий софы бадахшанского дома от небольшого глиняного возвышения очага; **курсанг** (Сина) валун, скала; **патимо** (южный Куляб) умелец, знающий дело, профессионал; **барондах** (Горон, таджики Вахана) дождь со снегом; **пайрам** (Каротегинский) запруда; **пандарз** (западный Куляб) – способ пошива подкладочной ткани; **папар** (Ёл, Порвор) сумасбродный; **калтус** (Ховалинг) патрон, пуля и др.

3. В зависимости от географической среды и обычаев местного населения диалектные слова возникают в определённой местности и не выходят за рамки определённого диалекта или группы диалектов: **чарғоба** (Курганча) означает зелёная вода; **патфар** (таджики Вахана) плов на поминках и др.

4. Со временем группа книжных литературных слов приобрела архаический характер и употребляется в определённом диапазоне диалектов с изменениями звучания и значения, и их нельзя относить к общенародным словам: **гандидан**, **полондан**: **хинг**, **калахч** и др.

Научный анализ этого лексического пласта показывает, что если описать все существующие слова языка как лексический фонд, то диалектные слова подвергаются полному фонетическому, морфологическому и синтаксическому изменению, и в то же время лексикализация общенародных лексем, существование диалектных слов в зависимости от обычаев и традиций,

приобретение книжных форм и архаистических особенностей приводят к возникновению в диалектах особого лексического пласта.

Принимая во внимание сказанное, возникает необходимость научного анализа значения диалектных слов, и в пересмотре аспектов формирования этого лексического пласта. Научное объяснение диалектных слов в таджикской диалектологии не стало объектом пристального внимания учёных. Диалектные слова составляют устойчивый пласт в лексике диалекта, и термин «диалектное слово», по-видимому, не нуждается в дополнительных пояснениях. «Под понятием термина можно понимать слова, отличающие тот или иной диалект от других диалектов и литературного языка»¹. При рассмотрении понятия диалектных слов большое значение имеет смысловое выражение и место их употребления.

Исследование теоретического аспекта этого пласта диалектной лексики началось в 50-х годах прошлого века. [ЭС., 1953] В таджикском языкознании Т.Максудов даёт краткое толкование понятия «диалектное слово», однако не приводит критериев его распознавания².

В языкознании для выражения диалектных слов используется понятие лексический диалектизм, и этот термин не имеет этой функции при изучении языка и стиля поэтов и писателей, т. е. изучение диалектных элементов выполняются в общем виде. В работах по диалектологии чётко определяется его научное значение, и в этом направлении изучаются только слова, характерные для того или иного диалекта.

В исследованиях А.В. Калинина отличительные признаки диалектных слов оцениваются чаще по сравнению с литературным языком, а появление различий в их форме, значении и ареале их употребления в диалектах, близкородственных группах одного диалекта и отдельных диалектах отражены в меньшей степени.³ Другой исследователь, Н.М. Шанский, отмечает отсутствие диалектных слов в литературном языке и упоминает о важности ареала их употребления.⁴

Русский лингвист Ф.П. Филин на основе разработки словаря русских диалектов ставит вопрос о языковых критериях распознавания диалектных слов: «Критерий определения диалектного слова не в той реалии, которую оно представляет, ни в нашем воображении, которое связано с этой реалией, но отражается в самом слове, там, где оно входит в лексическую структуру языка».⁵

Семантическая классификация диалектных слов в языкознании разнообразна. Классификация слов А.В. Калинина, который разделил диалектные слова под понятием «лексические диалектизмы» на диалектизмы

¹ Чўраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Чўраев. – Душанбе, 2017. – С. 67.

² Максудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара / Т. Максудов. – Душанбе, 1977. – 158 с.

³ Калинин, А.В. Лексика русского языка / А. В. Калинин. – М., 1971. – С. 122.

⁴ Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – С. 117.

⁵ Филин, Ф.П. Проект. «Словаря русских народных говоров» / Ф.П. Филин. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 35.

этнографические и специфические, весьма спорна, слова, выражающие этнографические понятия, не включают в себя все существующие понятия языка, он приводит их в ряду особых диалектизмов, выражающих события, явления и предметы, которые могут быть связаны с традициями и обычаями народа¹. В данном случае мы опираемся на мнение профессора Г. Джураева о том, что «термины «специфические лексические диалектизмы» и «этнографические диалектизмы» не имеют, с логической точки зрения, прочной связи. Первый носит в какой-то мере лингвистический характер, второй – больше этнографический»².

Изучение научной литературы показывает, что единая классификация этого лексического пласта отсутствует, и многие группы нуждаются в точной научной классификации. Н.М. Шанский рассматривает этот лексический пласт в 5 группах: специфические диалектизмы, лексико-фонетические, лексико-словообразовательные, семантические и этнографические диалектизмы, этот метод классификации расширяет границы и усложняет изучение вопроса. Известно, что фонетические изменения и характеристики играют большую роль в формировании этого словарного пласта. При этом не следует забывать, что не все фонетические изменения в составе слов приводят к появлению в говорах диалектных слов.

Рассмотрение диалектных слов только в рамках этнографизмов имеет как положительные, так и отрицательные стороны. На основе обычаев народа, в зависимости от региона, тысячелетиями формировались диалектные слова, и с течением времени сфера употребления таких слов расширяется или сужается, в таком случае понятие и важность слова в их быте имеет первостепенное значение, так, например, в некоторых регионах употребляются названия блюд (*ширбат, халилоб, фатирмаска, туппа* и др.), и такие названия используются в повседневной жизни. В классификации этой группы есть много спорных моментов, которые, по мнению учёных, они выражают «местные реалии»³. Важным моментом в изучении таких слов является то, что общенародные слова составляют основу этнографизмов в лексическом составе диалектов, то есть могут быть включены в число лексических диалектизмов.

В языкознании с учётом отличительных признаков и языковых норм получили распространение две классификации:

1. В русском языкознании Ф.П. Филин еще в 1961 г. разделял этот лексический пласт на две группы: во-первых, при классификации диалектных слов главным критерием он считал их полное фонетическое и морфологическое отличие от литературных форм. Во вторую он включил общенародные элементы, отличающиеся от литературного языка смысловыми оттенками.

2. Весьма точную классификацию лексических диалектизмов сделал Г. Джураев. Следует отметить, что этот известный исследователь изложил

¹ Калинин, А.В. Лексика русского языка / А.В. Калинин. – М., 1971. – С. 124.

² Чураев, Г. Системаи лексикаи лахчавии забони тоҷикӣ / Г. Чураев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

³ Шанский, Н.М. Лексикология современного русского языка / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – С. 124.

теоретическую часть этой лексики в своих многочисленных работах и статьях. При рассмотрении классификации русского языковеда Ф.П.Филина, его научные идеи теоретически точны: «Надо сказать, что эта классификация выглядит лучше и может лучше выразить характер словарного запаса диалектной лексики. Однако термины, их описывающие, не могут полностью пояснить цель. В соответствии с этим второй термин нельзя отнести к группе лексических диалектизм. Поэтому, чтобы лучше представить себе границы двух типов диалектизм, мы условно употребляем термины «полные лексические диалектизмы» и «неполные лексические диалектизмы»¹.

Профессор Г. Джураев называет «неполными диалектизмами» слова, соответствующие по форме литературному языку и общенародной лексике, а в некоторых диалектах выражающие новое языковое значение (**адл** – быть правым; **пошикаста** – рослая девушка и др.). Следует отметить, что этот тип лексических диалектизм редко используется в диалектах, а их дополнительное значение происходит от основного значения, и в этом случае представители языка легко понимают его значение.

Следует отметить, что этой классификации диалектных слов придерживается и профессор Ш.Исмоилов, по его мнению, «лексические диалектизмы охватывают все сферы жизни и деятельности местного населения. Помимо прочего, локальный географический пласт формировался за счёт лексических диалектизм»². В диссертации на многих примерах изложены научная концепция и критерии распознавания диалектных слов.

1. 4 Область распространения диалектных слов. Слова в диалектах ограничены в своём функционировании. Ареал каждой лексической единицы имеет границы, и с течением времени, в зависимости от различных языковых факторов, они претерпевают изменения формы и значения.

В таджикском языкознании проблему области распространения слова изучал М.Эшниезов. Подробные сведения о географической диалектологии в таджикском языкознании он приводит в своей работе «Қазияи вожаноманависӣ ва харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ» («Проблема лексикографии и картографии диалектных особенностей») ³. Внимание З. Зайниддинова привлекла область распространения слов во время исследования слов родства в таджикских диалектах⁴. Профессор Г.Джураев подразделяет диалектные слова в зависимости от области распространения в южных говорах таджикского языка на три группы: диалектные слова, употребляющиеся в большинстве или большей части южных говоров; в одной из основных групп южного говора; в одном или нескольких близкородственных говорах одной из южных групп.⁵

¹ Чӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Чӯраев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

² Исмоилов, Ш. Топонимияи водии Рашти Тоҷикистон / Ш.Исмоилов. – Душанбе, 2019. – С. 182.

³ Эшние́зов, М. Қазияи вожаноманависӣ ва харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ / М. Эшние́зов. – Душанбе, 1999. – 300 с.

⁴ Зайниддинова, З. Изоглоссы некоторых терминов родства в таджикских говорах З. Зайниддинова // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений. – М., 1979. – С. 195.

⁵ Чӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Чӯраев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

Изучение лексических особенностей таджикских говоров по отношению к ареалу распространения слов свидетельствует о том, что определение ареала употребления слов на практике представляет собой сложный процесс, и в данном случае необходимо учитывать такие важные факторы, как степень изученности лексического пласта таджикских диалектов, отсутствие в них словарей диалектов в широком диапазоне, в зависимости от характера говоров, сохранение в них исторических элементов на протяжении веков и появление неологизмов.

Употребление лексических диалектизмов в таджикских говорах Сурхандарьинской долины и южных говорах таджикского языка в зависимости от распространения, охватывающего широкий ареал, имеет ряд языковых особенностей:

1. При сопоставлении материалов таджикских говоров Сурхандарьинской долины и южных говоров таджикского языка можно оценить сочетаемость слов по разным формам и значениям:

а) Соответствие формы и значения диалектных слов в рассматриваемых диалектах: **гал** (Яхсу, Ховалинг, Курганча) – обман, надувательство; **азонча** (Мискинабад, Элок, Курганча) безмерно, непомерно, слишком; **алагда** (Северный Куляб, Курганча) смешанный; рассеянный.

б) В говорах, несмотря на наличие единой формы, в зависимости от области распространения диалектные слова различаются по значению: **гадор** (южный Куляб) обильный; (Бойсун; Дарбанд) беспощадный; **дагар** (Муминабад) бесплодный (о животных); (Кур.) баран и т. д.

в) В рассматриваемых говорах вариативность диалектных слов зависит от ареала распространения и фонетического характера говоров.

В этом случае важно пояснить два момента:

1. Для выражения близких значений используются разные формы одного и того же слова: **метин** (Нушор, Курганча), **метинг** (Хумдон), **мети** (Мискинабад), **майтин** // **майті** // **майгън** (Лахш, Кушагба), **мъті** (Ховалинг) кирка, молоток, заострённый инструмент, с помощью которого обрабатывают жёрнов;

2. В отличие от первого случая единые формы отличаются друг от друга оттенками значения: **алоғу** (Самсолик) – медный или железный сосуд с ручкой для воды и топления масла, сковорода; (Юг Куляба) кочерга // **йалоғ** // **ялоқ** (Курганча) // **алоқ** (Даштиджум) посуда, из которой кормят собак и кошек; и т. д.

В зависимости от ареала распространения слова также выражены множеством лексических синонимов диалектных слов: **хӯрӣ** (Бойсун, Хакими) // **дъшном** оскорблять (Запад Куляба) // **навохтан** (Ялдамыч) // **фълохундан** (Хиджборак) // **хора** (Навдех) оскорблять, ругать; **ғапа** (Вахъё Каротегина) // **ғърамба** (север Куляба); **кълета** (Обигарм) // **къндора** (Вахъё Каратегина) // **калот** (Ялдамич) развалина, разоренное место и др. Слово **ғапа** в форме повторения **ғапа-ғапав** Даштиджуме означает разрывать на куски.

Конечно, полное изучение области распространения слов является трудоёмкой задачей, а отсутствие всеобъемлющего словаря таджикских диалектов и наличие спорных моментов в этой области создаёт трудности для научно-практического изучения данной темы.

Вторая глава именуется «Способы образования диалектных слов» и состоит из трёх разделов с 13 подразделами:

2.1. Формирование диалектных слов словообразовательным способом.

Одним из способов развития диалектной лексики является словообразование. В языкознании с учётом лингвистических особенностей этих морфологических формирований особую группу диалектных слов составляют морфологические диалектизмы. Изучение проблемы словообразования на основе диалектных материалов началось в 60-х годах прошлого века, а в современную эпоху изучение словообразования на основе диалектов является новым направлением. Исследования С.Рахматуллозода под заголовком «Калимасозии исм» («Словообразование существительных») (на материалах южных и юго-восточных говоров таджикского языка) проливает свет на многие актуальные вопросы в данной области. Анализ материала таджикских говоров Сурхандарьинской долины и южного диалекта таджикского языка показывает, что за счёт морфологического словообразования диапазон значений слова расширяется

2. 1. 1. Суффиксальное словообразование. Суффиксы **-ак (-ок, -ик), -й (-гй), -а** относятся к наиболее продуктивным морфологическим средствам при образовании диалектных слов, также наиболее употребительным является образование этой лексической группы с помощью суффиксов **-ин (-ина), -ич, -ча**.

Продуктивные суффиксы:

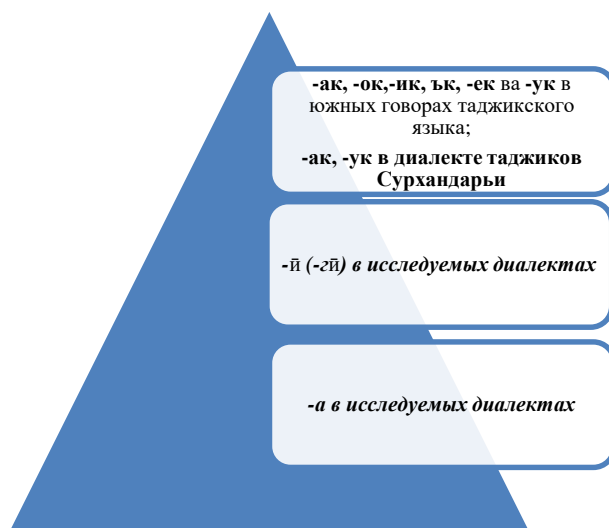
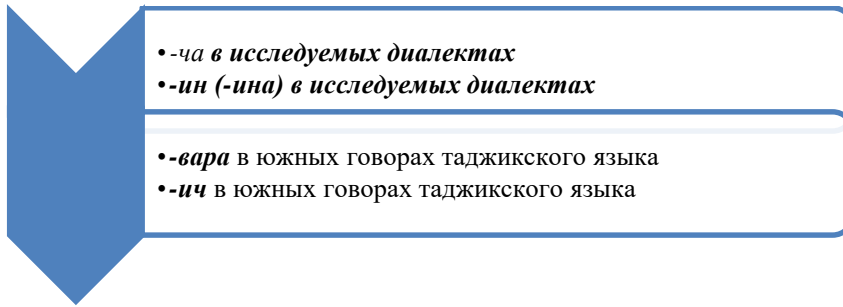

Иллюстрация № 1

Менее продуктивные суффиксы:

Изучение образования диалектных слов путём морфологического словообразования показало, что в этом лексическом пласте, в отличие от общенародной лексики, сфера употребления словообразовательных средств ограничена и, в зависимости от среды распространения, значение образованных форм изменяется, природа диалектов становится причиной сокращения и других фонетических изменений слов, из-за чего их значения трудно понять. Расширяется процесс образования лексикализации составных диалектных слов, а спектр употребления словообразовательных элементов в изучаемых диалектах неоднороден, эти вопросы мы кратко затрагивали в других подразделах диссертации.

2.1.2. Сложное словообразование. Сложные слова приобретают особый оттенок значения в зависимости грамматического значения. Мы классифицировали материал этих диалектов на три группы в зависимости от их формы и языковых особенностей в рамках диалектных слов:

2.1.2.1. Сложносочинённые слова. Сложносочинённые слова (путём повтора: **вок-вок**: *вок-вок кардан* и др.; с элементами повторения и морфологическими словообразовательными элементами: **кучкуч+ак** (Окбулок) насекомые; с интерфиксом: **гечагеч** (Горон); **торматор** (Ховалинг) куча, груда, насыпь и др.; с интерфиксами и суффиксами: **ғижмағиж+ан** (Сина) молва и др.; от самостоятельных компонентов: **лавлода** (Сина) мошенник, обманщик и др.

2.1.2.2 Сложноподчинённые слова. Сложноподчинённые слова (первый компонент главный: **сартула** (Сина) первый ребёнок и т. д.; второй компонент главный: **борсанг** (Кулумбаи Боло), название детали маслбойки и т. д.; от сочетания самостоятельных слов появились язык и простые предложения: **котабанд** (Ёл) – декоративное украшение, которое женщины носят на лбу и т. д.; фразеологизмы в форме сложных слов: **кўлдарон** (Курганча) откос, склон; **курсанг** (Сина) скала и др.

2.1.2.3. Смешанные сложные слова образуются с помощью суффиксов **-а, -ак, -й**: **пархишта** (Сина) способ посадки из виноградного куста и др.; **борпечак** (Саридашт) чемодан и др.; **овғамӣ** (Дараи Нихон) полноводный и др.

В таджикских диалектах морфологическое преобразование обладает многими лингвистическими особенностями, и в них присутствует сложная система, принадлежащая живому языку народа. В ходе всестороннего изучения

диалектов таджикского языка и составления словарей диалектной лексики, мы можем рассматривать этот процесс в практическом и научном аспектах.

2.2. Источники происхождения и формирования диалектных слов. В диссертации мы рассмотрели и классифицировали диалектную лексику в зависимости от источников происхождения в следующих группах:

2.2.1. Общетаджикские слова (иранского происхождения). Исконные диалектные слова (из согдийского, бактрийского, дари, памирских языков и др.), до сих пор занимают устойчивое положение в лексике диалектов. Мы наблюдаем существование иранских слов в диалектах в разных формах, значение которых меняется в зависимости от ареала распространения: **парағ** // **пърағ** (Каротегин) половинка ореха, одна или две части ореха; кусок; парага (Даштиджум) парага, пионер, бритва; **парағза** // **парғаза** (таджики Вахана) шов, появляющийся на древесине или кости в результате удара; **пароха** (Бойсун) щепка и др.

Следует отметить, что ареал распространения иранских слов стал причиной того, что они приобрели новые лингвистические значения: **ғанг** (Сичароғ) означает пучок травы, риса, охапка дров; (Каротегин) скученный, плотный; ограда, окружённая тростником, ветвями и кустами; (Дарай Нихон) плесень и т. д.

С течением времени происходят изменения в фонетической форме и смысловом выражении слов, этот фактор приводит к неоднозначности классификации лексических пластов словаря диалектов, особенно рассмотрения принадлежности слов в рамках иранских языков. Например, слово **калот** (Даштиджум, Яхсу) означает возвышенность, имеющую только один проход; (Ялдамич) разрушение, руины, развалины; **олуғда** // **алағда** (Бойсун) рассеянный и т.д.

Употребление прилагательных иранского происхождения в сурхандарьинских таджикских диалектах и южном диалекте таджикского языка более устойчиво по сравнению с их общенародными и литературными синонимами: **ғаба** (Бойсун) густобородый; **ғавдал** (север Куляба) // **ғабдал** (Каротегин) помятый; **ғайбар** (Курганча) большой, огромный; **ғапа** (Западный Куляб) разбитый, сломанный, разрушенный; **ғижда** (Хакими), чрезмерный, безграничный; **ғудалú** (Ховалинг) початок кукурузы; **ғул** (Дарай Нихон) пояс; **ғумор** (Сичароғ) незадачливый, нерасторопный; **чағал** (Каротегин) сложный, затруднительный; **чағат** (Север Куляба) самая высокая и неприступная вершина горы; **чағад** (Рог) драчливый, задиристый и др.

Сфера употребления слов иранского происхождения занимает важное место в ряду диалектных слов, и эти типы слов претерпели изменения формы и значения в изучаемых диалектах, что зависит от ареала употребления и других важных лингвистических факторов.

2.2.2. Заимствованные слова. По сравнению с другими лингвистическими разделами мы наблюдаем влияние других языков в большей степени в разделе лексики. В таджикских диалектах, как и в литературном языке, значимо положение арабских, турецких и русско-интернациональных

заимствований, индийские, китайские, греческие слова не имеют устойчивого положения в лексическом составе диалектов.

Природа каждого языка заставляет заимствованные слова изменять форму и значение¹.

В области таджикской диалектологии исследователи большое внимание уделяли изучению особенностей арабских заимствований, и мы чаще наблюдали эту тенденцию при изучении русских слов в советское время. В зависимости от географической среды и сосуществования народов мы не наблюдаем равномерное заимствование слов в исследованных диалектах. В диалектах таджиков Сурхандарьинской области наблюдается больше тюркских заимствований, чем в южных диалектах таджикского языка, что связано с их непосредственным сосуществованием с узбекским народом.

Следует отметить, что заимствованные диалектные слова чаще всего встречаются среди имён существительных, что является обычным явлением, и этот тип слов на протяжении столетий усваивается в живом языке народа и они легко входят в устойчивый пласт лексики говоров - диалектных слов².

Хотя вопрос заимствований в таджикских диалектах не нов, в этом разделе много спорных моментов. Большинство исследователей изучали заимствованные слова по традиционной классификации. При этом важно учитывать такие факторы, как географическая среда, образ жизни и обычаи местного населения, важно также рассмотрение появления индивидуальных особенностей таджикского диалекта.

Географическая среда считается одним из основных факторов заимствования слов, в горной местности влияние иностранных языков наблюдается в меньшей степени.

В южных говорах таджикского языка заимствованные арабские и русские лексические единицы имеют более устойчивое положение по сравнению с сурхандарьинскими таджикскими диалектами, и внимание привлекает приобретение нового значения слов в контексте диалектных слов. В данном подразделе заимствованные слова в исследуемых диалектах рассматриваются преимущественно с точки зрения степени употребления, изменения формы и значения.

2.2.2.1 Арабские заимствования. Арабские заимствования чаще встречаются в таджикских диалектах, чем тюркские и русские.

Арабские заимствования в таджикских диалектах привлекли внимание исследователей Ю.И. Богорада³, Т. Бердиевой⁴, Т. Максудова⁵. Изучение таких

¹ Мухторов, З. Лексикаи осори ирфонии Саной / З. Мухторов. – Душанбе:Хумо, 2001. – 125 с.

² Рачабов, А. Хусусиятҳои оғозӣ ва сохторномаҳои калимаҳои иқтибосии арабӣ дар ғӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ / А. Рачабов. – Душанбе, 2021. – 179 с.

³ Богорад, Ю. И. Южнокулябские диалектизмы / Ю.И.Богорад // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷ. 1. – Душанбе, 1970. – С. 245-257.

⁴ Бердиева, Т. Лингвистические и экстралингвистические причины арабских заимствований (по материалам прессы 20-х годов) / Т.Бердиев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 231 с.

⁵ Максудов, Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара / Т. Максудов. – Душанбе, 1977. – 158 с.

слов зависит от характера диалектов, географической среды, исторического процесса формирования отдельных диалектов.

Формы, подвергшиеся фонетическим изменениям в этом лексическом пласте, дают основание для их перехода в ряды диалектных слов: **ашад** (север Куляба) умелый, умный; употребление арабского слова **мифлок**, имеющего значение бедственного, несчастного и слабого, в форме **мафлук** (Хиджборак) в значении ветхий, дряхлый, слабый; **ноқил** (Сина) по меньшей мере, хотя бы и т.д. В южных говорах, в том числе в речи таджиков Бадахшана, для выражения понятия ребёнка, рождённого вне брака, используется диалектное слово **сьнд** (Бдх.). В производной форме это слово приобретает новые значения: **сьндьк** (Анжироб, Ёл, Порвор) ребёнок, младенец; (таджики Вахана) разновидность абрикоса. В Даштиджуме это понятие выражено в форме **кўдаку сангв** в значении женщины и ребёнка.

В диссертации уделено внимание особым формообразованиям арабских слов, имеющих ограниченную сферу употребления: **макриёт** (север Куляба) уловка, хитрость; **аламарта** в прямом значении и частицу **магар** также можно увидеть в речи жителей Сины и Дараи Нихон.

В этом ряду слов можно наблюдать разнообразие форм: **арасот** // **‘арасот**, **харасот** (Вк) много. Дополнительное значение слова **арасот** берет своё начало от одного из его основных значений – конца света. Хотя серьёзных изменений в значении слова **равок** не произошло, в некоторых местах оно приобрело новые значения: **равок** (Вк., Кх., К) полка (для размещения посуды и др.); (Вк., Кв., Шк.) веранда в виде апсиды перед жилым домом.

Привлекают внимание и новые лингвистические значения арабских слов. Арабское слово **хаёт** имеет значение «жизнь», а в диалекте Курганчи оно означает «сад». Это слово является синонимом слова **хота** в южных говорах таджикского языка. Количество слов, получивших новое значение в диалектах, велико: **кати́л** (Обигарм) мастер, искусник; **латифа** (Кулобии Гиссар) сосуд для масла колоды маслобойки и др.

В диалектах встречаются арабские слова, первоначальная форма которых оспаривается: **аммол** (Гофилабад) приданое, расходы на свадьбу; **сағат** (Бойсун, Дарбанд) безродный; **табағе** (Горон) блюдо, приготовленное из муки и сладостей и т. д. Слово **сано** (Кулдара) означает растение, листья которого похожи на лист ивы, не имеющее смыслового отношения к арабскому слову **сано**. Это слово используется в Кохдаре в значении добра, которое происходит от значения похвалы и восхваления.

В диссертации широко анализированы фонетические, морфологические и семантические изменения диалектных слов арабского заимствования, и в этом контексте оцениваются причины их перехода в ряды диалектных слов.

2.2.2.2. Тюрко-узбекские заимствования. Хотя тюрко-узбекские заимствования имеют большое значение в лексике диалектов, в разделе диалектных слов этот процесс можно интерпретировать по-разному.

В диалектах наблюдается новое течение тюрко-узбекских заимствований со словообразовательными элементами в малоупотребительных формах:

къшокчú (Шулмак) конюх; **ишлик** (Бойсун) мешочек для принадлежностей; **туйчú** (бадахшанские таджики) участники свадебной церемонии; **бурмбачала** (Ярхаб) жёсткий, грубый, шершавый; неровный; **бушранг** (Порвог) неумеха, неумелый, нерасторопный и др.

В зависимости от природы диалектатюрко-узбекские слова претерпевают фонетические изменения: **чонбош**<**ёнбош** – качпахлú, в Дагестане – растягивание козла в двух направлениях в козлодрании; **ьгър**<**айфир** – неукрощённый, в южных диалектах означает коня для разведения; **кърьг**<**курук** – сухой, специальный инструмент для содержания табунных лошадей (Ниёзбегиён); **оғйок** // **ағйок**<**окёғ** – белое масло, имеется в виду хлопковое масло; **сал**<**тал** – плот, приспособление из коровьей кожи для переправы через реку (Юг Куляба).

В составных глаголах также широко используются формы, подверженные фонетическим изменениям: **алара** // **алдараш**; **алара** // **алдараш**<смешивать (Кх.) в смысле смешивать что-либо; **арқан**<орқа <спина: (Тирми) взваливать на спину; **ол** (Ниёзбегиён) быть приверженным, преданным, сочувствовать; дать кому-то пропитание; (Юг Куляба) угощать голодных едой со стола (дастархана, скатерти).

Обретение нового лексического значения в отдельных регионах узбекских лексических единиц: **оксакол** – старейшина, старый человек. В диалектах в форме **овсакол**, что означает «сват, сваха» (Вк.); это слово в бойсунских говорах означает умелый, осведомлённый человек.

Несмотря на то, что многие слова имеют фонетические признаки тюрко-узбекских слов, мы не можем строго утверждать, что они являются заимствованиями. Например: **анқор** (Курганча, Сина) – вид ароматического растения; **ашьк** (Порвор) – мясо крайне истощённого, худого животного; **яшоғу** (Курганча) худая скотина; **барға**<қабурға (Западный Куляб) грудная клетка; **йағир** (Курганча) грязный, язва на спине осла, лошади и т. д.

2.2.2.3 Русско-европейские заимствования. Хотя русско-европейские слова занимают видное место в общенациональной лексике диалектов¹, они не имеют устойчивого положения в составе диалектных слов, что неспроста, ибо «история русских и русско-интернациональных слов в отличие от арабских и турецких лексических единиц в лексике южных таджикских диалектов не так продолжительна»².

В диссертации большое внимание уделялось тем русским заимствованиям, которые в говорах с течением времени претерпели серьёзные фонетические изменения, что обуславливает их переход в ряды диалектных слов, т.е. эти слова, по сравнению с исходной формой, имеют несколько уровней фонетических изменений. Количество этих слов невелико: **кълийак** // **кълийак**<**кляк**; **севодка** <сводка; **римо**<ремонт; **сапсем**<совсем; **даким**<документ; дешат < решать; **ошпърт** // **бошпът** < паспорт и т.д.

¹ Сулаймонов, И. Калимаҳои русӣ ва аврупоӣ дар лаҳҷаи кӯхистони Ҳисор / И. Сулаймонов // Маҷмуаи илмӣ-методӣ (Силсилаи маводи филологӣ доир ба назария ва таълими забони тоҷикӣ). – Душанбе, 2009. – С. 35.

² Чўраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Чўраев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

2.3. Обзор исторических особенностей диалектных слов. Сохранение и подверженность изменениям формы и значения литературных слов в диалектах зависит от характера живого языка народа, своеобразие языка и его исторические процессы рассматриваются именно в этом контексте. Этот важный момент неоднократно находил отражение в словах Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона, подчёркивавшего, что обогащение словарного запаса таджикского литературного языка происходит за счёт таджикских диалектов: «В составе диалектов и говоров нашего народа имеются тысячи красивых звучных и содержательных таджикских слов, которые по различным причинам вышли из обихода.

Первостепенная задача языковедов, лингвистов и фольклористов заключается в том, чтобы в ходе научных исследований и поисков находить такие слова и стремиться к введению их в литературный языковой оборот. Это необходимо для того, чтобы на основе чарующих и содержательных слов и выражений, издревле бытующих в нашем говоре, устранить погрешности в современном таджикском языке и обогатить его ещё больше»¹. Следует отметить, что самобытность языка сохраняется в диалектах на протяжении тысячелетий, и они в свою очередь сталкиваются с новшествами. Учитывая этот важный момент, исконные таджикские лексемы сегодня вышли из употребления в современном таджикском литературном языке. В диссертации мы разделили такие слова на четыре группы по принадлежности к частям речи: имя существительное, имя прилагательное, глагол и наречие:

2.3.1 Выражение книжных литературных слов именами существительными. В исследуемых диалектах среди имён существительных в большей степени сохраняются слова исходной формы, что связано с лексическими возможностями имени существительного. В произведениях поэтов мы можем увидеть много слов, которые сегодня употребляются в таджикских диалектах, но редко употребляются в современном литературном языке, или вообще не употребляются, а также различаются по семантике.

Слово «хамирмоя», являющееся одним из самых древних и популярных слов в нашем языке, сегодня заменено словом «хамиртурш». В южных говорах это слово употребляется в формах **хамирмо** (Вахёи Каротегин), **хамермо** (бадахшанские таджики): *Хунай ҳамсойа хамирмо-нда рафт-ай* (Хумдон). Необходимо отметить, что по своей функции слово хамирмоя связано со словом **моягӯ**, которое в говоре Бойсуна означает «положить яйцо под несущку»: *Тайи пош-да будагӯмойаги-йа нагирифта бошӣ* (Курганча). Это слово имеет множество форм и значений в южных диалектах: **мойнӯ** (север Куляба), **монӯ // мунӯ** (Даштиджум, Вахёи Каротегин) // **монък** (ишкашимские таджики) яйцо, которое кладут в качестве знака на месте кладки курицы; (Шехмизон) немного закваски из кислого молока, добавляемой в кипячёное молоко с целью приготовления новой партии кислого молока. В курганчинском

---

¹. Сайт <http://www.president.tj>. Речь по случаю Дня государственного языка Республики Таджикистан, 04.10.2019.

диалекте его второе значение, т.е. ингредиент для приготовления кислого молока, выражается словом **туршӣ**.

В произведениях Шавката слово **хамирмоя** означает основание, фундамент, основа:

*Вучуди мо зи адам дорад устухонбандӣ,
Хамирмоёи ҳастист нестӣ моро.* [ФЗТ (СТЯ) , т.2, с.460]

В то же время исторические слова иногда используются для выражения нескольких значений в одном диалекте. Например, слово **пӯпак** в курганчинском диалекте имеет два значения: женские украшения; локоны: *Пӯпак-ош-аман-да нишон доду зеба риштан гирифт* (показала мне свою подвеску и начала заплетать пряди волос); *Рафта пӯпак-от-а ас сар шона карда бин* (Иди и расчеши волосы). В Лахшском говоре это слово используется в форме **попъкба**, что означает украшение для волос, сплетённое из тесьмы.

Пӯпак в произведениях Рудаки означает «удод»:

*Пӯпак (е) дидам ба ҳаволии Сарахс,
Бонгак бурда ба абр-андаро.* [ОР, с.38].

(дословный перевод:

Увидел удода в окрестностях Сарахса,
Доносилось его пение до небес)

В диссертации подробно рассмотрено употребление исконных таджикских слов в исследованных диалектах, а также научно объяснено появление слов в разных формах и изменение их значения на многих примерах и в сравнительном аспекте.

2.3.2 Выражение литературно-книжных слов прилагательными. Для прилагательных показательно наличие диалектных слов, которые употреблялись в предшествующих письменных произведениях, но по разным причинам не употребляются в современном таджикском литературном языке.

Например, историческое слово **хинг** используется в классической литературе для обозначения лошади белой или серой масти:

*Оби Чайхун аз нишоти рӯи дӯст,
Хинги моро то миён ояд ҳаме.* [ОР, 1958, с.125]

Диалектолог М. Эшнӣёзов объяснил три значения этого слова в диалектах: 1. Зброшенная земля или серая (синяя) глина; 2. Кожа или бурдюк для хранения льняного масла; 3. В составной форме **хару хингила** означает осёл, ослы и лошади¹.

Лингвист К. Мухторов упоминает, что в пенджикентском диалекте оно имеет два значения: женские украшения, которые невесты добавляют к своим волосам вместе с гребнями; красивая девушка – красавица»².

Анализ и сопоставление материала этих говоров показывает, что область значения этой исторической формы неодинакова и зависит от ареала распространения в сурхандарьинских таджикских говорах и южном диалекте

¹ Эшнӣёзов, М. Шеваи ҳардурӣ / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 67.

² Мухторов, Қ. Хусусиятҳои луғавию лексии осори Рӯдакӣ (Рисолаи номзадӣ) / Қ.Мухторов. – Душанбе, 2002. – 189 с.

таджикского языка: *Ранг-ъи хинг шидаст, късал-ай-чӣ* (Мт.) (Цвет лица изменился, заболел что - ли; *Хингов-а ов-ъи хинг-ай, чува ки қуми кабут дора* (Пд.) Вода в реке Хингоб голубая, потому что в ней голубой песок; *Дараҳо-ра ов-ъи хинг-ай, ай рӯи ки пойонов-ан* (Ял.) Вода реки ущелий голубая, потому что они расположены ниже по течению; *Алафо хингшидан ай беборонӣ-ра* (Мс.) - Из-за отсутствия дождя высохла трава и т.д. Форма **хинг** употребляется во многих значениях: (Кх.) **хинг** – род невысокой серой лошади (серебристой); (Кангурт) **хинг** – приспособление для отделения масла; **хинг** (К.) – бурдюк, наполняемый воздухом для переправы через реку; **хинг** (Лахш) некрасивый, уродливый и т.д. Разные значения выражаются в наречных формах: **хингак** (Хаками) серый, пепельный; **хингак** – это разновидность колючего кустарника, используемая в разведении червей (для заворачивания коконов); **хингак** (Куглик) – название месяца, выпадающего со второй половины марта по первую половину апреля; **хингбед** (К.) – разновидность ивы с серой корой. Это слово происходит от словосочетания **пусти хинг** (Навдонак), что означает «сырая кожа».

В диссертационной работе всесторонне рассматривается степень употребления, изменения формы и значения многочисленных слов, в том числе **яла** (открытый); **кавдан** (вьючная лошадь, старая лошадь и тупой человек); **чалфас** (грязный, неопрятный); **чағбут** (спутанный, ветошь и старая свалывшаяся вата) в классических произведениях и исследуемых диалектах, оценивались языковые характеристики слов таджикского происхождения. Использование этого типа слов в других таджикских диалектах, их смысл и содержание также показывают их историческое преобразование, и они нуждаются во всестороннем лингвистическом исследовании.

2.3.3 Выражение литературных слов глаголами. В глагольной лексике встречается много исконных и исторических слов. Слово «полуд» в этом стихе означает «очищать»:

Зар (р) бар оташ кучо хоҳӣ полуд, (Вы хотите очистить золото в огне?)

Чӯшад, лекин зи ғам начӯшад чандон.

[ОР, с.24]

Эта глагольная форма не используется в современном таджикском литературном языке. При очистке риса в Бойсуне говорят: *Биринҷ-а полон* (отделить воду). В некоторых южных диалектах оно также употребляется в этом же значении: *Полонем, руган-ъи чидо мешид-ъ дуг-ъи чидо; Шир-а бъполон, ма мийом* (Ховалинг) – Если его очистить, жир и сыворотка отделятся; Ширро аз симэлак (дока) гузарон, ман ҳоло меоям. Процеди молоко через ситечко (марлю), я сейчас приду.

В диссертации изучены многие глаголы, которые с течением времени претерпели изменения по форме и значению или соответствуют классическим элементам по форме и значению. В качестве примера к таким элементам исторического происхождения можно отнести слова **жакидан** (болтать), **кебидан** (быть раздражённым и измученным), **пакидан** (болтать), **човидан** (умолять), **ёрастан** (иметь возможность, иметь власть и силу), **гуволидан**

(расти), **турунчидан** (молотый, растянутый), **сахтан** (взвешивать, взвешиваться), **тосидан** (портиться (о продуктах)), **хелида** (друг); **чамидан** (хромать); **лош кардан** (воровство, ограбление); **реж** (план, порядок) и др., свидетельствующие о сохранении самобытности таджикского языка в говорах.

2.3.4. Выражение литературных слов наречиями. Использование слов исторического происхождения в контексте наречий и других частей речи в сурхандарьинских таджикских диалектах и южном диалекте таджикского языка встречается реже, чем глаголов и прилагательных. В диссертации были всесторонне изучены выражения формы и значения слов **чошт**, **чоштгай** (первая четверть дня, когда светит солнце), **олуғда** (сердито), **бегор** (неоплачиваемая принудительная работа) и др. Сохранение исконных слов таджикского языка в диалектах зависит от характера живого языка народа, с течением времени такие слова претерпевают изменения формы и значения, а изучение этого процесса имеет большое научное значение.

Третья глава научной работы – «**Тематическая классификация диалектных слов**» включает в себя два раздела и одиннадцать подразделов. Следует отметить, что лексический состав диалектов отличается друг от друга в зависимости от образа жизни и обычаев, социального и культурного положения и географической среды. Для того чтобы определить тематические характеристики диалектные слова, исходя из содержания, целесообразно классифицировать их в группы: предметные и не предметные слова.

3.1. Изучение предметной лексики. Предметную лексику мы рассматриваем условно в рамках следующих групп: 1. Диалектные слова, выражающие понятия родства и свойства; 2. Диалектные слова, выражающие понятия, связанные с домом и двором; 3. Диалектные слова, выражающие продукты питания и связанные с ними понятия; 4. Диалектные слова, связанные с одеждой, предметами украшения и искусством вышивки; 5. Диалектные слова, выражающие названия животных, птиц и насекомых; 6. Диалектные слова, выражающие названия растений, трав, деревьев и кустарников; 7. Диалектные слова, выражающие названия частей тела и болезней; 8. Диалектные слова, выражающие праздники и народные промыслы.

3.1.1 Диалектные слова, выражающие понятия родства и свойства. Слова, выражающие понятия родства, имеют древнюю историю. Анализ родственных слов в изучаемых диалектах показал, что диалектные эквиваленты таких слов по форме и значению более соответствуют формам литературного языка и других диалектов таджикского языка, с учётом этого их можно классифицировать по группам слов, выражающих родственные отношения и относящихся к женскому, мужскому и общему родам:

а) **Слова женского рода, выражающие родства и свойства.** В этой лексической группе диалектные слова из-за фонетических изменений, сложного морфологического формообразования, семантического выражения и других лингвистических особенностей стали отличаться от своих литературных аналогов: **казха** (благородный человек), **катбону** (кухарка и уборщица), **аву** // **вú** // **бú** (бабушка); **хийар** (сестра), **ма** (мать), **хола** (тётя) **мочон** (Бойсун)

сестра; **амбоғ** (Бадахшанские таджики) (жёны многоженца по отношению друг к другу); **барзангил** (Кулябии Хисор) дочь свояченицы; **йана** (Бадахшан, Каратегинский Вахан) // **ана** (Южный Куляб) золовка, старшая сестра мужа, сестра мужа; (Шугноб) невестка, отношения между жёнами двух братьев; **бохчон** // **бохчун**, **боғчон** // **боғчун** (южные говоры) жёны многоженца по отношению друг к другу); **пезача** // **пизача** (Каратегинский Вахъё) // **пирзача** (север и юг Куляба) // **пасача** (Лахш) нянька, повивальная бабка; **буйинса** (Дарбанд) подруга; **дасуда** (Бойсун) невеста и др.

б) **Слова мужского рода, выражающие родство и свойство:** **чага** (Бойсун) малый ребёнок; **адо** (Горон) отец; **бийар** (Южный Куляб) брат // **бийор** (Бадахшан и другие южные районы) брат; **кавир** (Зевар) взрослый сын; **балък** (Анджиروب, Ёл, Порвор, и др.), **балък** (Саригор, Рог) младший брат, братишка; **лолък** (таджики Вахана) братишка, шутливое обращение к детям и др.

в) **Слова общего рода, выражающие родство и свойство.** Также в этом подразделе анализируются слова общего рода, выражающие родство и свойство. В речи бойсунских таджиков слово **бўла** означает ребёнок дяди или тёти. Широко употребляются слова и в лексиколитературных формах: **бълък** (Южный Куляб) **балък** (Рог) означает брат, младший брат; **босалка** (Бойсун) близнецы; **боғи** (Бадахшан), сводный брат и др. Слова, выражающие родственные отношения распространены в флективных формах: **фърбача** (север Куляба) – дети дядей. В речи таджиков Бадахшана слово «**сьнд**» означает внебрачный ребёнок. Это слово употребляется в Навдонаке в форме изафетного словосочетания **занаки санд** // **сьнд** в значении бесплодная женщина; **билод** (бадахшанские таджики) основание, фундамент, начало и т.

В выражении понятий родства диалектные слова в исследуемых говорах различаются формой и выражением смысла, литературные слова также занимают особое место в выражении этой тематической группы. Мы наблюдали, что слова, выражающие понятия родства, претерпевают многоуровневые фонетические изменения и в зависимости от ареала используются во многих вариантах.

3.1.2 Диалектные слова, выражающие понятия, связанные с домом и двором. В научной работе мы условно разделили диалектные слова в выражении данной тематической группы на несколько подгрупп: в выражении фундамента дома: **бълуна** (Порвор) // **бълнов** (Вахойи Каротегини) // **бъллод** (Каротегин) на юге в значении основания и обряда строительства дома; выражение типа стены дома и связанных с ним понятий: **қъръм** // **қъръмб** (Даштиджум, Дахана), **пахса** (юг Куляба); **чим**; **гуволак** // **гъволак** (Каротегин) и др. размеры дома и его детали: **васадаргъл** // **васадаргил** (Каротегин) укрепление глиной концов ручек и балок вокруг крыши; **валч** // **волч** (Горан) балка и т. д.; крыша дома и связанные с ней понятия: **лабпарида** (Курганча) закругление крыши и др.; стропила (балки) дома и их детали: **овашк** (Лахш, Лангар) доски под балкой **нигас** (Кулоби Хисор) // **нигаса** // **нъгаса** (север Куляба); **пориса** // **пореса**, **пореста** (Хумдон), **полиса** (Навдонак)

концы стропильных балок дома и др.; дверь дома и её детали: **паскели** (север Куляба) замок за дверь; **бъгма** (Каротегин) жесь, прикрепляемая к косяку двери; **бурсога** (Сина) порог и др.; описание двора и его деталей: **камали** (к северу от Куляба, Каротегин) палки (шесты), которые связаны горизонтально, чтобы ветви ограды вокруг двора или летнегосарая были соединены друг с другом; **чапарак** (Даштиджум) ограда, изгородь, плетёная стенка из конопли и веток или тростника (камыш); **чапар** (Курганча) колючая и деревянная стена для ограждения сада и двора, **заварвори** (Бойсун) вязанка дров; чавра (Ёзганд и др.); хозяйственные и дворовые орудия труда: **анчан** (бадахшанские таджики) верёвкообразный инструмент; **бут** (Порвор) особая тыква с декоративной ручкой; (Бдх.); **васкат** (Даштиджум, Ховалинг) // **воскат** (Бадахшанские таджики) // **васка** (ДарайНихон) безрукавный камзол с подкладкой и др.

Диалектные слова имеют устойчивое положение в выражении понятий, связанных с домом, двором и орудиями быта, этот фактор зависит от социально-экономического положения людей в определенном месте и их образа жизни, и их выражение в диалектах имеет ряд особенностей.

3.1.3. Диалектные слова, относящиеся к еде и связанные с ней понятия. В зависимости от обычаев и образа жизни жителей каждого таджикского региона виды пищи и понятия, связанные с ней, различны, несмотря на общность. В диссертации этот словарный пласт был выделен в отдельные подгруппы:

Пища для человека. Например, для обозначения **атола** (мучная похлёбка) используется множество понятий в зависимости от её ингредиентов, не все они входят в число общеупотребительных слов: **гарсуз** (Кангурт), **зириков** (Каротегин); **бат** (Бдх.); **търъшбат** (Зарчахо); **кочи** (Ках.), **търхмбат** (бадахшанские таджики), **хавлотилтак** (Яхсу, Ховалинг), **делачай** (Сина); **халилоб** (Бойсун);

Виды еды и напитков: **гунгина** (Бойсун) пшеничная пища; **йалама** (Самсолик) шавля, каша; **йолма** (Обигарм) баранина, приготовленная целиком в специальной печи; **далама** (Геш) кислое молоко или блюдо с ним; **гутак** (Ховалинг) – это блюдо, приготовленное из муки, масла и т. д.;

Сезонные и особенные блюда: **говйугу** (север Куляба), блюдо во время посевной; **лаков** (Кулумбаи Поён) – блюдо, приготовленное из муки с базиликом и кислым молоком, подаваемое больному; **обчинак** (Кулоби Хисор), лёгкий завтрак в начале посева (поле) и др.

Изучение выражения пищи, видов пищи, посуды и приспособлений для хранения пищи в изучаемых диалектах показало, что для выражения этих понятий использование диалектных слов имеет особое значение, а характер диалектов становится причиной появления слов с одним и тем же значением в разных формах.

3.1.4. Диалектные слова, связанные с одеждой, предметами украшения человека и искусством вышивки. Выражение понятий одежды диалектными словами в изучаемых говорах занимает особое место, и в зависимости от вида эту тематическую группу можно разделить на три группы: слова и термины,

обозначающие мужскую одежду, слова и термины, обозначающие женскую одежду, слова и термины, обозначающие ткани, одеяла и подушки.

Выражение мужской одежды диалектными словами: **кепанак** (Даштиджум) шуба, тулуп, **босма** (Оби Ширин) плотная зимняя одежда; **шалвор // шалвар // чолвар** (К.) шальвары, мужские штаны. В большинстве сурхандарьинских таджикских говоров синонимами этих слов являются **чалвар** и **тик**. Для выражения пояса, поясного платка используется множество понятий: **локи** (Шульмак); **льнгú//лунгú** (Каротегин); **льнгичахак** (юг Куляба, Каротегин); **фута** (Дахана); **чорсу** (Обигарм), **чорсú** (Нушор); **шалостú** (Акбулок) и др., и диапазон их значений очень широк. Например, слова **локú** (Лахш, Пилдон, Хўчай Тоф, Дарбанд) означают марлю и вообще ткань, из которой шьют косынку, поясной платок; (Х.) чалма, тюрбан; заказ; **чорсú** (Нуш., Фат.) вид женского платка; **шалостú** (Окб.) поясной платок с кистями; **тумбълбанд** (Шгд.) способ крепления поясного платка на голове, один конец которого стоит прямо вверх и т. д. По нашим наблюдениям, в сурхандарьинских таджикских диалектах для выражения понятия поясной платок используются чаще тюрко-узбекские слова **белкарс**, **белбог** и др.

Выражение женской одежды и аксессуаров диалектными словами. Для обозначения женской одежды и её аксессуаров используются специфические термины и слова: **чаканú** – женское платье с вышитым воротником, рукавами и подолом является распространённым нарядом в южном регионе, особенно в Кулябе; **кансул** (бадахшанские таджики) женская одежда; **шойнак** (Ёзганд) вид воротника женского платья и др. В выражении **рúймол** (платка) и способе его завязывания в говорах активно используются диалектные слова: **камарут** (Каротегин), **камрут** (север Куляба), шерстяной и хлопчатобумажный платок с цветами; **патък** (юг Куляба) женский треугольный платок, **чира** (Самсоик) **мунисак** (Курганча), отрез ткани, используемый женщинами в качестве платка и др.

Понятия, относящиеся к одежде, которые имеют общий характер, т. е. та, которая носится и мужчинами, и женщинами: **олчин** (Бойсун) кант на полах ватных халатов; **гупчак** (Кулоби Хисор) жилетка, хлопчатобумажный камзол без рукавов; **зъфнун** (Ховалинг) красивая одежда; **вешилкагú** (Ёх., Сх., Хов.) рубаха с вышитым воротником и рукавами и др.

Выражение понятий, связанных с одеялами и тканями: **тафú** (Каротегин) специально сшитое одеяло, которым накрывают верх тандыра для сохранения тепла; **қаламарезгú** (Даштиджум) одеяло, подушка или сюзане из кусочков разноцветных тканей; **кадъньк** (Лугмон), **такмол** (Каротегин) – название вида ситца, у которого на красной основе пёстрые цветы; авра (Лахш) внешняя ткань (одеяла, халата); **гола** (бадахшанские таджики) пряжа, моток, клубок; **банот** (Дахана) – ткань красноватого цвета, похожая на бархат, **қърок//қъроғ** (Бойсун) – подушка из кусочков разных тканей и т. д.

Этот тематический пласт по сути тесно связан с повседневной жизнью людей, несмотря на общность в диалектах, они имеют существенные различия, которые мы наблюдали в форме и значении диалектных слов.

3.1.5 Диалектные слова, выражающие названия животных, птиц и насекомых. В таджикских диалектах слова, выражающие понятия животных, птиц, насекомых, могут быть выделены в отдельный тематический пласт, что обогащает лексический состав диалектов наравне с общенародными словами. В этой тематической группе прочную позицию занимают слова, обозначающие домашних животных, которые их мы классифицировали словами, обозначающими понятия **овца, лошадь, корова, коза** и др.: **кьгуш** (Горон) овцы с маленькими ушами; **варук** (таджики Вахана) баран-вожак; **чупаланг** (Дарбанд, Хуфар, Курганча) местная овца с хвостом; **мангú** (Бойсун) слишком жирная овца; **йобу** (Дахана) выючная лошадь; **ахсум** (Нушор) пугливая лошадь; **беланг** (Дороби) пугливая лошадь; **верз** (Горон) кобыла; **навас // навбаст** (Лахш) бычок-двухлетка; **аргън // аргун // йаргун** (Лахш, Кушагба) вид коров, отличающийся от других местных коров крупным телом, длинным хвостом и большими рогами; **търпй** (Бойсун) // **търпича** (Каротегин) годовалый телёнок и др.; **чагак** (Кулумбаи Боло) козочка, родившаяся осенью; **чалма** (Курганча) навоз коз и овец; **гонг** (Ск.) козий и овечий навоз; **пуск** (Курганча) козий помёт и др.

В диссертационной работе слова, выражающие название птиц и близким понятиям, представлены в зависимости от их рода: **варко** (Дараи Нихон) дикий голубь; **алибоч // алибоч**, змеядная птица, охотящаяся на цыплят (север Куляба); **баарú // бахара** (Порвор) сокол, ловчая птица и т. д.

Диалектные слова также занимают значительное место в выражении названий насекомых и родственных им понятий: **калар** (Пилдон) крыса; **карбас** (Нилу) маленькая ядовитая ящерица; **жанг** (таджики Вахана) гнида; **табу** (Обигарм) – вид пчелы и т. д.

Лексическая форма и семантическое выражение диалектных слов в тематических группах, связанных с названиями животных, птиц и насекомых, в зависимости от ареала их распространения имеют, ряд лингвистических особенностей, которые мы подробно рассмотрели в других подразделах диссертации.

3.1.6. Диалектные слова, обозначающие названия растений, трав, деревьев и кустарников. Изучение слов, обозначающих названия деревьев, растений и растительности в таджикских говорах, всегда привлекало внимание исследователей. В диссертации С. Юсуповой проведена полная классификация этого лексического пласта¹.

Хотя такие слова широко используются в словаре нормированного языка и общенародной лексике, выражение данной тематической группы диалектными словами представляется более ограниченным, что можно объяснить соответствием их формы и значения с их литературными аналогами.

В диссертации мы анализировали диалектные слов, выражающие названия растений, трав, деревьев и кустарников в следующих подгруппах:

¹ Юсупова, С. Таҳқиқи луғавӣ-семантикӣ ва сохтории воҳидҳои луғавии марбут ба наботот дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ. АКД / С. Юсупова. – Душанбе, 2019. – 26 с.

а) **Выражение растений и трав и родственных им понятий:** **риндак** (Бойсун) вид растений, произрастающих среди пшеницы; **зулфитурун** (Бойсун) вид травы; **папс** (таджикиВахана) – вид дикорастущего растения, произрастающего на берегу реки; **виғна** (Дараи Нихон, Сина) // **биғна** (Курганча) – вид хвойного растения; **жоба** (Порашт) крапива, пустырник и др.

б) **Горные растения и травы:** **зағ** (Бдх.) горный колючий кустарник; **исфарза** (Дараи Нихон); **калмоч** (Нилу); **кърахка** (таджики Вахана) горные растения и травы; **чавроғ** (Каланак) – разновидность горного кустарника; **момус//бомус** (Обигарм) – род растений семейства ржаных и др.

в) **Лекарственные и съедобные растения и травы:** **анкор** (Курганча, Сина) вид душистого горного растения; **сирък** (Шуроабд) – вид лекарственного растения; **вагина** (Хуфар) горькое на вкус растение; **кажур** (Дараи Нихон) – вид лекарственного горного растения; **чочú** (Джавдор) и др.

г) **Названия кустарников и деревьев:** **бушол** (Ховалинг, Нушор) // **бъшол//пъшол** (Порвор, Ёл, Лахш) – вид горного кустарника; **андалғаз** (Казонгузар) горный кустарник, побеги которого в прошлом использовались как лучины; **чъзбанд** (Даштиджум) – разновидность кустарника; **сива** (Карш, Хуфар) горный терновник и др.

В зависимости от различных морфологических формообразований этого лексического пласта расширяется их диапазон значений, о чём мы подробно говорили в предыдущих подразделах диссертации.

3.1.7. Диалектные слова, выражающие названия частей тела и болезней. Анализ материалов таджикских говоров Сурхандарьинского бассейна и южного диалекта таджикского языка позволяет классифицировать данный тематический пласт на две подгруппы в зависимости от выражения понятия:

а) названия частей тела человека: **умурқа** (Кангурт) позвоночник; **ҳарқа** (к западу от Куляба) спина; **алахша** (Каротегин) // **алохша** (Даштиджум, Хиджборак) // **альхша** (Пилдон, Лахш) // **алоша** (Бойсун) челюсть, **карок** (Дороб) гортань; **анголак** (Санги Малики, Курганча, Сина) челюсть; **барға** (Гк., Кх.) Сина; **долú** (Пилдон) лопатка, заплечье, **барға** (Западный Куляб, Кулоби Хисор) Сина; **карок** (Дороби) кадык; **кърак** (Хонако, Ховалинг) ямка под кадыком; (Боло Дхангара) носовой хрящ; **лахшова** (Горон) челюсть; **дорак** (Дараи Нихон) и т. д.

б) **названия болезней и родственных им понятий:** **белангу** (Бойсун) больной человек; **ойинг** (Бойсун) распространение болезни; **тавур** (Дарбанд) изменение цвета лица из-за температуры; **бағара** // **боғара** (Ск.) зоб, опухоль; **даба** (Хакими) грыжа; **папар** (Ёл, Порвор) сумасшедший, **хурусонú** (Нилу) дифтерия и др.

Спектр употребления этого лексического пласта широк и нуждается в изучении на основе отдельных диалектов.

3.1.8. Диалектные слова, выражающие праздники и народные промыслы. Народные обычаи тесно связаны с историей, культурой и языком. На протяжении тысячелетий формируются обычаи и традиции людей в

зависимости от места их проживания. В выражении народных обрядов часто используются диалектные слова: **элакбар** (Саридашт) – разновидность народного обряда, где родственник со стороны невеста складывают новую одежду в сито и дарят её жениху. Родственники и друзья жениха кладут в решето деньги или что-то из уважения; **азобаророн** – обряд прекращения ношения траурной одежды женщин в годовщину смерти близкого человека; **дослеса** (Ховалинг, Геш); **патфар** (таджики Вахана и Ишкошима) поминальный плов и др.

Для выражения понятий, связанных с торжествами, церемониями и обычаями, часто употребляются диалектные слова: **тоқумтельк** (Майдонтерак) – шаль или коврик с вышивкой, который в брачную ночь накидывают на спину лошади; **атга // адга** (Горон) прощение, подарок, дар; **нозипешона** (Бойсун) – новый шёлковый платок, который повязывают вокруг головы; **ген** (Хумдон) бита, которой во время игры выбивают сорванные орехи; **ғозвол** (Курганча) мужчина, одетый в еловую кору, танцующий на свадьбе обрезания и др.

Искусство–неотъемлемая часть человеческой жизни, и понятия в этой области обычно выражаются в языке и его диалектах. В 1954 г. русский исследователь З.А. Широкова обращала внимание на выражение понятий в области искусства: музыкальные инструменты¹.

Для обозначения частей музыкального инструмента рубаб в рассматриваемых диалектах используется множество терминов. Диалектное слово **гълбам** (Андароб) используется для обозначения особой струны рубаба (пятой струны). Слово **зил** (Горон) в целом означает струны рубаба. В большинстве южных диалектов слово **сарпанча** используется для обозначения деки рубаба. Следует отметить, что это сложное слово также употребляется в значении обиды или огорчения. Общеупотребительное слово **гўшак (колок)** в форме **гўшаки дутор (колок дутара)** употребляется в большинстве таджикских диалектов. Слово **рубоб** (Коррез) употребляется в южных говорах в значении маленький, мелкий, и не имеет широкого употребления.

В южном диалекте таджикского языка песня и процесс её исполнения выражаются специфическими понятиями; **бърор-бърорак** (Ках.) песня при выходе невесты из родительского дома; **внгахак** (Джк.) поющий вполголоса; **майдо//майда** песня землепашцев; **мандоғигу // мандоғгу** (Хов.) исполнение куплета песни; **хъмба** (Хов.) напевать мелодию или песню с закрытым ртом; **шарқі** (Дах.) песня, фалак (вид народной песни); **лакибайт** (Ховалинг) неприличная песня и т.п.

В изучаемых диалектах для выражения понятий области искусства, наряду с народной лексикой, значительное место занимают диалектные слова. И поэтому большое значение имеет изучение сферы употребления, морфологических и синтаксических формообразований, их смыслового

¹ Широкова, З. А. Этнографические коллекции Института истории, археологии и этнографии АН / З.А. Широкова // Тадж. ССР. Вып. 1. (Дарвазская этнографическая коллекция сбора 1954 г.). – Душанбе, 1956. – С. 34.

выражения, сравнение этой лексической группы в рамках всех диалектов таджикского языка.

3.2. Анализ непредметной лексики

В тематической классификации лексикоговоров основное положение занимают предметная лексика, в то же время важным считается изучение и непредметных лексем. В тематической классификации таджикских диалектов слова, относящиеся к глаголам, прилагательным и наречиям, рассматриваются в рамках понятия непредметных групп. В исследованных диалектах употребление этих частей речи в контексте диалектных слов имеет ряд языковых особенностей, которые мы подробно рассмотрели в диссертационной работе. В том числе:

3.2.1. Диалектные слова, выражающие понятие действия. Изучение особенностей образования глаголов и их значения на материалах южного говора таджикского языка привлекло внимание ряда отечественных и зарубежных учёных, а Х.Хамрокулов¹ и З.Зайниддинов² изучали этот лексический пласт на основе сурхандарьинских диалектов.

Выражение действия в таджикских говорах имеет особые способы и средства, и система его образования нуждается в изучении, поскольку глагол как самостоятельная часть речи играет действенную роль в построении других лексических единиц.

По структуре мы рассматриваем глаголы изучаемых диалектов в двух группах:

1. Следует отметить, что простые глаголы в таджикских говорах Сурхандарьинской долины и южного диалекта таджикского языка составляют важный лексический пласт: **ғелмидан** (Дарай Нихон) смешать: *Ҳами ту ов тиреш, ғелмидан мегира*; **ғунидан** (северный Куляб) вонзаться, входить: *Вахто ки сар-ш-а дъст кард, чилик-ъш дар сар-ъш ғунид* (Зелолок); **ғучидан** (Дарай Нихон) // **ғичондан** (Курганча) сжимать: *Ун дуйшон ғучидан нашуд* (Дарай Нихон); **Чан бор ғичон об-ош рава** (Курганча); **жовидан** (Сина) жевать: *Пӯчоқи харбуза-йа намежован*; **жъвъқидан** // **жувуқидан** (Каротегинский Вахъё) топтать (давить): *И кудак-о-ра жъвъқидан-шун-а би* (Каротегин); **кабидан** // **капидан** (бадахшанские таджики) есть языком что-то жидкое (о собаках, кошках и других животных) и т.д.

В изученных диалектах употребление одной и той же лексической единицы в разных значениях зависит от значения слова и характера диалекта. Глагол **кохидан** в говорах Майдонтерака, Дарай Мазара, ДангарайБоло и в форме **койидан** в говорах Геш и Курганчи означает сердиться, печалиться; обвинять; надеяться на что-то, и это не граница образования значения этого слова: *Чанд кохидъм, ки чува мърғ-а накъшти-ш* (Дарай Мазар); *Акоо-ш син-ъш койидан, акъ хондан мерава* (Геш); *Гулак-а ай ҳаму севои даст-ът йа-та бъте,*

¹ Хамрокулов, Х. Шевахон тоҷикони райони Бойсун / Х. Хамрокулов. – Душанбе: «Дониш», 1961. – 274 с.

² Зайниддинов, З. Назаре ба хусусиятҳои феъли лаҳҷаҳои тоҷикони ҳавзаи Сурхондарё / З. Зайниддинов // Пажӯҳиш ва дастовард (маҷмуаи илмӣ). Кафедраи забони тоҷикӣ ДДОТ ба номи Садрриддин Айни. – Душанбе, 2007. – С. 74-81.

ки *дид-ай*, *мекоха* (Кангурт); *Йа ҳафтаина касали-да хела кохидас* (Догистон); *Бобой Одинамат-а хела коҳондан-да, бачоо-м* (Порвор) и другие.

В самостоятельной форме, без словообразовательных средств, образование указанных глаголов часто невозможно, и иногда мы наблюдаем такую ситуацию: *Бъра, ки гандъмо-ра гово хелидан* (Хиджборак) – Иди, пшеницу вытоптали коровы.

Сопоставление материалов таджикских говоров Сурхандарьинской долины и южного диалекта таджикского языка показывает, что в этом лексическом пласте (простых глаголов) меньше заимствований: заимствованный глагол **бокидан** в диалекте Пилдона означает откармливать, воспитывать: *Ҳамъ кавг-а йа моҳбӯбоқи-ш фарбе шида мерава* (Пилдон); Это слово приобрело в даштиджумском диалекте и другие значения: *Ҳа бача, боқида гаит-ай* (здесь **бокидан** в значении ухаживать за любимым человеком).

2. В таджикских говорах Сурхандарьинской долины и южном диалекте таджикского языка составные глаголы несколько отличаются от литературных форм, и в этом случае для выражения действий используются также особые формы, сравнительное изучение которых имеет научное значение. В образовании этого типа глаголов важную роль играют именные компоненты. Вспомогательные глаголы *кардан, шудан, доштан, задан, истодан, додан, рафтан, ёфтан* и др. активны в образовании глаголов изучаемых диалектов, чем мы и ограничимся, приведя несколько примеров с некоторыми вспомогательными глаголами:

С глаголом **кардан**: *буш кардан* (Порвор) отпивать, пить глоточками: *Ҷъргот-а ба лав-ъиш буш ку, сер мешай* (Порвор), **гулва**: *гулва кардан* (Сина): подстрекать: *Гулва када баҳад чи шуд?*; **гур**: *гур кардан* (Дарай Нихон) отомстить: *Хон-еш гур карда даромат ваи* т. д.

Со вспомогательным глаголом **задан**: *вол задан* (таджики Вахана) долго и внимательно смотреть на кого-то или что-то; **дакс** (таджики Вахана) ходить; **лат** (южные диалекты) избивание, побои; *лат задан* (Курганча) разводить водой чакку (кисломолочный продукт): *Тез рав ки чакка-йа лат назадакӯпи-да аннозем*; **пах**: *пах задан* (таджики Вахана) присесть; спрятаться; **сандал**: *сандал задан* (Зарчахо) стараться из всех сил и т. д.

Со вспомогательным глаголом **шудан**: *вор шудан* (Бойсун) полюбить кого-л., что-л.: *Ун-ба гӯсале те гунт, ҳамун-дан акем-бо вор шут*; *гулу шидан* // *гъльп шъдан* (таджики Вахана) собраться в одном месте; (Сина) потолстеть: *Пеши мачит-да қатори уноҳон гулу мешат*; *пълилък шъдан* (Бадахшан) быть очень счастливым встретить кого-то; быть очень добрым к кому-либо; **йоғара**: *йоғара шидан* (Порвор) отделить грецкие орехи от кожуры; **даҳачак**: *даҳачак шидан* (Войдара, Ниёзбегиён) спелый орех, висящий на ветке; **ангал**: *ангал шидан* (Саракенджа) влюбиться, отдать сердце; **зағал**: *зағал шъдан* (Каротегин) спускаться; **интихорун**: *интихорун шудан* (к северу от Куляба), нуждаться и т. д.

Следует отметить, что в лексике диалектов глаголы приобрели новые формы и значения, и следует изучить систему их образования в связи с другими

частями языка, поскольку процесс формирования языка необходимо оценивать на основе изучения различных факторов.

3.2.2. Диалектные слова, выражающие понятие признака.

Прилагательные занимают важное место в лексике диалектов. Исследователи Дж. Мурватов¹ и Х.Вазирова² кратко изучили некоторые характеристики прилагательных на материалах таджикских диалектов.

Исследование и классификация прилагательных на материалах южных говоров таджикского языка было проведено профессором Г. Джураевым,³ а издание «Словаря южных говоров таджикского языка» расширяет возможности более подробного изучения этой лексической группы.

Слова, выражающие признаки человека в таджикских говорах сурхандарьинского бассейна и южном диалекте таджикского языка широко употребительны, и в зависимости от их значения их можно разделить на две группы - хорошие и плохие качества человека:

1. Выражение признаков, характеристик хорошего характера человека: **зика** (Токак) красивый; **колавара** (Аскалон) состоятельный, богатый; **кулинг** (Дороб) широкоплечий юноша; **лавхур** (Кангурт) красноречивый, вежливый; **патимо** (Давлатабад) ответственный, умелый, **ширгин** (Курганча) добрый; **хелида** (Гурдхам) близкий друг; **дачам** (Бойсун) сильный, энергичный и т. д.

2. Собранный нами материал свидетельствует о том, что выражение отрицательных признаков человека имеет в говорах устойчивое положение и употребляется чаще, нежели положительные признаки. В таджикских диалектах литературный эквивалент этой лексической группы мало употребителен. Приведём несколько примеров из изученных диалектов: **аламон** // **аламон**: *дузди аламон* (Давлатабад) разбойник, вор; **босахма** (Геш) преувеличивающий, панический; (Даштиджум) простодушный человек; **алас** (Ховалинг) спешащий; **бахтак** (Хумдон) плут, хитрец, лукавый; **бушранг** (Пв.) неумелый; **тъмса** (Балджуван) упрямый человек; **чалов** (Зарчахо) **галбарс** (Дарай Нихон) тупой, бестолковый; **панг** (Лахш) тупой, неразумный, **буранг** (Курганча) искалеченный (по отношению к человеку и животным); **ховач** (Лахш) растрёпанный, взъерошенный; **чъртък** (Джк.; Шк.) умник; легкомысленный и др.

В диссертационной работе диалектные слова, выражающие признаки предмета, рассматривались в следующих подгруппах:

а) Для выражения возраста, роста и других характеристик человека в этих говорах используются много диалектных слов: Примеры: **буғ** (Майдонтерак) дородный; взрослый; **буғдú** (Север Куляба) мелкий, небольшой; **букрú** (Курганча) сутулый, сгорбленный, взрослый; **алхúттú** // **калкúттú** (Курганча) очень старый, дряхлый старик; **толфох** (Джк.) здоровый толстый ребёнок,

¹ Мурватов, Ч. Маълумоти мухтасар дар бораи шеваи Файзобод / Ч. Мурватов // Масъалаи забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1967. – С. 72-79.

² Вазирова, Х. Калимаҳои забони кӯҳнаи Ванҷӣ // Материал: III юбил. конф. молодых учен / Х. Вазирова. Тадж ССР, посвящ. 100-летию со дня рождения В.И.Ленина. – Душанбе: Дониш, 1970. – С.75-76.

³ Чӯраев, Ғ. Системаи лексикаи лаҳҷавии забони тоҷикӣ / Ғ. Чӯраев. – Душанбе, 2017. – С. 68.

крепкий ребёнок; **тарғел** (Андж.) толстяк; **машлот** (Зарчахо) хитрый, **барзангú** (Курганча) огромный, громадный; **нарғъл** (Анжироб, Ёл) // **нарғул** (Кангурт); **норғул** (Сина) очень большой и т.д.

б) В таджикских говорах Сурхандарьинской области и южном диалекте таджикского языка в лексическом составе говоров широко употребляются диалектизмы, обозначающие признаки предметов: **бурмбачала** (Ховалинг) шершавый, жёсткий; неровный; **паласт** (Горон) отшлифованный, блестящий, полированный, **гачум** (Курганча); беспорядочный, неорганизованный; **аларакш** (Хум.) пёстрый; **алғач** (Зелолак) беспорядочный, сломанный, смешанный; **барафт** (Кд.) уютный, спокойный; **малумак** (Бойсун) посредственный; **хатала** (Дахани Шол) сломанный, развалившийся и т.д.

в) Эти диалектные слова, обозначающие признаки человека, являются активными, и они отличаются от своих литературных эквивалентов тонкими семантическими оттенками, а также широким спектром синонимов. Например, слово **нодон** (невежественный) имеет много синонимов: **абох** (Войдара); **мазабър** (Ёл); **пакар** (Шк.); **пук** (Ходжагалтон); **пълельк** (Порвор); **фах** (Сина); **галдир** (Курганча); **кавдон** (Юг Куляба); **носипо** (Ховалинг) и др.

г) очень много диалектизмов, выражающих цвет: **латак** (Курганча) черный; **хингтускловатый**; **сийала** (Гор) пёстрый; **талғир** (Каротегин, Курганча) чёрно-коричневый цвет; **талон** (Дахана) – масть пятнистой серой лошади; **пушигул** (Кх.) розовый и др.

д) Особое место занимают признаки, относящиеся к животным и насекомым: **бурранг** (Нушор); **бъчилгун** (Лакш) маленькая серая птичка; **мут** (Ховалинг) прямой, острый; **сара** (Даштиджум) хороший и т.д.

е) В развёрнутых формах важное место имеют диалектные слова, выражающие признаки, и в этом контексте признак выражен в большей степени: *Ай кудак-иш чипаки майдагелак буд* (Ру.) - Он был тощий и худой детства; *Ин сиёпатаки латак аҳ ҳамун давра ман-да кор дошт-ай.* Этот чёрный цыганс тех пор лез в мои дела (Курганча); *Ира ман донаму Худо, ай пеша йа одами лаванди тълон буд* (Хак.) – Это знаю я и Аллах, он с детства был ленивым и праздным человеком.

ё) В этом лексическом пласте также встречаются слова, которые могут переходить в разряд прилагательных и в зависимости от речевой позиции также выражать признак предмета: **балғът** // **балғът** (Запад Куляба) муть, жижа, жидкая глина; **барафт** (Кулдара) уютный, спокойный; **гал** (Яхсу Курганча) обман, уловка; **фух** (Тавильдара) немощный, слабый, изнурённый; **доғдú** (Сина) бездельник и т.д.

ж) Выраженные характерных признаков предметов и др. имеют широкий спектр употребления: **лайс** (Сина) прозрачный; **марғон** (Бойсун) полноводный (Бойсун); **ротифа** (Бойсун) бесплатный; **илбира** (Бойсун) разорванный в клочья, рваный (об одежде) и т.д.

Значение слов, выражающих признак, более очевидно в тексте, и люди используют этот тип слов для выражения своих чувств. Интересны лексемы синонимического ряда, обозначающие признак, в рамках диалектизмов.

3.2.3 **Диалектные слова, выражающие наречия.** Наречия не имеют длительной истории по сравнению с другими частями речи. В таджикских говорах процесс перехода других частей речи в наречия расширяется.

Некоторые особенности наречной лексики в диалектах Каротегина и тагнобском диалекте были изучены Ш. Исмаиловым¹ и Н. Гадоевым². Исследователь бойсунского диалекта Х. Хамрокулов коснулся специфики наречий этого региона на основе их сопоставления с литературным языком и материалами других таджикских диалектов.

Для выражения наречия в изучаемых диалектах, несмотря на общность с литературным языком, используются диалектные слова:

а) наречие времени: **угам** (Порвор) потом; **мучурб** (Бойсун) на мгновение; **сафил** (Курганча) момент; **гъраст** (Ховалинг) быстро, немедленно; **гоного** (Бойсун) иногда и др.

б) наречие места: **тахпала** (Ялдамич) плоскогорье; **тахпалú** (Балджувон) нижняя часть дома, основание; **паталú** (Лугмон, Хаками) высота, холм, возвышенность; **торматор** (Хов.) за хребтом и т. д.

в) наречие количества и меры: **гиртак** (Бойсун) меньше; **баначе** (Бойсун) наконец; **погазе// поке// позике** (Бойсун) почти, полностью; **баначе** (Дарбанд), **ғижда** (Хаками) в высшей степени, чрезмерно и т. д.

г) наречие причины и цели: **астú** (запад Куляба) никогда, отнюдь; **табина** (Майдонтерак) // **тавина** (Яхч) вероятно, может быть, возможно; **бехлú** (Курганча) полностью, целиком; **гърт** (Шулмак) полностью, в целом и т. д.

ж) наречие образа действия: **бергулик** (Бойсун) заметно; **чағала** (Каротегин) невидимо, неведомо; даканг-даканг (Кулобии Хисар) часто, в спешке; **капулунг** (Дарбанд) внезапно; **кўлдарон** (Кург) круто, обрывисто; **чурта** (Сина) лживо, притворно и т. д.

Изучение диалектного материала показало, что выражение диалектными словами наречий по сравнению с глаголами и прилагательными несколько ограничено, и этот фактор тесно связан с особенностями наречий как самостоятельной части речи, которая находится в процессе преобразования. Диалектные слова наблюдаются в таких наречиях, как наречия времени, количества, меры и образа действия.

¹ Исмаилов, Ш. Баъзе хусусиятҳои лексикаи зарф дар шеваҳои Қаротегин / Ш.Исмаилов // Масъалаҳои забони тоҷикӣ (Маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, 1978. – С. 93-99.

² Гадоев, Н. Баъзе хусусиятҳои лексикаи зарф дар лаҳҷаи Тагнов / Н.Гадоев // Гулзори суҳан (маҷмуаи илмӣ). – Душанбе, 2010. – С. 20-27.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

На основании исследования особенностей диалектизмов в говорах таджиков Сурхандарьинской долины и южных говорах таджикского языка можно сделать следующие выводы:

1. Изучение понятия диалектные слова и их классификаций в отечественной и зарубежной литературе показало, что отсутствие определения места этого лексического пласта в лексическом составе диалектов привело к разночтению их лингвистами, и большинство исследователей изучали этот вид слов в целом или поверхностно. Этот фактор привёл к тому, что лингвистические особенности этого лексического пласта не были всесторонне изучены [1-А; 12-А; 20-А; 22-А].

2. К числу диалектных слов относятся те слова, которые отличают тот или иной диалект от других и литературного языка. При этом есть много разных аспектов, требующих пояснения. При изучении того или иного диалекта исследователи в общем виде показывают диапазон употребления слов. Важной особенностью диалектизмов является то, что, несмотря на употребление в нескольких диалектах, они могут служить основой для различения других таджикских говоров. Сравнительное изучение диалектизмов сурхандарьинских таджикских диалектов и южных говоров таджикского языка свидетельствует о том, что употребление многих слов, например, *газвол*, *качар*, *кунаргу*, *мосидани* др. даже внутри одной группы (например, Бойсунские диалекты: Бойсун, Дарбанд и Курганча) имеют разное значение, но это не предел ареала употребления этих слов. Несмотря на то, что такие слова употребляются только в одном говоре Сурхандарьинской долины, мы наблюдаем их употребление в разных формах в некоторых говорах юга. Эта группа слов в южных говорах также ограничена в употреблении и становится причиной различия между диалектами. Кроме того, эти слова претерпели изменения формы и значения в каждом диалекте, и их толкование следует рассматривать только в лексическом пласте диалектных слов [2-А; 21-А; 24-А].

3. Научные изыскания зарубежных исследователей М.Х. Партенадзе, А.В. Калинина, Н.М. Шанского и др. оказали значительное влияние на таджикских языковедов в изучении языковых норм диалектных слов. В этом направлении большой вклад внёс русский учёный Ф.П.Филин, его классификация диалектных слов делится на две группы: лексическую и семантическую, и это совершенствовалось в научных трудах таджикских учёных-диалектологов. Именно такой тип классификации данной лексической группы впоследствии был заменён терминами «полные и неполные лексические диалектизмы» в научных трудах профессора Г. Джураева, и научное понятие этого слова было конкретизировано. В настоящее время в таджикской диалектологии проведено множество научных исследований в соответствии с этим направлением, и этот процесс прольёт свет на актуальные вопросы таджикской диалектологии [21-А; 22-А; А-24].

4. Словообразование также имеет особое направление в диалектах наряду с соблюдением норм литературного языка. Под влиянием формы и значений

диалектных слов меняются фонетический облик и семантика слов и рассмотрение этого важного вопроса считается актуальным в современном языкознании. В формировании морфологического принципа образования диалектных слов степень использования словообразовательных элементов, по сравнению с литературным языком и общенародной лексикой, представляется ограниченной. Изучение материалов сурхандарьинских таджикских диалектов и южных говоров таджикского языка показало, что в этой лексике продуктивны суффиксы **-ак**, **-й**, **-а**, а суффиксы **-ина**, **-ич**, **-вара** менее продуктивны. В этой морфологической особенности весьма значительна роль существительного. По сравнению с формами **-ак**, **-ък** в составе диалектных слов варианты **-ок**, **-ик**, **-ек** и **-ук** менее продуктивны. Для таджикских говоров Сурхандарьинской области распространено употребление формы **-ак**, и в них употребление вариантов **-ок** и **-ик** в составе диалектных слов не наблюдалось [16-А; 19-А].

5. В диалектах распространено образование диалектных слов путём сложного и смешанного словообразования, и в этом случае одной из частей слова являются преимущественно диалектные элементы: **дулғоп** (Кулоби Хисор) водяное колесо (шумный, запутанный), **сартўла** (Сина) первый ребенок; **хафлал** (Каротегин) навоз; **роватала** (Лахш) вид блюда. Когда обе части сложных слов состоят из исключительно диалектных элементов, трудно проводить изучение этих морфологических форм: **нолахка** (Южный Куляб) сырой орех; **кърчов** (Вк.) тонкая штукатурка стены дома; **састирак** (Лахш) разновидность тополя; **аларахш** (Хумдон) пёстрый; **чабйуғ** (Каротегинский Вахъё) вол, упрямящийся во время пахоты, непокорный; **кашар** (север Куляба) // **качар** (Курганча) место для скота; **кунарғу** (Бойсун) некоторое количество кислого молока, которое кладут в молоко, чтобы его сквасить. По сравнению с таджикскими диалектами Сурхандарьинской области в южных говорах таджикского языка по материалам диалектных слов более продуктивным является смешанное словообразование. В формировании диалектных слов по смешанному принципу словообразования иногда наблюдается индивидуальность диалектных слов, т. е. ряда слов, произвольно образованных в зависимости от необходимости разговорной речи (**чолдўзакчушм**, **хармахаракӣ**, и др.). Недостаточное изучение этого словарного пласта на материале всех таджикских диалектов ограничивает возможность вынесения научного вывода [22-А; 38-А].

6. В говорах при формировании диалектных слов лексикализация слов, исходящая из многих факторов, получает новое распространение: **барзангил** (Кх.) дочь свояченицы; **кўлдарон** (Курганча) крутые, обрывистые; **карсин** (Горон) полустенок, отделяющий софы бадахшанского дома от небольшого глиняного возвышения очага, **патимо** (Южный Куляб) умелец, специалист; **борондах** (Горон, таджики Вахана) дождь со снегом; **захоб** (Курганча) питать отвращение и т.д. Не будет ошибкой отнести этот процесс к природе диалектов, ведь им свойственны простота выражения, сокращения и необычные интерпретации. В рассматриваемых диалектах мы можем наблюдать процесс

перехода простых диалектных слов в другой разряд (**лахча, понча, савча, типча**) [29-А; 39-А].

7. Одной из основных причин выхода за рамки общеупотребительных слов является образование в сложной форме диалектных слов, где значение частей удаляется от исходного, либо в составе этих морфологических форм присутствует диалектный компонент, смысл и ареал его распространения создают основу для различения формы и семантики: **дум+гарак** (Бойсун) – детская игра; **пихник+бод** (Анджироб, Ёл) вихрь, снег вперемешку с ветром, буря; **санг+ълак** (Кахдара) просяной хлеб и др. [6-А; 31-А; 34-А].

8. В живом языке народа самобытность языка сохраняется тысячелетиями. Изучение таких исторических книжных слов на основе бесценных произведений классических поэтов и писателей и сопоставление их с таджикскими диалектами имеет огромное научное значение, создаёт основу для определения процесса исторического развития языка и его диалектов. Диалекты являются одним из надёжных источников развития литературного языка. В современную эпоху сотни исконных слов, таких как х (о) ўрӣ, нуғул, модрағ и др. имеют право быть включёнными в литературный язык из лексики диалектов [1-А; 5-А; 8-А; 17-А].

9. Выражение значения и образования исконно таджикских слов в говорах показывает, что в зависимости от области распространения и географической среды диапазон значений этих слов расширился, и этот процесс прослеживается даже внутри группы диалектов одной подгруппы. Всестороннее изучение материалов изучаемых диалектов показывает, что исторические особенности языка в большей степени сохраняются в отдалённых районах гор, причём этот аспект наблюдается в большей степени в южном диалектетаджикского языка, чем в диалектах таджиков Сурхандарьи [9-А; 11-А; 21-А].

10. Слова, принадлежащие к иранским языкам, занимают важное место в диалектах, и со временем они стали лексическими элементами диалектов. По сравнению с южным диалектом таджикского языка в лексическом составе сурхандарьинских таджикских диалектов сохранилось больше согдийских слов, что доказано в диссертации на многих примерах. Арабские слова занимают более значимое положение в лексических пластах диалектных слов, а также заметную роль играют тюрко-узбекские слова. Заимствованные арабские и тюрко-узбекские слова, в силу серьёзных фонетических, морфологических и грамматических изменений, либо приобретая новые языковые значения, вышли за рамки общенациональной лексики и в зависимости от ряда языковых особенностей имеют научную основу для их изучения среди диалектных слов [24-А; 25-А; 41-А].

11. Хотя русские заимствования и заняли важное место в составе общенародной лексики, они не вошли в состав специфической лексики диалектов, что можно объяснить их историческим опытом. Серьёзные фонетические изменения в составе русских слов приводят к тому, что они переходят в ряды диалектных слов, т. е. первая форма этих слов претерпела

несколько уровней фонетических изменений по сравнению с основной формой: **кълйак** // **кълийак** <кляк; **севодка** <сводка; **римо** <ремонт; **сапсем** <совсем; **даким** <документ; дешат <решать; **бошпърт** // **бошпът** <паспорти т.д. [4-А]

12. Географическая среда считается одним из факторов сохранения самобытности языка в диалектах, а в равнинных районах процесс перехода слов из заимствованных слов в разряд диалектных расширяется. Именно географическая среда обуславливает разные формы диалектных слов, и в этом контексте расширяется смысловой диапазон слов. В таджикском языкознании, особенно в области диалектологии, языковые единицы в зависимости от географической среды по-прежнему нуждаются в исследовании [20-А; 42-А].

13. Процесс перехода общеупотребительных слов в диалектные слова сложен, и важно оценить также его структурное оформление и семантическое выражение. Это явление отчётливо наблюдается в процессе морфологического словообразования (**тутвара**, человек, обладающий тутовником; **кола** (материал, ткань) + **вара** - человек, имеющий много тканей, обеспеченный и т.д.), когда языковые средства, относящихся к лексическим пластам диалектов, являются главным условием классификации их лексического состава [16-А; 19-А].

14. Индивидуальный характер речи также вызывает появление диалектных слов, т. е. природа диалектов сложна, а устная речь вызывает появление слов в необычной форме: **дақисарак**, **хармахаракӣ**, **чолдӯзакчум** и т. д., и эти языковые формы на основе таджикских диалектов нуждаются в комплексном исследовании [5-А; 22-А].

15. Одним путей перехода слов в разряд диалектных слов является явление аббревиации. Живой язык народа всегда стремится к простоте, и на этом основании единицы языка претерпевают изменения формы, и с течением времени даже обладатели языка затрудняются определить первоначальную форму слов. Факты и свидетельства морфологического и фонетического формирования слов свидетельствуют о том, что положение диалектных слов устойчивее по сравнению с общенародными словами, и в определенное время такие слова сокращаются с точки зрения фонетики и элементов словообразования (ма-модар; чум – чӣ медонам; ноқал – лоақал; казхо – кадхудо и др.), и такие формы могут быть понятны только представителям определённой местности. В этом контексте можно сделать вывод, что учёт этих языковых факторов приведёт к новому процессу изучения этой лексики [2-А; 4-А; 11-А].

16. В исследованных говорах, несмотря на массу общих черт, для выражения понятий родства используются диалектизмы: (**казха**; **авӣ** // **вӯ** // **бӯ**; **хийар** (Саригор), **ма**, **холазо** (Вахёи Каротегин); **қънғол**, **ахта**; **барзангил** (Кулобии Хисор); **пезача** // **пизача** (Вахёи Каротегин, Каротегин) // **пирзача** (Север Куляба, Юг Куляба) // **пасача** (Лахш, Пд.); **бӯйинса** (Дарбанд); **дасуда** (Бойсун); **тумса** (Сина); **чага** (Шохдара) и др., и формирование этой тематической группы свидетельствует о древней истории таджикского языка и его диалектов [20-А; 22-А].

17. Понятия, связанные с домом и бытом, пищей и способом её приёма, занимают устойчивое положение в говорах: виды стены - **къръм** // **къръмб** (Дахана); **пахса** (юг Куляба); **чим**; **гуволак** // **гъволак** (Кулумбаи Поён); **шамдй** (Дарбанд) толстая нить; **тўлунг** (Байсун) особый кружок из войлока для покрытия домашней утвари; **прам** (ваханские таджики) // **пран** (таджики Ишкашима горизонтальный выступ стены внутри дома; **миндал**//**мънда** (таджики Вахана и Ишкашима) полустенок; тип дома и место жительства: **гъмбък** (юг Куляба), глинобитный дом с низким потолком; **анчурхона**//**ганчурхуна** (Лахш, Яхсу, Нушор, Муминабад, Ховалинг) // **ганчулхона** (Файзабад) – кладовая, склад; **аботак** (Вахияи Каротегин) летняя мансарда; подвал, подземный дом; **алочиғ** (Вахиёи Каротегин, Каротегин) шалаш, помост для спанья летом в саду или во дворе; **калп** // **калф** - пористый и седловина горы; большое пространство под скалой или рядом с горой, служащее укрытием для пастухов и стад и других животных во время снега и дождя; **алончък** (Кулоби Хисор) шалаш; **крич**//**кърич** (бадахшанские таджики) пастушья каменная хижина на стойбище; сич (Ховалинг) – **подвал**, подземный дом; (Сина) растение с листьями, похожими на лазурь; **чеп** (Горон, таджики Вахана) караульная вышка, караульное помещение; (Курганча) выкопать траншею вокруг обрабатываемой земли и т.д.

Показательно, что названия блюд часто выражаются диалектизмами, например, для выражения атола (мучная похлёбка, болтушка) в зависимости от её ингредиентов используются многие понятия, не все из которых входят в состав общенародной лексики: **гарсуз** (Кангурт, Ховалинг), атола, ордоба, лёгкое блюдо из муки и молока; **умоч** (Вахёи Каротегин, Каротегин, Курганча) вид мучной похлёбки; **хадир** (Шулмак) атола; ордоба; **зъриков** (Вахёи Каротегин) разновидность атолы, которую готовят, обжаривая муку в масле и варят на молоке; **бат** (бадахшанские таджики) маслянистая каша из пшеничной муки; **зичбат** (таджики Вахана) мучная и молочная каша, которую варят в ходе обряда, связанного с размещением на горном пастбище; **кочи** (Кахдара) это разновидность атолы, которая готовится из жира и молока и становится густой; **гъхмбат** (бадахшанские таджики) атола, приготовленная с яйцами; **хавлотилтак** (Балджуван, Сарихосор, Яхсу, Ховалинг) разновидность атолы, приготовленная из сахара и муки; **делачай** (Сина) дамлама [20-А; 24-А; 41-А].

18. В изучаемых диалектах выражение абстрактных понятий диалектизмами нуждается в полноценном исследовании. Действие выражается диалектными словами в простой и составной форме, причём по сравнению со своими литературными аналогами эти типы глаголов имеют устойчивое положение в разных регионах. Изучение этого типа глаголов показало, что положение вспомогательных глаголов в образовании сложных глаголов очень устойчиво, а действие выражается в совокупности этих морфологических форм [13-А; 14-А].

19. При образовании диалектных слов положение слов, выражающих признак, также представляется устойчивым. Специфические особенности выражения признака в таджикских говорах Сурхандарьинской области и

южных говоров таджикского языка заставляют обратить особое внимание на форму и выражение значения этого лексического пласта. При формировании данной группы слов необходимо учитывать историческую связь таджикских диалектов, ареал их распространения, а также природу живого языка народа. Слова, обозначающие признаки человека в таджикских говорах Сурхандарьинской области и южных говорах таджикского языка, можно разделить на две группы в зависимости от значения - хорошие и плохие качества человека.

Также для выражения признака широко используются синтаксические формы, весьма распространённым является употребление диалектных слов в форме описательных определений: *мазанги сиёпатак; рикки ирмонак; лъмби барзангӣ* с помощью которых признак находит своё выражение в большей степени [14-А].

20. Анализ наречий показал, что в лексике диалектов чисто диалектизмы менее заметны, и этот фактор тесно связан с процессом образования наречий как самостоятельной части. Наречия времени, меры, степени и образа действия чаще всего выражаются диалектизмами [23-А; 43-А].

21. В лексических пластах диалектов важную роль играет рассмотрение вопроса о диалектизмах. Выявление связи литературного языка и диалектов, а также определение общенародной лексики и диалектных слов основаны на сравнительном изучении литературного языка и таджикских диалектов. Диалектизмы отличаются от общенародной лексики многими языковыми особенностями. Стадия перехода литературных и общеупотребительных слов в разряд диалектных слов представляет сложный процесс, и классификация этого лексического пласта зависит от лингвистических и экстралингвистических факторов (географическая среда, обычаи, профессия, род занятий и т. д.). Если эти важные факторы не будут учитываться при классификации лексических пластов диалектного словаря, то в современной лингвистической науке непременно будут иметь место противоречия [2-А; 22-А].

22. Анализ диалектных слов говоров Сурхандарьинской области и южных говорах таджикского языка свидетельствует о том, что существуют многочисленные слова, которые имеют идентичный ареал распространения. Это говорит о том, что эти говоры в далёком прошлом имели одинаковые языковые корни [1-А; 2-А; 21-А].

Рекомендации по практическому использованию результатов исследования:

1. В таджикском языкознании, несмотря на проведённую большую научную работу по изучению диалектной лексики, существуют некоторые противоречия в плане изучения лингвистических норм диалектных слов. Исследование диалектных слов в рамках установленных критериев, создаёт основу для дальнейших исследований лексики говоров таджикского языка.

2. В диссертации разработан краткий словарь диалектных слов, который может служить основой для составления словарей.

3. В таджикских говорах необходимо изучать фонетические, морфологические и синтаксические изменения слов, происходящие на нескольких уровнях и затрудняющие их восприятие, и именно на этой основе можно рассматривать исторический процесс языка и его ветвей.

4. Анализ исследованного материала показывает, что, в отличие от слов литературного языка и общенародной лексики, образование диалектных слов осуществляется посредством морфологического словообразования в ограниченных рамках. При дальнейших исследованиях в сфере диалектологии могут учитываться факторы таких морфологических формирования слов.

5. В диссертации всесторонне рассмотрена лексикализация диалектных слов, результаты могут быть использованы в дальнейшей работе по диалектологии.

6. Сравнительное изучение таджикских диалектов проливает свет на многие актуальные вопросы. В таджикских диалектах Сурхандарьинской области сходство формы и значения тюркских заимствований более заметно, чем в южных диалектах таджикского языка, что связано с их непосредственным сосуществованием с узбекоязычным народом. Имеющийся материал свидетельствует о том, что в арабских заимствованиях чаще наблюдается отклонение от первоначального значения слов, тюрко-узбекские слова в исследуемых говорах имеют свои литературные или общеупотребительные лексические синонимы, русско-интернациональные слова в этом лексическом пласте имеют ограниченное употребление. Этот важный аспект необходимо учитывать при изучении лексических особенностей литературного языка и диалектов.

7. Важно учитывать устойчивое положение литературно-книжных слов в диалектах и их подверженность изменениям формы и значения в зависимости от географической среды.

8. В диссертации проведена тематическая классификация диалектных слов на две группы: предметные и непердметные. По сравнению с непердметными группами диапазон использования предметных групп шире. Изучение процесса образования составных глаголов, а также ряда синонимов, выражающих признак, в рамках диалектных слов имеет практическое значение, и в этом контексте тематическая классификация диалектов создаёт основу для разработки тематического словаря.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ:

I. Книга и ва монография:

[1-А] Курбонов С.Х. Луғати мунтахаби калимаҳои хоси шева [Текст] / С.Х. Курбонов. – Душанбе: Эр-Граф, 2017. – 130 с.

[2-А] Курбонов С.Х. Калимаҳои хоси шева ва роҳҳои ташаккули он [Текст] / С.Х. Курбонов. – Душанбе: Нашриёти ДМТ, 2022. – 437 с.

II. Научные статьи, опубликованные в журналах, рецензируемых ВАК при Президенте Республики Таджикистан:

[3-А] Курбонов, С.Х. Асолат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2008. – №1 (43). – С.86-93.

[4-А] Курбонов, С.Х., Аюбова, М.Б. Ихтисоршавии воҳидҳои забонӣ [Текст] / С.Х. Курбонов, М.Б. Аюбова // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2009. – №1 (17). – С.80-88.

[5-А] Курбонов, С.Х., Каримова, З.М. Асолати забон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов, З.М. Каримова // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2012. – № 4/4 (91). – С.6-10

[6-А] Курбонов, С.Х., Ҳасанов, И.С. Калимаҳои мураккаб дар осори Мир Сайид Али Ҳамадонӣ [Текст] / С.Х. Курбонов, И.С. Ҳасанов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2014 – № 4 / 1 (129). – С.17-21.

[7-А] Курбонов, С.Х., Саидҷафаров, О.Ш. Современные таджикские диалекты – бесценная сокровищница подлинных слов общеперсидского языка [Текст] / С.Х. Курбонов, О.Ш. Саидҷафаров // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – М., 2016. – №22 (761). – С.15-22.

[8-А] Курбонов, С.Х., Ҳасанова, М.А. Ифодаи вазну ченак дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов, М.А. Ҳасанова // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2016. – №11/1 (129). – С. 44-63.

[9-А] Курбонов С.Х., Саидҷафаров, О.Ш. Диалектизмы в классических таджикско-персидских произведениях [Текст] / С.Х. Курбонов, Саидҷафаров О.Ш. // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2017. – № 4/6. – С. 25-29.

[10-А] Курбонов, С.Х., Саидҷафаров, О.Ш. Лексические и стилистические сходства таджикских диалектов и классических таджикско-персидских произведений [Текст] / С.Х. Курбонов, О.Ш. Саидҷафаров // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2017. – № 4/7. – С. 149-153.

[11-А] Курбонов, С.Х., Саидҷафаров, О.Ш. Сравнительный анализ глагольных сокращений, используемых в диалектах таджикского языка и в классических персидско-таджикских литературных произведениях [Текст] /

С.Х. Курбонов, О.Ш. Саидчаъфаров // Вестник Московского государственного лингвистического университета. – М., 2017. – №8 (780). – С. 41-48.

[12-А] Курбонов С.Х., Раҳимова, Ш.С. Корбасти диалектизмҳои лексикӣ дар осори Рӯдакӣ [Текст] / С.Х. Курбонов, Ш.С. Раҳимова // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2018. – № 2. – С.105-110.

[13-А] Курбонов, С.Х. Баъзе хусусиятҳои лексикаи феълӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2018, № 7. – С. 74-79.

[14-А] Курбонов, С.Х. Ифодаи аломат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе:, 2018. – № 8-2. – С. 55-59.

[15-А] Курбонов, С.Х. Калимаҳои хоси шеваи ифодагари мафҳумҳои тиббиву биологӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2020. – № 1. – С. 60-66.

[16-А] Курбонов, С.Х. Таҳқиқи муқоисавии хусусиятҳои таърихии забон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2020. – № 6. – С. 80- 85.

[17-А] Курбонов, С.Х. Таҳқиқи баъзе хусусиятҳои калимасозӣ дар лаҳҷаҳо [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2020. – № 5. – С. 122-128.

[18-А] Курбонов, С.Х. Корбасти истилоҳоти соҳаи санъат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Культура и искусство, 2020. – № 2. – С. 46-51.

[19-А] Курбонов, С.Х. Баррасии таснифоти мавзуии (тематикӣ) калимаҳои хоси шева [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2021. – №5, – С. 108-114.

[20-А] Курбонов, С.Х. Морфологические и синтаксические исторические элементы в таджикских говорах [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник педагогического университета. – Душанбе, 2021. – №4 (93), – С.14-19.

[21-А] Курбонов, С.Х. Баъзе хусусиятҳои калимаҳои хоси шева вобаста ба ҳудуди интишор [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, №4. – 2021. – С. 26-31.

[22-А] Курбонов, С.Х. Баррасии мафҳуми калимаҳои хоси шева ва таснифоти мухтасари он [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник педагогического университета. – Душанбе, 2022. – №1 (45), – С. 12-20.

[23-А] Курбонов, С.Х. Омӯзиши баъзе хусусиятҳои зарф дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Вестник университета языков. – Душанбе, , 2022. – №4 (48), – С.52-59

[24-А] Курбонов, С.Х., Раҳматуллозода, С. Баррасии муродифоти луғавӣ дар доираи калимаҳои хоси шева [Текст] / С. Раҳматуллозода, С.Х. Курбонов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе, 2023. – №4, – С. 79- 85.

[25-А] Курбонов, С.Х., Раҳматуллозода, С. Таҳқиқ ва таснифи қабатҳои луғавии лаҳҷаҳо дар доираи калимаҳои хоси шева [Текст] / С. Раҳматуллозода,

С.Х. Курбонов // Вестник университета языков. – Душанбе, 2023. – №2 (50), – С. 12-20

III. Научные статьи, опубликованные в других изданиях:

[26-А] Курбонов, С.Х. Лаҳча нумӯи дигари забони куҳан [Текст] / С.Х. Курбонов // Современная наука и и молодые учёные. Научный журнал молодых ученых ТГНУ. – Душанбе, 2005. – С. 84-87.

[27-А] Курбонов, С.Х. Тафовутҳои шаклӣ ва маъноии ибора дар лаҳҷаҳо [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы научно-теоритической конференции профессорско-преподавательского состава ТНУ. – Душанбе, 2006. – С. 156-158.

[28-А] Курбонов, С.Х. Асолати лаҳҷаҳои тоҷикӣ // Материалы научно-теоритической конференции профессорско-преподавательского состава и студентов, посвященной «800- летию поэта, великого мыслителя Мавлоно Джалолуддина Балхи» и «16-й годовщина Независимости Республики Таджикистан», Часть 2, – Душанбе, 2007. – С. 78-79.

[29-А] Курбонов, С.Х. Қолабҳои таърихӣ иборасозӣ дар лаҳҷаҳо [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы 8-й научной конференции молодых ученых Таджикистана, посвященной 2700-летию г. Куляба. – Душанбе: Ирфон, 2008. – С. 355-361.

[30-А] Курбонов, С.Х. Баррасии шаклҳои таърихӣ дар лаҳҷаҳо [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы международной конференции, посвященной 60-летию Сироджиддинов Д. – Душанбе: ЭР-граф, 2011. – С. 34-39.

[31-А] Курбонов, С.Х. Тарҳбандии сарфиву нахвӣ ҳамвазифа дар осори Мир Сайид Али Хамадонӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Роль и значения творчества Мир Сайида Али Хамадони в развитии персидского-таджикской науки и литературы (Республиканская научн-практическая конференция). – Душанбе: Нашриёти РТСУ, 2014. – С.90-95

[32-А] Курбонов, С.Х. Унсурҳои таърихӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов// Роль и значения творчества Мир Сайида Али Хамадони в развитии персидского-таджикской науки и литературы (Республиканская научн-практическая конференция). – Душанбе: Нашриёти РТСУ, 2014. – С.113-119.

[33-А] Курбонов, С.Х. Унсурҳои таърихӣ нахвӣ дар лаҳҷаҳо [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы международной конференции посвящённой 80-летию лингвиста Норматова М. – Душанбе, 2018. – С. 104-110.

[34-А] Курбонов С.Х. Чанбаҳои ташаккули лексикаи шевагӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы научно-теоритической конференции профессорско-преподавательского состава ТНУ. – Душанбе, 2018. – С. 188-190.

[35-А] Курбонов, С.Х. Ифодаи мафҳумҳои тиббӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы научно-теоритической конференции профессорско-преподавательского состава ТНУ. – Душанбе, 2018. – Душанбе, 2019. – С. 64-68.

[36-А] Курбонов, С.Х. Ифодаи феъл дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы филологии и лингводидактики». – Душанбе, 2018. – С. 332-338.

[37-А] Курбонов, С.Х. Калимаҳои ифодагари касбу кор дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы научно-теоритической конференции профессорско-преподавательского состава ТНУ. – Душанбе, 2019. – С. 67-69.

[38-А] Курбонов, С.Х. Қолабҳои таърихии сарфӣ дар забони халқ [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы научно-практической конференции преподавательского состава Таджикского государственного финансово-экономического университета. – 2019. – С. 520-521.

[39-А] Курбонов, С.Х. Калимаҳои ҳоси шева [Текст] / С.Х. Курбонов // Язык – столп поклонения. – Душанбе, 2020. – С. 126-132.

[40-А] Курбонов, С.Х. Ҳудуди интишори калимаҳои ҳоси шева [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы международной научно-практической конференции «Медиалингвистика и стилистика: проблемы и перспективы». – Душанбе, 2021. – С. 285-294.

[41-А] Курбонов, С.Х. Таснифоти мухтасари калимаҳои ҳоси шева [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы международной конференции «Развитие таджикского литературного языка в период Независимости», посвящённой 85-летию профессора Хомида Маджидова. – Душанбе, 2022. – С. 89-97.

[42-А] Курбонов, С.Х. Калимаҳои адабии китобӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы международной конференции «Развитие таджикского литературного языка в X-XV вв.», организованной в честь 90-летия д.ф.н., член-корреспондента НАН РТ, профессора Касымовой М.Н. – Душанбе, 2023. – С. 223-231.

[43-А] Курбонов, С.Х. Ифодаи замон дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Текст] / С.Х. Курбонов // Материалы международной конференции «Теоритические и практические проблемы сопоставительно-типологического исследования языков, таджикского языкознания и современные методы обучения иностранным языкам» в честь 35-летия Государственной Независимости и 75-летия Почетного деятеля Таджикистана Абдусалома Махмадназарова . – Душанбе, 2023. – С. 535-543.

АННОТАТСИЯИ

диссертатсияи Қурбонов Содиқ Ҳамроқулович дар мавзуи «Таҳқиқи муқоисавии калимаҳои хоси шева дар лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» барои дарёфти дараҷаи илми доктори илми филология аз рӯи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Калидвожаҳо: лаҳҷа, калима, семантика, лексика, асолат, калимаҳои хоси шева, ихтисоршавӣ, калимасозӣ, иқтибосот, муқоисаи лаҳҷаҳо, таснифоти мавзӯӣ, ҳудуди интишор

Дар диссертатсия бори аввал дар забоншиносии тоҷик масоили калимаҳои хоси шева ва роҳҳои ташаккули онҳо дар асоси лаҳҷаҳои тоҷикии ҳавзаи Сурхондарёи Ҷумҳурии Ўзбекистон ва шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба таври васеъ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. Бо дарназардошти омилҳои таърихиву этнографӣ, ареалӣ ё ҷуғрофӣ, урфу одат ва ғ. роҳҳои ташаккули калимаҳои хоси шева, инчунин ба тағйироти шакливу маъноӣ дучор шудани онҳо дар се боб таҳқиқ карда мешавад.

Дар боби якум андешаҳои забоншиносони хориҷӣ (асосан русҳо, ки заминагузори бунёдии масъалаҳои сарфиву нахвӣи забоншиносии тоҷик ба он таъя дорад) ва забоншиносони тоҷик оид ба калимаҳои хоси шева, ифодаи маъноӣ ва шаклгириҳои сарфии ин қабатӣ лексикӣ баррасӣ шуда, меъёрҳои шинохти калимаҳои хоси шева дар низоми луғавии лаҳҷаҳо, инчунин ҳудуди интишори калимаҳои хоси шева ва дар ин заминаи шакл ва маъноҳои навро касб намудани ин қабил калимаҳо арзёбӣ гардидаанд.

Ташаккули калимаҳои хоси шева бо роҳҳои морфологӣ, нақши воситаҳои калимасоз дар ин қабати луғавӣ, дар қолиби калимаҳои мураккаб ва омехта шаклгириҳои ин навъи калимаҳо, хусусияти инфиродӣ доштани калимаҳои мураккаб дар гуфтори маҳаллӣ дар боби дуҷуми диссертатсия бозгӯӣ мешавад. Ҳамзамон, ташаккули диалектизмҳои лексикӣ бо роҳи иқтибосот, хусусиятҳои забонии калимаҳои иқтибосӣ дар таркиби луғати лаҳҷаҳо ва дараҷаи корбасту ифодаи маъноии калимаҳои эронисл, туркӣ-муғулӣ, арабӣ ва русӣ дар лаҳҷаҳои таҳқиқшаванда, вобаста ба муҳити ҷуғрофӣ ва табиати забони зиндаи халқ маъноҳои нави забониро касб кардани онҳо дар ин боб баррасӣ шудааст. Аз таҳқиқи лаҳҷаҳои тоҷикӣ бармеояд, ки як қатор калимаҳои асили тоҷикӣ бо гузашти вақт аз доираи забони адабӣ берун шуда, бо шаклу маъноҳои гуногун дар ин ё он лаҳҷаи тоҷикӣ маҳфуз мемонанд. Дар боби мазкур ин навъ калимаҳои адабии китобӣ ва омилҳои аз маъноии асосӣ дур рафтани онҳо бо мисолҳои фаровон бозгӯӣ мешаванд.

Таснифи мавзуии луғати лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар доираи калимаҳои хоси шева таҳқиқталаб мебошад. Дар боби сеҷуми диссертатсия калимаҳои хоси шева дар гурӯҳ – **ашёӣ**: калимаҳои шеваи ифодакунандаи мафҳумҳои хешутаборӣ; мафҳумҳои марбут ба хона ва ҳавлӣ; калимаҳои хоси шеваи ифодакунандаи хӯрокворӣ; асбобҳои зебу зиннати инсон ва ҳунари гулдӯзӣ; номҳои ҳайвонот, паранда ва ҳашарот; номҳои растаниву гиёҳ ва дарахту буттаҳо; узвҳои бадан ва бемориҳо; чашну маросим ва ҳунароҳои мардумӣ) ва **ғайриашёӣ**: калимаҳои мансуб ба феъл, сифат ва зарфтаҳқиқ гардидааст, ки он рӯшаниадози як қатор масъалаҳост.

АННОТАЦИЯ

диссертационной работы Курбонова Содика Хамрокуловича на тему «Сравнительный анализ диалектных слов в таджикских говорах Сурхандарьинского бассейна Республики Узбекистан и южном говоре таджикского языка» на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.01 – Таджикский язык.

Ключевые слова: говор, слово, семантика, лексика, подлинность, диалектная лексика, сокращение, словообразование, заимствование, сравнение говоров, тематическая классификация, изоглосса

В диссертации впервые в таджикском языкознании рассматриваются вопросы диалектных слов и способов их образования на основе таджикских говоров Сурхандарьинского бассейна Республики Узбекистан и южного диалекта таджикского языка. С учетом историко-этнографических, территориальных или географических факторов, обычаев и т.п. в трех главах исследуются характерные для диалекта способы образования слов, а также их подверженность изменениям формы и значения.

В первой главе представлены мнения зарубежных лингвистов (преимущественно русских, на которых базируется фундаментальная база лексико-грамматических вопросов таджикского языкознания) и таджикских языковедов о специфических диалектных словах, семантической выразительности и лексических формах этого лексического пласта, анализируются критерии установления характерных для диалекта слов в их лексической системе, а также масштабы их публикации и в связи с этим приобретение новых форм и значений таких слов.

Во второй главе диссертации рассмотрено образование диалектных слов морфологическими средствами, роль словообразовательных средств в этом лексическом пласте, образование данного типа слов в виде сложных и смешанных слов, описываются индивидуальные особенности сложных слов в местной речи. При этом, в этой главе рассматривается формирование лексических диалектизмов посредством заимствований, их лингвистические особенности в составе словаря диалектов и уровень употребления и выражения значения ираноязычных, турецко-узбекских, арабских и русских слов в исследуемых диалектах, в зависимости от географической среды и характера живого языка народа приобретение ими новых языковых значений. Анализ таджикских диалектов показывает, что ряд слов таджикского происхождения с течением времени вышли за рамки литературного языка и сохраняются в том или ином таджикском диалекте в различных формах и значениях. В этой главе на большом количестве примеров рассматривается этот тип книжных литературных слов и факторы их отдаления от основного значения.

Тематическая классификация словаря таджикских диалектов в рамках диалектных слов нуждается в исследовании. В третьей главе диссертации исследуются диалектные слова в следующих группах, что проливает свет на ряд вопросов: **предметные** – названия, представляющие понятия, связанные с домом и двором; название еды и понятия, связанные с ней; названия, связанные с одеждой, человеческими украшениями и искусством вышивки; названия животных, птиц и насекомых; названия растений, трав, деревьев и кустарников; названия частей тела и болезней; существительные, обозначающие праздники, церемонии и ремесло (искусство), а также **непредметные**: лексика, обозначающая действия, знаки и глаголы.

ANNOTATION

dissertation work of Kurbonov Sodik Hamrokulovich on the topic «Comparative analysis of dialect words in the Tajik dialects of the Surkhandarya basin of the Republic of Uzbekistan and the southern dialect of the Tajik language» for the degree of Doctor of Philology in specialty 10.02.01 – Tajik language.

Key words: dialect, word, semantics, vocabulary, authenticity, dialect vocabulary, abbreviation, word formation, borrowing, comparison of dialects, thematic classification, isogloss

For the first time in Tajik linguistics, the dissertation examines the issues of dialect words and methods of their formation based on the Tajik dialects of the Surkhandarya basin of the Republic of Uzbekistan and the southern dialect of the Tajik language. Taking into account historical-ethnographic, territorial or geographical factors, customs, etc. Three chapters explore dialect-specific ways of forming words and their susceptibility to change in form and meaning.

The first chapter presents the opinions of foreign linguists (mainly Russians, on whom the fundamental basis of lexico-grammatical issues of Tajik linguistics is based) and Tajik linguists about specific dialect words, semantic expressiveness and lexical forms of this lexical layer, analyzes the criteria for establishing dialect-specific words in their lexical system, as well as the scale of their publication and, in connection with this, the acquisition of new forms and meanings of such words.

The second chapter of the dissertation examines the formation of dialect words by morphological means, the role of word-formation means in this lexical layer, the formation of this type of words in the form of complex and mixed words, and describes the individual characteristics of complex words in local speech. At the same time, this chapter examines the formation of lexical dialectisms through borrowings, their linguistic features in the composition of the dialect dictionary and the level of use and expression of the meaning of Iranian, Turkish-Uzbek, Arabic and Russian words in the studied dialects, depending on the geographical environment and the nature of the living language of the people their acquisition of new linguistic meanings. An analysis of Tajik dialects shows that a number of words of Tajik origin over time have gone beyond the literary language and are preserved in one or another Tajik dialect in various forms and meanings. This chapter uses a large number of examples to examine this type of literary book words and the factors that separate them from their main meaning.

The thematic classification of the dictionary of Tajik dialects within the framework of dialect words needs research. The third chapter of the dissertation examines dialect words in the following groups, which sheds light on a number of issues: subject - names representing concepts associated with home and yard; the name of food and concepts associated with it; names associated with clothing, human jewelry and the art of embroidery; names of animals, birds and insects; names of plants, herbs, trees and shrubs; names of body parts and diseases; nouns denoting holidays, ceremonies and craft (art), as well as non-objective: vocabulary denoting actions, signs and verbs.